

О. ДОВЖЕНКО

---

*Сторінки
щоденника*

---

*Видавництво
Гуманітарної
Літератури*

**110-річчю
від дня народження
Олександра Довженка
присвячується**

О. ДОВЖЕНКО

***Сторінки
щоденника
(1941–1956)***

**Київ
Видавництво гуманітарної літератури
2004**

ББК 84.4УКР6
Д58

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань*

Довженко О. П.

Д58   Сторінки Щоденника (1941–1956) — К.: Вид-во гуманіт.
л-ри, 2004. — 384 с.

ISBN 966-96500-1-1.

Найбільш повне видання щоденників відомого українсько-го кінорежисера і письменника Олександра Петровича Довженка (1894–1956 рр.). Розраховане на широке коло читачів.

ББК 84.4УКР6

ISBN 966-96500-1-1

© Видавництво гуманітарної літератури,
оригінал-макет, художнє оформлення, 2004

Крізь чорні урагани революції, жахіття голодоморів та полум'я війни розпізнаємо їх — вірних синів народу — сильні й мужні натури, натхненні постаті, що за трагічно складних обставин, у час свавілля тоталітарного режиму, догматизму й бездуховності віддали свої здібності, творчі сили і саме життя на вівтар Батьківщини, на славу України. Серед них — Олександр Довженко, чиє ім'я золотом сяє на скрижальях нашої історії, вітчизняного і світового кінематографа. Він хотів щастя, світла й волі своїй Вітчизні, прагнув своєю працею та жертівністю звеличити рідний народ. І хоч йому не судилося побачити його щасливим, а край — вільним, його творчість, мудрість і життєвий подвиг світять нам у віки, у безсмертя, а його внутрішня краса, його діяння — то наша слава, наша гордість.

У творчому доробку видатного кінорежисера, письменника, художника 14 ігрових і документальних фільмів, 15 літературних сценаріїв і кіноповістей, дві п'єси, понад 20 оповідань і новел, автобіографічна повість «Зачарована Десна», щоденникові записи, які є документом доби, свідченням про потворну природу тоталітаризму, трагічну долю України та її видатних митців.

Народився Олександр Петрович Довженко 29 серпня (10 вересня) 1894 року в невеличкому містечку Сосниця (тепер райцентр Чернігівської області) в незаможній козацько-селянській родині. Його батько Петро Семенович був сіячем, рибалкою, перевізником на Десні. З нього «можна було писати лицарів, богів, апостолів» — згадуватиме Довженко в зрілому віці. Мати Одарка Єрмолаївна походила з родини ткача-художника. Гірка доля й тяжка праця вибілили їй коси ще за молодих літ. Із 13 їхніх дітей лише Сашкові й сестрі Парасці судилося досягти повноліття — всі інші передчасно померли від хвороб. Згодом Довженко з біллю в душі скаже про неньку: «Народжена для пісень, вона проплакала все життя».

Дитинство світлочубого й зеленоокого хлопчини спливало на берегах сивої Десни — святої чистої ріки, казкова краса якої вражала його уяву. Той барвистий світ гармонії розкривається згодом у самобутній творчості митця, його сценаріях та фільмах. На цій чарівній землі, оповитій козацькою славою, розпочав він своє сходження до кінематографічного Олімпу, до світового визнання. Звідти та розпашіла пристрасть, що забуяла і неповторно вибухнула на екрані. Вітер часу не остудив її, вогнем душі жаріє вона й сьогодні.

Закінчивши 1914 року Глухівський учительський інститут, Довженко викладає фізику, природознавство, географію та інші науки в Житомирському вище-початковому училищі.

З цим містом пов'язане і його любовне захоплення, об'єктом якого була колега по роботі Варвара Крилова. 1917 року він бере з нею шлюб, але навчання не полишає: восени вступає вільним слухачем на економічний факультет Київського комерційного інституту, а наступного року відвідує лекції в Академії мистецтв. Уже за радянської доби працює в Київському губвідділі просвіти і мистецтва, комісаром драматичного театру імені Т. Шевченка, а в 1921–1923 роках перебуває на дипломатичній роботі в Польщі й Німеччині, навчається (1922–1923) живопису в Берлінському приватному художньому училищі. Повернувшись 1923 року на Батьківщину, влаштовується художником-ілюстратором в газеті «Вісті ВУЦВК» в Харкові, там публікує свої політичні шаржі й карикатури.

1926 року Довженко переходить на роботу на Одеську кінофабрику. Поринає у вир громадського життя. Завзято студіює режисуру, відвідує спектаклі з участю провідних акторів, особливо цікавиться сценічними новаціями В. Мейєрхольда, Л. Курбаса. Однак зображальні можливості театру не задовольняють творчої жаги митця, якому для самовираження мало сценічного простору — все те, що накопичилося в душі, він переносить на велетенський екран. Кіномистецтво стає покликанням, його стихією.

Режисерський дебют Довженка відбувся 1926 року на тій-таки Одеській кінофабриці, де він поставив короткометражні кінокомедії «Вася-реформатор» і «Ягідка кохання», а 1927-го відзняв пригодницьку стрічку «Сумка дипкур'єра». Щодо цього письменник Ю. Яновський висловився так: «Довженко знайшов те, чого шукав і чого не дали йому берлінська наука та перо журналіста. Він знайшов полотно, на якому постаті й образи, покладені пензлем, рухаються, живуть, неңавидять і кохають».

З особливою силою вибухнув талант Довженка у фільмі «Звенигора», поставленому 1928 року. Він засвідчив появу у вітчизняному кінематографі режисера-новатора. Цю складну за задумом і незвичну за формою епопею про долю українського народу й події громадської війни митець, за власним визначенням, «не зробив, а проспівав, як птах».

У той час Довженко знайомиться з відомою актрисою Юлією Солнцевою — випускницею Державного інституту музичної драми у Москві, яка вже встигла знятися в кількох фільмах. Зачарований її хистом, розумом та щирістю почуттів, він після розлучення з В. Криловою одружується з нею. Поділяючи погляди свого чоловіка, Ю. Солнцева стала йому помічницею у створенні художніх і документальних фільмів.

Якими ж були політичні погляди й світоглядні шукання Довженка в ту епоху, яка пізніше дістала назву «сталінський режим»? Звичайно, він як чесний митець не міг дивитися спокійно на більшовицьку політику руйнування людських душ,

але ще вірив у гасла про свободу, рівність, братерство й сподівався, що, попри тиск провідників комуністичної ідеології, зможе вільно творити на рідній землі. Та ба, вже стрічка «Арсенал», відзнята 1929 року на Київській кінофабриці, була замовною. Разом з тим цей фільм, де так яскраво виявилася поетично-літературна манера Довженка, цього неперевершеного майстра композиції та освітлення, приніс йому загальне визнання.

1930 року виходить на екрани Довженків фільм «Земля» про боротьбу за колективізацію в українському селі. В ньому митець оспівує вічне буяння природи, смерть і народження нового життя, кохання і працю. Цим кінотвором, який за ідейно-емоційною напругою і звучанням наближається до народної поезії та літературної творчості Великого Кобзаря, Довженко відкрив світові свою Україну, душу її народу, коріння якого сягає сивої давнини. Тож не дивина, що геніальну кінострічку «Земля» 1958 року в Брюсселі було визнано як один з найкращих кінофільмів «усіх часів і народів».

Живучи інтересами своєї безталанної Вітчизни, Довженко віддзеркалює мрії широких українських мас про волю, щасливе майбуття. Ці одвічні прагнення рідного народу притлумлюють у душі митця пекучий біль від тотальної колективізації, розпочатої Сталіним наприкінці 20-х років, свавілля його опричників, штучно створеного в Україні голодомору. Чи не тому низка Довженкових творів, зокрема кінострічки «Іван» (1932) про будівництво Дніпрельстану, «Аероград» (1935) про більшовицькі перетворення на Далекому Сході й «Щорс» (1939) про події громадянської війни, всупереч приписам офіціозу, сконцентровані на дослідженні народної душі, єднанні людини з природою? Вони, попри ідеологічну спрямованість, позначені свіжістю світосприйняття та пошуками історичної правди.

Першого ж року Великої Вітчизняної війни Довженко працює воєнним кореспондентом, пише статті, виступає по радіо, бере участь у мітингах. А після повернення в березні 1942 року з Південно-Західного фронту дізнається від рідних про загибель батька: його, вісімдесятилітнього, гітлерівці жорстоко побили й вигнали з дому. Він помер у розпачі й муках, проклинаючи Сталіна «за невміння правити і воювати».

Війна, сповнена жорстокості, насильства і ганьби, стає надзвичайною темою у творчості Довженка. Очевидець воєнного лихоліття, він розпочинає роботу над сценарієм кіноповісті «Україна в огні» й завершує її наприкінці літа 1943 року. Ознайомившись з цим твором, перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов похвалив його й порадив видати окремою книгою українською і російською мовами, а також пообіцяв підтримку.

Зовсім іншу оцінку кіноповісті Довженка дав Сталін. У виступі на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1944 року він заявив, що в «Україні в огні» «ревізується ленінізм, ревізується політика нашої партії з основних, корінних питань», і назвав її «антирадянською, яскравим виявом націоналізму, вузької національної обмеженості, платформою українського націоналізму, ворожого ленінізмові, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу».

Проти Довженка розгортається гучна політична кампанія, його позбавляють членства у різних комітетах, виводять зі складу редакції журналу «Україна», відлучають від художнього керівництва Київською кіностудією, паплюжать на зборах і нарадах, називаючи мало не зрадником, ворогом народу.

Під загрозою репресій та заслання Довженко залишає рідний край і оселяється в Москві, де спершу співробітничав в «Мосфільмі», а з 1949 року викладає у Всесоюзному державному інституті кінематографії; там стає професором. Живучи на чужині, мріє про Україну, пише сценарії «Повість полум'яних літ» і «Зачарована Десна», працює над фільмом «Мічурін» («Життя в цвіту»). Ця кінострічка вийшла на екрани в січні 1949 року.

Було ще багато творчих планів, задумів, сюжетів для драм, оповідань, але Довженкові не судилося здійснити їх. 25 листопада 1956 року тромб зупинив серце великого митця, який, розуміючи, що вже ніколи не повернеться на Батьківщину, благав у заповіті: «Якщо я умру отут од печалі в тяжкій самотності — візьміть з моїх грудей серце і поховайте його на Україні, на українській землі». На жаль, цього й досі не сталося.

Останні кінотвори Довженка «Поема про море», «Повість полум'яних літ» і «Зачарована Десна» екранізувала вже після смерті митця Юлія Солнцева, а «Щоденник» з купюрами вперше було надруковано 1958 року в часописі «Дніпро» (№№ 3, 4) під назвою «Із записних книжок воєнних літ». У книжці ж «Щоденник» вийшов 1966 року у видавництві «Дніпро». Видавався він і пізніше, зокрема у 1995 році у видавництві «Веселка». Ці дві останні публікації і використані при підготовці даного видання, що присвячується 110-річчю від дня народження великого митця. Його нотатки — це не лише високий взірець української мемуаристики, а й суворий документ епохи, що віддзеркалює ставлення автора до непростих соціальних і політичних процесів, сповнена трагізму сповідь художника-мислителя, позбавленого права жити й творити на рідній землі. Зі сторінок «Щоденника» постає значною мірою невідомий широкому читацькому загалові Довженко, без хрестоматійного глянцю, з стражденною людською душею.

Благоговійно схилимо перед ним чоло.

Обірвані, брудні, обморожені румунські й італійські полонені солдати кинулися на таких же жалюгідних німецьких полонених, і почалася бійка. Їх не можна було розняти. Це було видовище гидке і символічне.

Люди дивилися на це з огидою, як на щось нелюдське, найогидніше.

Горбаті німецькі солдати. Криві, тонкі, як глисти.

Полонених німців били жінки, і наші конвоїри нічого не могли вдіяти. Спроба захистити ні до чого не привела. Жінки були злі і страшні. Це була сама ненависть.

Полонені, яких били жінки і діти на пожарах, мовчали. Вони знали, що давно вже заслужили всякої кари, не те що бійки.

— ...Я тільки зольдат...

— От за це ми тебе і розстріляємо. Нам не потрібні солдати. Нам потрібні люди. Досить солдатів.

Чим більше німці боялися населення, тим більш вони його нищили.

Трагічний пафос відступу у жертв. Скот. Хліб. Нищення. Філософія нищення. Самогубство заводів-гігантів. Дніпрельстан. Вибух. Просьба будівника-директора не рвать.

Телефонна відповідь т. Сталіна.

Не забути про лавину втікачів-«поляків».

Мати вбила чи видала партизанам свого сина-гетьманця, що прийшов був з німцями до села, так нікому й не сказавши, що то був її син. Сором переміг материнське горе.

У селі відкрили церкву. Піп у церкві. Служба. Людей нема. Поява німців і т. ін.

Німці прикрили свій ганебний наступ нашим населенням. Діди, жінки, діти. Їх гнали

німці перед собою. Примовкали наші кулемети. Тоді у страшній тиші чути було слова, голоси жінок:

— Стріляйте по нас, не жалійте, стріляйте, товариші! Рятуйте себе і Україну нашу — скривавлену Матір.

Баби почали бити полонених. Їх не можна було оборонити. Розмова баб при цьому.

Командири — вчені.

Дід різав ботвину, не звертаючи уваги на шалений артилерійський обстріл і бомбардування.

— Ану їх! Багато їх тут стріляє, а смерть одна. Та й ніколи мені. Роботи багато.

Німці наказали одкрити церкви. За відсутністю приміщень, церкви одкриті в школах.

В школах вчать німецької мови і Закону Божому.

— Діти, я вам мушу сказати, що Бог є,— сказав учитель і заплакав.

— А раніше ж ви казали, що нема.

Селяне одразу впізнають конспіраторів, але прикидаються, що не визнають.

Був настроїв вичікувальний. Зараз всі селяне проти німців.

Дезертир: — Так, був проти. А зараз оце хату, жінку, дітей спалю — і в ліс.

Гості на Різдво. Розмова дезертирів.

Голод. Гине Харків. Населення тікає од голоду.

Нелюдські умови життя військовополонених. У яму їх кидають дохлу коняку. Вони розривають її зубами на шматки.

Повішені падають з петель і розбиваються, як мармурові статуї.

Показали паліїв, що палять українські села.

І розстрілюють людей.

Дід Біличенко, що під час бою розстріляв багато німців, і вмер ще Левко Цар.

— Що дивізія? Дивізія — це на раз пообідать.

У Чернігові божевільні на вулиці під час обстрілу — і регочуть. Один грає на роялі на пожарищі. Розлетівся будинок. Чудом лишився рояль. Сидить божевільний і грає щось веселе: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде»,— приспівує і регоче.

— І сміх, і гріх.

— Ну й смійтеся. А я зроду не сміявся і сміятись не збираюсь. І не співав. Зараз треба соціалізм будувати, а не сміятись.

— Ну якщо він такий, так хай він згорить, або краще мені здохнути, щоб хоч не бачити його.

— Будь ласка. Вольному воля, а я завжди говорю серйозно. Я людина серйозна. Я ніколи в житті не сміявся. І мені противно дивитися, коли люди сміються.

— А ми ото дурні все сміємося та плачем.

Велика і надзвичайна тема — українська жінка і війна. Хто виніс і винесе на своїх плечах найбільше лика, жорстокості, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена.

Коло Запоріжжя німці посилали по воду голих жінок до Дніпра, щоб наші не стріляли (можна показати цю потрясаючу сцену).

1942 рік

6 / III [19] 42

Ворошиловград

Дід Біличенко — герой — Левко Цар. Умирає героєм. Слова про те, як він став безсмертним.

Німець ґвалтував жінку. Вона одбивалася до останнього. Вона була вже майже голою. Вона уже була під насильником, і все ж він не міг її взяти. Тоді він застрілив її в лоб з револьвера і згвалтував її мертво...

Так його було застигнуто і вбито.

Замучені, зганьблені, голодні, нещасні жінки плакали, цілували наших бійців, цілували все, що було на них, цілували зброю, припадали до холодних танків на снігу і поливали їх горючими сльозами. І на все це не можна було нікому

дивитися без сліз. Радість і горе. То сльози наших матерів, нашої розтерзаної многостраждальної України.

Допит начальника партизанського загону:

— Комуніст?

— Нічого не скажу.

— Скажеш!

— Ні.

— Ми тебе будемо катувати, обрубаєм руки, виколемо очі і т. д.

— Не скажу.

Не сказав ні слова.

Остап мій, Остап мій... Ти невмирущий.

— Виколете очі, обрубаєте руки і т. п. Це єдине, що ви можете зі мною зробити.

— Я сміюся над вами.

— Ви можете у мене одняти життя. Але я уже безсмертний. Я сміюся над вами. Душа моя вільна од вас. Її ви не купите і не зводієте.

По всій картині німці мусять, крім вбивств, обов'язково їсти. Нашестя пацюків і мишей. Це злидні. Це викликає у жінок наших огиду і презирство.

Можливо, що вони призначили Левка Царя старостою. Левко, правда, одмовлявся, але після сильних побоїв погодився.

Слід показати учителів і вчительок і, можливо, щось вроді зрадника і шпигуна Любченка.

Основна ідея — непереможна, незламна сила нашого народу, його непохитний дух, його віра у тимчасовість окупації і його здатність до визвольної боротьби. Себто продовження історії. Розмови (екскурси) історичні зробити обов'язково.

В режисерському виконанні передбачити й урахувати нову, нетрафаретну механіку вбивства на війні. Автоматичність, так би мовити, неприцільні постріли. Такі ж некартинні, неефектні і падіння убитих. Може, навіть обминути зовсім у фільмі середні та крупні зупинки стрільби і смерті.

Мина Нечитайло після жахливих катувань звернувся до німців з такими словами: «Плохі ваші діла. Ви діло програли», або: «Пропали ви всі до одного. Хіба це війна? Це не війна. Це безстидство і занепад вашого народу. Стріляйте, вішайте мене, чорт вашу душу бери, я й дивитися на вас не хочу».

Зробити «очну ставку» Нечитайла, Левка чи ще когось з партизанів чи партизанок з кимсь із близьких, дорогих, рідних — живих, чи мертвих, чи тут не караних,— і повне мовчання і непризнання, невзнавання, що свідчило б про велетенську духовну силу людей: «Не знаю цієї людини, не знаю».

— Твій син?

— Не знаю цієї людини.

— Твій батько?

— Не знаю цієї людини.

Кари і страти людей проводилися обов'язково прилюдно. Людей зганяли насильно.

Хати — доти з ходами сполучень.

Обов'язково вставити як одне з дійових місць.

Бійці плакали. Від чого люди плакали? Плач мужчин, плач вночі, плач у полі, плач у хаті. Прийшов до сім'ї (дезертир), сів біля столу й гірко заплакав.

Плач!

Ріка. Пливе величезна сила німецьких трупів. Замерзлі трупи.

Розвалини, ліжко, бій, відпочинок. Ніч. Пожари. Втома. Ліжко біля димаря.

Заморені, втомлені увійшли бійці (батальйон) до села. На 400 дворів лишилося 5 хат. Решта спалена. Бійці розташувалися навколо димарів. Чомусь були цілі ліжка. Тут і гармонь, і пісні. Холод, запалили вогнища.

Багато вогнищ. Німці почали обстрілювати. Вибухи серед вогнищ. На вибухи не звертали уваги. Поснули. Вибух — рядом спить людина і не чує.

Повилізали люде з льоху. Увійшли наші. Жінка запрошує до хати. Відчиняє двері — вибух, двері були заміновані. Чи скриня, чи вікно. Так загибали люде.

Стрільба без прицілу.

Смерть без пози (нрзб).

Таким чином, у картині убивства і вбиті не приймаються до уваги. Тому їх не треба укрупняти чи на них спинятися статикою.

Найстрашнішим під час відступу був плач жінок. Коли я згадую зараз відступ, я бачу довгі-довгі дороги, і численні села, і околиці, і скрізь жіночий невимовний плач. Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свою долю проклинала. Ой синочки мої, синочки, на кого ж ви мене покидаєте? Куди ведуть ваші дороги? Хто нагодує вас, хто вас догляне? Де загубите ви свої молоді голови? Хто повернеться? Верніться! Жита, пшениці похилились у наших степах. Верніться. На кого ви нас покидаєте?.. Ой діточки наші, куди вас женуть? Покидаєте ви нас на горе, на поталу, на знущання ворогу. Чи занесе ж ворон кості ваші додому? Чи побачите, чи знайдете ж ви могили наші, чи втопчуть нас у землю німці, що й сліду не стане на землі?

Виють собаки, віщують недолю, і небачені птиці літають уночі над селом і віщують недолю. І реве худоба вночі, і віщує недолю. Біжать миші степами незчисленні на схід і віщують недолю. Сини наші, наша надіє, смутку наш! Ой побіжу ж я за вами, хоч годиночку, поки не впаду на землю. Стогне земля підо мною, стогне, тужить, стугонить, чує недолю. Насувається сила ворожа, закута в залізо і сталь, іде смерть наша. Іде наша смерть, наша наруга. Діти наші... Брате мій, дружино мій. Тату!

— Прощайте, мамо! Я не чую вас. Наше життя, й горе, й смерть потонуло в океані горя, розчинилося як крапля в морі.

Така наша доля нещаслива, така нещаслива земля наша. Плаче дівчина, плаче сестра, плаче дружина, плачуть діти.

Тату наш! Верніться.

Тату наш молодий, заріже нас німець. Вип'є нашу дитячу кров, висмокче, собі вицідить. Заморить нас вошами та голодом.

Прощайте, мої квіти ніжні, прощайте!

Батьки палили хати.

Дівчата плакали. Дівчата поїли нас холодною водою, і мовчали, і вдивлялися в наші очі широко розчиненими очима, мовчки впрошали свою сумну долю. «Що жде мене? Що жде красу мою, мою молодість?» В очах дівочих був невимовний сум і невловиме, невимовне передбачення, передчуття недолі. Недоля простягла свою тінь на землю нашу, на нарід наш.

Ми не йшли на схід.

Ми не йшли на схід.

Ми кидали свою зброю і крадькома йшли до своїх хат. Ми ставали дезертирами, ще на більше горе матері нашої. Нас проклинали люде через тиждень, і ми самі себе кляли і плакали, коли ворог прийшов у наше село. Тоді ми палили свої хати з жінками і дітками і тікали в ліси, оглядаючись на своє страшне пожарище. Прощайте. Є Бог — плюньте йому у всевидяще око. Нема Бога — простіть нас. Загинемо й ми у боротьбі зі зброєю в руках. Не загинемо — будуть у нас другі жінки і другі діти. Та вже ніколи не забудемо ми вас. За вашу муку і за їх нещастя... огонь по німцях! Партизани.

Дівчата — краса землі нашої. З невимовним сумом дивилися вони нам услід. Білі обличчя їхні і білі губи сухі, як у ангелів-архистратигів. Завмирили серця дівочі у німій тузі, і світ плив у їх очах од передчуття наруги, гвалтувань, сорому і ненависних передчувань вагітності од ворогів.

Одбивали ми у німців наші села. Напівспалені, поруйновані, засмічені, зганьблені, поругані. Вилізли нам назустріч наші люде. Вилізли ті, кого німці не встигли чи не змогли забрати з собою. Люди не радувалися своєму звільненню. Їм нічим було радуватися. Не було сили. Вони дивилися на нас бліді, змучені, і на людському чолі лежало тавро чогось такого, що не можна висловити ніякими словами — тавро ганьби знущань, морального розкладу. Це були бідні, згвалтовані й опоганені, спустілі людські душі. Такими вони вже і вмруть. Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многостраждальний? Чого влізло ти в нашу історію, як гадина в серце, і не вигнать тебе, не залясти?

15 /III [19] 42

Ворошиловград, вагон

Самогубства німців. Повторити декілька разів.

Німці в хаті чи у клуні стріляють з гармати. Вривається танк і нищить все, що було в клуні.

Скарга німецького офіцера-інваліда на відсутність пошани до нього з боку німецької молоді.

— А за що шанувати скотину і бандита? (Фейлетон Заславського).

Оповідання Косарика про бабусю, що в неї був шпиталь.

— Я щоранку оце заходжу в клуню, перевертаю мертвих, дивлюся, чи немає, мо', знакового.

— Не страшно?

— Ні. То колись було мертвих страшно. Тепер мертві люде не страшні. Тепер живі страшні. Якась і війна не та, що раніше... Раніше царі билися за землю, а зараз б'ються не за землю, а за класовість. Тому й такі жорстокі.

Показати, крім жратви, ще й різні способи німих розмов:

1) Німець кудкудакає куркою і грає курку.

Баба: — Не знаю, що це таке.— Баба глузує.

2) Німець хоче сала. Він зображує свиню. Довго, на всі лади. Баба прикидається, що не знає. Тоді він починає її бити і знов хрюкає.

2) Третій хоче меду — гуде бджолою.

Ці сцени було б дуже добре розіграти з Оленою Нечитайловою.

Від удару на близькій дистанції т. Кольчака німецький танк підлетів угору і репнув, як шкаралупа.

Німці згвалтували всіх дівчат. Дівчатка, літ по 15—16, бліді, замучені, плачуть тихенько.

Написати і не забути чи ввести в сценарій характерного, твердого і замкненого, як горіх, чотирнадцятилітнього хлопця — сина партизана, що був блискучим розвідником і знищив багато ворогів. Він не любить оповідати, а батько вважає його придуркуватим. Щось у манерах схоже на малого Мишка Запорожця (опов. Косарика).

Вилізали діти з погребів і землянок, бліді і жовті, вони зразу ж сліпли, дивлячись на сніги. Вони довгі часи не бачили світу.

Німецькі офіцери — скоти і мерзотники як на підбір. Вони огидніші од своїх хамів-солдатів. Вони крали, били, грабували і гвалтували. Перед ними тремтіло наше населення і німецькі солдати — теж.

На мене находить такий восторг, така сила, що коли б я могла, я зробилась би невидимою птицею, я полетіла б на фронт і клювала б ворогу очі, рвала б його кігтями, біла б його крилами, лякала б його страшним своїм криком.

Як гнали корів на схід. Як умирали дорогоцінні корови і як плакали над ними баби, як плакала і голосила тітка Уляна, згадуючи, як вона пестила корову, мила її і готувала до виставки.

Село. П'ятдесят домів палає. Дві тисячі трупу, і в льоху одна-однісінька забита жінка.

Полковник Байда спиняє бійців, що впали в паніку перед танками, револьвером і матом. Бійці нарешті спиняються і відступають од Байди, подаються назад, і в очах їх світиться жаж, і злоба, і темна боязнь смерті. О смерте наша, чому не можна забути про тебе до останньої миті, чому?

Горить село. Зима. Відчиняються двері. Вибігає напівгола, боса дівчина зі страшним криком з хати і біжить вулицею на поле. За нею німці. Не здогнали. Вбили.

Доценту спалене село. Серед руїн і попелу скелети. Це родина, і лише одна дівчинка вилізла живою з льоху. Припадає вона до материних кісток і промовляє: «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде». Або з Шевченка.

У колгоспі під час важкої скрути, полону, розстрілів, грабунків і всього, що принесла гітлерівщина.

Левко Цар — які страждання, яка пекельна мука... А ще й подумати, що придуть наші і знайдеться і в нас молодчик не один, не розібравшись ні в чому і ні в кому й нічому не вірячи, почне знущатися наді мною, слугою, мовляв, Гітлера. Сякий-такий, мовляв, не втік на схід.

А як же утечеш? Не вистачило б чамайданів на всі на тридцять мільйонів.

Буде бито. Буде багато-багато горя.

— А чи ж виживе народ, чи, мо', загине весь?

— Вживе, а як і на що буде здатний, Бог один зна. Такої жертви і втрат страшних і величезних іще не знав ніхто у світі. Що втратив наш народ за чверть століття? — Чверть ста мільйонів люду!

Один з героїв сценарію чи п'єси повинен бути Героєм Радянського Союзу, літаком він мусить прилетіти, його жде мати, вдивляючись у небо: де ти, мій соколе, де ти, орле мій сизокрилий, прилітай з неба та й вирви мене з неволі і понеси мене і т. д., а може, краще, щоб це був Лаврін Нечитайло.

Він прилітає. Йому треба бомбардувати своє село, бо в ньому німецькі загони.

Гітлерівці прикриваються нашими людьми. Люде кричать у небо: «Стріляйте, не жалійте нас, не жалійте».

Що ж буде з народом нашим?

Вживе він у цій страшній війні чи загине од німців, од хвороб, од вошей, од голоду, знущань і катувань, і придуть свої, і гинутиме він від розстрілів та засилань за участь у співробітництві. Чи пропадуть марно наші жертви? (Скористати свою статтю в «Известиях» для діалогів і сценарію взагалі).

Зайшли переночувати до майже єдиної хати. Була повна хата. Був один поранений. Він лежав на полу біля хазяйки. Вона одвернулася од пораненого, навіть не подивилася на нього і заснула, навіть слова до нього не промовила. Невже не рада вона своєму звільненню, невже щось має на душі? Так, аж потім уже взнали, що у неї німці розстріляли чоловіка, батька, двох братів і сестру, а її гвалтували. Ні, нічим було радуватися, у неї була напівмертва душа.

— Я не радуюсь уже нічому. У мене напівмертва душа.

Людська душа — це чаша для горя. Коли чаша повна, скільки не лий уже, більше не вміститься. У мене, мабуть, чаша маленька, вбили в мене діток і батька, спалили мене... а от живу, не вмер, раніше хотів я умерти, я кричав, я плакав уночі, я заливав світ увесь своїм горем, а горя прибавлялось, прибавлялось, прибувало, як вода весною, і полилося через край.

Тепер уже, що хоче, мені байдуже. Я вже повний. Себто я порожній.

Дійсність стала багато страшнішою за всяку, навіть позбавлену смаку, уяву. І її так і треба показати. Душа людська міряється певною мірою, та такою, про яку навіть і не підозрював світ. Книги і фільми про нашу правду, про наш

народ мусять тріщати од жаху, страждань, гніву і нечуваної сили людського духу.

Хата — дот з підземним ходом до другої хати чи до хліва, з кулеметом і т. п. По суті кажучи, все село, всі хати стоять на траншеях.

Льох у хаті і хід до другої хати.

Партизани — хлопчачки літ по 16 і дівчатка. Худенькі, співають, виносять пораниених.

Один персонаж не може обійтися без дотепів ніде. Після доповіді про міжнародне становище, коли доповідач сказав: «Таким чином, можна зробити висновки ось які... — «Що було — бачили, що буде — побачимо»,— додав він. Всі засміялись.

Мати дивиться на небо з погребя, з ями виглядає синальотчика Нечитайла. Де ти, сину?

Прилітає льотчик. Машину посадив, сам непритомний.

Комісар вів танки в бій, виліз у люк, махнув рукою вперед і опустився мертвий.

Показати танковий десант.

...Бійці так втомлялися, що падали на сніг прямо при 22° морозі і тут же засинали. Їх будили тут же, щоб вони не замерзали.

Прийшли німці у село. Улаштували мітинг. Після мітингу-зборів офіцер запропонував поспівати українських пісень. Запропонували одній жінці починати. Вона хотіла було почати пісню і раптом гірко голосно заплакала: «Усі гори зеленіють».

Мих-с довго розмазував високомовний пафосний тост за «любовь к жизни» як найдорожчому, як утвердження життя, життя, про життя, жить.

— Помовчте, будь ласка. У вашій любові до життя ось у цьому застольному, ситому панегірику я бачу звичайнісінький страх смерті. З такою любов'ю не повоюєш. З нею побіжиш у Ташкент. Там на позиції лишилися ті, що уміють зневажити смерть і забути про неї. Там бійці, а не хлюпики.

Интересно змалювати в п'єсі чи романі такого пишномовного М-са, у якого буквально кожний крок розрахований на ефект, пафос і глибокомисліє. Все найвищого ступеню.

Чорніші чорної землі нещасні люде...

Розвідник чи партизан увійшов до хати, взяв у німця з рук глечик молока, повільно випив його, поставив на стіл, витер губи і потім перестріляв з автомата всіх шістьох німців, які не знали од несподіванки, що робити. Після цього він пішов з хати продовжувати діло.

Зобразити щось вроді Р-го, товсту, жирну постать «журналіста», якому, по суті кажучи, все одно, що і як, для якого український народ — це лише категорія кон'юнктури, який не любить і ніколи не любив народу і чужий народу. Це воша. Вона невдоволена тим, що ми взимку мало просувались вперед... А піди просунься сам, падлюка.

Записати розмову N про культуру, про тоненьку плівочку, що стане ще тоншою через загибель багатьох людей.

— Ну й що ж. Загине якихось 50.000, та й то другорядних. Мільйони он гинуть, і нічого.

— Так оці мільйони, з чого вони складаються, — з тисяч, сотень, десятків.

— А...

І в цьому новому «а» почулося щось таке холодне, жорстоке і бездушне, чого я ніколи не забуду. По суті, блягузтво і байдужість чиновника на котурнах, дякона, що читає щодня молитов за парафію, яку він і не любить зовсім, і не знає, й знати не хоче. Все обумовлено: «кукушка хвалит петуха», тільки розсілися на віточках, і кожна знає своє місце. Нехай собі.

Є у мене три теми:

1. Продовження старих персонажів.
2. Тема про долю жінки (велика тема).
3. Світ через звільнене село у сорок зруйнованих хат, 200 трупів і двох живих жінок.

Треба додумати і поєднати їх у один твір.

Борщівські болота. Записити все, що розповідав Коган. І обов'язково піти в ЦК [до] інструктора Костенка.

Війна стала великою, як життя, як смерть. Воює все людство. Ніби земна куля влетіла в якусь криваву божевільну туманність. Війна стала життям людства. І тема війни, отже, на довгі роки буде основною темою мистецтва. І кожна газета уже несе в собі цілі твори про війну. Кожний більшменш порядний нарис ховає в собі безліч змісту. Отже, щоб не потонути у безодні надзвичайних фактів, треба добре-добре продумати конструкцію і п'єси, і оповідання, і сценарію. Україна мусить родити найсильніші твори про народ у війні, бодай один твір. Чи вистачить сили у письменників? Гей, хто в лузі, озовися!

30 /III [19] 42

Воронеж

Краще вмерти — загинути героєм, ніж жити рабом.

Величезні зграї вороння піднялися з-за соняшникового лану. Такі, яких ніколи не мислив ніхто, не те що не бачив. По дорозі туші дохлих корів і коней.

Бездомні коні у соняшниках в напівзапряжках.

І розстріляні селяне (описати їх). Це німці не встигли вивезти.

І скрізь трупний сморід.

Проф[есор] Ільченко:

— Часом був такий сморід, що людей од нього рвало, у людей боліла голова і втрачалася свідомість. Трупний сморід, трупний сморід.

— Ну як поживаєте?

— Маємо одстрочку у смерті.

Т[оваришу] командир! Дихати не можу. Насідають. Лупцюють мінами сильно.

— А ти, сукин син, хотів чого? Ти думав, німці хлібом-сіллю стрічатимуть? Ти куди йшов? На війну чи на вечорниці?

Цимбал, Байда, Неборак, Кучерявий, Барабаш, Крапля, Сорока Василь.

Тітка називає свою хату дотом.

Я бачив фото. На бідну стареньку хатку, похожу на бабусю, притрушену снігом, наступають бійці і танк, і підпис: «Наші героїчні і т. і. наступають на дот». Бідна хатиночка,

чого тільки ти не бачила на світі. Хто тебе не грабував, хто не бив тебе, не обстрілював, які люди не ночували в тобі. Часом дивно робиться, як ти стоїш іще на землі, як дивишся своїми темними віконцями на світ Божий, і що в тебе є, що в тобі їдять і думають, і яких пісень давно вже не співають, і як плачуть... Розірвався... Загинуло... Ударило хатиночку важким снарядом, і розлетілася вона на кусочки, навіть диму не лишивши в повітрі. І зосталася серед снігів купа вугілля, трісок, і піч з димарем, і побиті горщики на припічку, а в пічурці пучечок сухеньких гвоздик од пристріту.

Як гарко воювати нашим сусідам...

— Що ви думаєте про смерть на війні?

— Ми про неї не думаєм. Ми її бачимо щодня, щогодини. Ось ми, ось наші трупи. Все так просто і ніби природно. Ми думаєм про одне — як би побільше набити німців. Інакше і не можна. Ми зі смертю примирилися зарані. І тому, якщо ми з вами розмовляєм, значить, маємо у неї відстрочку.

Коло розбитої печі, серед руїн, лежала бабуся. Вона була мертва. Убита чи смертельно контужена. Бог її знає. Вона була акуратненька в смерті, як і в житті. Вона умерла коло печі, біля якої поралася з півстоліття, якщо не більше. Напевне, і в останню смертну хвилиночку ще варила вона бійцям їсти. У неї були маленькі руки з красивими ніжними довгими пальцями. Вона притулила їх долонями до долівки, і брудна долівка здавалася чистішою і теплою серед снігів. На лиці її було багато-багато різних зморщок. Вони вкрили її риси množеством рисочок невиразних, невимовних. І лице її, близьке і рідне, здавалось надзвичайно зворушливо-рідним і знайомим. Неначе вона наша забита рідна мати. Цілі томи думок, цілі партитури найсумнішої у світі ненаписаної музики таїлися між рисочками зморщок навколо її очей мертвих. Тримаючись восковою рукою за бабусину спідницю, лежала верхня половинка її білявої онуки, дівчинки років п'яти...

1 /IV [19] 42

...Німці розстрілюють за всяку дурницю. Це провести красною ниткою через картину. Поки везли стріляти дітей, вони позамерзали. Тоді їх повикидали (у Гадячі) у рівчак.

Характерний наказ німців — видавати комуністів і прибічників партизанів...

От часи! Мимоволі згадується епоха Богдана і Запорожжя.

Під виглядом весняної посівної забирають у селян все зерно до колгоспних зерносховищ. Вивозять до Німеччини.

Абсолютно не рахуються з величиною колгоспу і накладають жажливі податки.

Все: кури, поросята — на обліку.

Коло села табір полонених, табір смерті. Б'ють баб, що приносять їсти, і кидають за колючий дріт. Так, тітку Уляну наздогнали і трохи не вбили. З Харкова розбігається народ. Везе отак жінка діток у саночках з Харкова до села. До дітей — а діти замерзли.

Полонені — це люде, що втратили людську подобу. Їм кидають дохлих коней. Вони їх розривають зубами. Тиф.

— Нічого. Все одно ні один фашист звідси живим не вийде.

В Липовецькому районі гітлерівці розстріляли 480 душевнохворих у лікарні.

В селі ніхто на зборах не міг бути обраним у президію. Ніхто не згодився бути старостою. Призначили полумного.

Німці переконують всіх, що вони прийшли остаточно.

Кличка «Іван» для всіх.

Німці грабують одне село і роздають другому.

Влада: староста села, старшина колгоспу, поліція.

Повертаються куркулі.

Прийшов Жеривіл.

Категорії працюючих:

- 1) од почуття страху,
- 3) добровільно, ворожі нам елементи.

Німець:

— Кажі: ти за кого — за Гітлера чи за Сталіна?

— Хоть убийте мене, я за Сталіна! — одповіла жінка.

Націоналіст запропонував жінці після зборів заспівати українську пісню.

— Іди ти к чортовій матері. У мене муж у Красній Армії десь бореться і діти пухнуть з голоду, а тобі пісень хочеться [...]

Баба Вівдя: «Кажуть, у Єрусалимі відкрилась дірка в небі і звідти голос Божий, неначе по радіо, щодня каже: «Моліться хоч раз у день, і тоді буде щастя і погинуть німці».

На конференції вчителів у Томашківці було сказано, що вчителі, народжені по сімнадцятім році, мусять усі хреститися. У Нікополі всіх учителів піп окропив святою водою.

Зайшли фашисти у двір до колгоспника Затуливітра і, замкнувши хату, спалили всю родину.

Молодих мужчин уже мобілізують ніби для війни проти Англії.

Два поранених бійці, блукаючи в крові і горі, зайшли чи, мо', залізли рачки через леваду і городи до одної старої жінки переховатися од смерті й води напитись. Та там і залишились. Напоїла, нагодувала, і рани обмила, і чистими хустками перев'язала чи, мо', порізвавши сорочку, що приготувала на смерть. Приходили часом сусідки. Одна глечик молока, друга крашанок десяток, третя сала чи ще чогось, а четверта — відьма, шасть до управи, до старости, та й виказала всіх. З'явилися німці.

— Що за люди?

— Сини мої.

— Брешеш?

— Як-то брешу? Хіба ж їх не двох виряджала до Червоної Армії? Не трогайте. Це ж бо мої діти.

— Ваша мати?

— Так. Мати, правда. Наша рідна ненька.

— Брешеш, комісарє.

Та за зброю. Стала мати перед дітьми, обох затулила.

— Не дам, розбійники! Люде добрі, адже мої це діти, мої сини! Чого ж ви мовчите? Кажіть-бо! Невже вам жалько їх признати хоч на хвилиночку, благаю?!

— Бреше вона, її сини на фронті.

І плакали люде. А бійці тоді: «Матусю, спасибі, прощайте. Нам уже не страшно і не жаль нічого, коли є на Україні отакая мати».

— Стріляйте, солдати!

Команда, залп. Отак попадали бійці, а з ними і безсмертна мати своїх синів, що десь на фронті німців б'ють і матір споминають.

1/IV [19] 42

Це велика тема, це тема для новели, для поеми, для сценарію. Це факт, а не вигадана автором композиція про матір нашого великого многостраждального доброго народу.

Найдися, письменнику, рівний талантом красоті материної душі, і напиши для всіх грядущих літ цей кришталевий прояв материнської душі, генія української матері. З оповідань партизана. О. Д. (нрзб).

А хату висадили в повітря гранатою.

Бреше вона, її сини повбивані ще в 19-м році.

— А їдять, коли б ви бачили, як черва. Їдять і їдять, аж дивитися гидко.

Німець роздягся у хаті, зовсім голий. Він передав бабі свою одягу мити і вибивати вошей. Тут же почав митися. Це все при людях, при всій родині. Зайшли наші розвідники, вигнали його на мороз, і побіг він як божевільний у поле.

— О проклята скотина! Сорому в тебе немає.

Я бачив, як з хати вискочила гола жінка і побігла по снігу з криком: «Рятуйте, що вони роблять зі мною! Ой горе мені, рятуйте!» За нею бігли два німці.

Дівчинку 15 років Христю згвалтували, і вона збожеволіла.

У другій жінки, що мала 26 років, було сиве волосся, і вона здавалася літньою.

Розстрілюють всіх, хто захворів сипняком.

На ганок вийшла перекладачка і сказала:

— Ви прийшли скаржитися? Не забувайте, що ви завойовані і скаржитись не можете, а наші солдати знають, що їм робити. Здрастуйте. Ідіть вон.

Можна зробити у фільмі інтересну сцену такого змісту:

Біля села табір за колючим дротом. У таборі військовополонені. Перебувають вони, звичайно, в умовах жахливих.

Стережуть їх німці і, припустимо, частина зі служби порядку, у всякому разі, щось схоже на Гусака-зрадника чи дезертира. І от уночі між ними тиха розмова через колючу проволоку. Розмова тиха, щоб нікого не сполохнути, і тим страшніша своєю гострою зненавистю. Далі вони не витримали і зчепилися, схопивши один одного за груди через дрiт. Вони почали ламати один одному руки. Потім вони обнялися і душили один одного через дрiт, і полонений не одпустав вартового, щоб той його не застрелив. А трохи далі полонені, збившись у страшну брудну купу, співали «Ой закувала та сива зозуля».

Про що говорили вони? Про владу. Про соціалізм, про колгосп. Про Гітлера, про історію, про Богдана, про Мазепу, про все. Це символічна одвічна картина: многосотлітній двобій двох українців, ожорсточених од довгої важкої, тернистої дороги. Про Сибір.

Може бути вартовий галичанин, чи гетьманець, чи, може, просто селянин з одного ж таки села. Розмова може вестися на загальних і на крупних планах: голова і дрiт, голова і дрiт, і кров, і блиск очей і зубів у темряві, і дрiт терновий обвиває голову і вгрузає шипами в чоло, і кров з чола капле, і біль, і ненависть, і пристрасть.

Може, по сюжету, вартового підіслали для того, щоб він щось вивідав у полоненого після допиту. Абсолютно вірно. На допиті партизан назвав себе начальником партизанського загону, одмовившись давати пояснення. Оце він ноує у таборі, завтра його розстріляють, і це остання спроба Гусака чи Персистого вислужитися перед німецьким начальством.

Так їх ранком і найшли обох, вони були мертві — в обіймах, обкручені дротом.

Написати, що розмовляли і душили вони один одного тихо, пошепки, щоб не дати нікому підійти. Тихо! Вони говорили про Тимошенка, і коли провокатор сказав, що Тимошенко перейшов на бік німців, партизан ударив його:

— Брешеш ти, таку твою мати!

— Не брешу, сам чув по радіо!

Коли вартовий чув десь шелест, чи що, він стріляв з автомата в небо.

— Стріляєте в небо, тіні своєї боїтеся, боягузи, злодії! — шипів партизан.

— Стріляєм, коли хочем. Є чим стріляти.

— Батьку своєму скажи дурному, продажна душа!
«І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, не-
наче човен в синім морі, то виринав, то потопав».

Люди як коні, як тяглова сила — це характерне явище, і його обов'язково треба подати в сценарії.

Левко Цар: «Я не людина вже. Я кінь. Дурний, дурний, колись я лаяв вихідний радянський день. А зараз, у німецьку неділю, ми возимо німецьку зброю на собі, і православний український панотець наш труд благословляє. Ганьба, ганьба! О, ганьба!»

Про що ще говорили коло дроту? Про Левчиху. Про труп її, сердешної, що тут лежав ось недалеко з картоплею у горщику малому, і трошки хліба й сала, що несла була небога за дрота кинути голодним бранцям на нашій, не своїй землі.

— Ти вбив, гадюко? Подай-но хліб. Я їсти хочу.

— Нехай не лізе на рожен. Приказу не було. Команда є — не лізь. Огонь.

Про що говорили вони? Один про Сибір, про Соловки, про заслання, про нелюдські страждання у засланнях, про голод. Другий погоджувався частково. Але що роблять німці? Говорив про німецькі жорстокості, про погроми, про німецьке рабство і про те, як німців ненавидить увесь світ. І яка страшна кара жде нещасну Україну, що піде за Гітлером.

Вони говорили то тихо і поволі, ніби нехотя, ніби втомившись. Слова виривались у них з уст, як одинокі постріли, то раптом, коли гострота антагонізму починала роздирати їхні гарячі душі, вони розстрілювали один одного в упор шаленим ураганом безперервного кулеметного вогню. Слова вилітали у них з швидкістю надзвичайною. Один проти одного. Здавалося, вони на льоту таранили один одного, і бризки, що часом вилітали з їхніх уст, здавалися іскрами.

Вони говорили про євреїв. Партизан назвав його мерзенним жидомором.

— Положив я на твоїх жидів...

— А я на твоїх німців, сволоч...

— Пустити, не души мене.

— Пустити ти. Не души ти мене.

— Пусти, кажу тобі... жидівський наймите.

— Пусти, німецький пес. Пусти, лакиза німецька.

Часом вони з високих вершин свого двобою падали, очевидно, од великої втоми, до звичайної лайки. Вони лаяли один одного брутальною лайкою! Коли хвилиний вітер здував з їхніх уст полум'я, вони диміли один на одного самими огидними лайками.

— Пусти, нас... твоїй матері.

— Ага. Просиш. Гад. Ось завтра повитягаєм з тебе жи-ли, наріжем зірок з твоєї спини.

— Ріжте. Ріжте, людоїди.

— Одріжемо й язика твого. Скажеш, гадино.

— Я нас... твоєму Гітлеру в рот.

— Хрустятимуть твої кості. На очах твоїх поріжемо твоїх дітей і розпоремо череву твоїй жінці.

— Слухай, іудо! Нечиста сило!

— Заговориш, пес.

— Невже тебе породила земля наша!

Всього народила наша земля. Добре угноєна вона з давніх-давеň кров'ю і трупом. Буде їй тепер.

— Пусти руку. Пусти, не крути. Ти паскудний гній для німецької культури.

— Я гній?

— Ти.

— Я мученик.

— Брешеш.

— Мученик я.

— Жандарм. Кат. Ага, плачеш?

— Сам ти плачеш...

— Ти чого плачеш? Що? Не смій плакати, не хочу я бачити твоїх проклятих сліз!

— Тихо, тихо.

— Мовчу. Не дави, мовчу. Не хочу я говорити з тобою. Облиш мене. Я хочу перед смертю подумати. Іди собі, роби своє страшне діло. Я хочу очиститись од твого дотику. Я син трудового народу, партизан. Не пропадуть даром мої страждання. Я не загину. Не забудуть вже мене живі, і житиму я... Бідна тітко Левчихо, спасибі вам за хліб... Подай хліб, я його не буду їсти. Я поцілую його.

— А болячки. Ух, як я ненавиджу тебе! Кажи, де партизани?

— Ти мертвяк німецький.

«Ой повій, повій, та буйнесенький вітре, та й понад морем. Та й винеси нас із кайданів, з неволі в чистеє поле....»

2 / IV [1942]

Сьогодні, як і вчора, як і завтра, всі газети переповнено описанням таких жорстоких фактів, таких нелюдських вчинків ворогів наших, таким жахом людських страждань, що надлюдське горе уже давно перелилося через край в кожній людській душі і вже не сприймається почуттям, не викликає навіть гніву, а лише звичний рефлекс огиди чи обурення. І коли б ми були Дантами і Мікеланджелами, нічого б не змінилося. Те, що робиться, не вміщається нині ні в одну душу і вміститися не може.

У газетах злива нарисів про це ж таки, про кров і смерть. І їх, мо', не всі вже й читають. Вони, ці оповідання, подібні одне до одного, як крики людського болю, чи зойки людського відчаю, чи стогони розпачу. Є загроза, що після війни з'явиться письменницька пошесть, особливо багато письменників з'явиться серед наших квартирів, що наб'ють собі руку на нарисах. І, може, зараз уже слід продумати дальші шляхи нашої літератури.

Народ не хотітиме читива про війну побутово-описового. Народу треба показати його зсередини, в його стражданнях, в його сумнівах, в його боротьбі, оновленні, і показати йому шлях і перспективи. Народ треба возвеличити, й заспокоїти, і виховувати в добрі, бо зла випало на його долю стільки на одне покоління, що вистачило б і на десять колін. Щоби вправи в жорстокості, в злі і горі не ожесточили його душу, не притупили її, і щоб радість перемоги не приспала його пильність, не заколисала в самозакоханості молодців од пера, і стола, і кабінету, і щоб не забув він своїх помилок, і не втратив оптимізму, і не впав в оптимізм самозакоханих провінціалів і застольних промовців. А найголовніше, щоб наша трибуна перестала нарешті бути завороженим гоголівським місцем, на якому трава не росте, а росте щось часом таке, що й чорт не розбере.

— Що це ви пишете, що фотографуєте?

— Занотовуємо, увічнюємо всі ваші страждання і трупи спалених, порубаних і мерзлих дітей і сестер ваших.

— Вони ж гидкі й страшні.

— Вони страшні. Який відчай і жах пережили вони од розпроклятих отих катів. Запишемо і намалюємо картини.

— Еге. Мо', не треба. Забути б, мо'? Хіба мерців повернеш? А жити ж треба не спогадами жаху. Забуть.

— Як?

— Бо тоді краще вмерти. Треба жити чимсь добрим. Ви нам про добре напишіть та научіть нас доброму й красивому. Хочеться радості хоч крапельку.

— Це лакіровка.

— Не знаєм. Пожалійте нас.

Розмова партизанів про війну і про життя. Про майбутнє. Будемо оце ще битися років зо два, а там ото письменники да кіно показуватимуть років тридцять, тьху.

— Гітлер мобілізує молодь для війни з Англією. Пропаша молодь. Що жде її? Смерть у Європі чи в Азії загибель?

— Чому в Азії?

— А ти думаєш, простять? Нам не прощають, хлопчику, нічого.

— Як страшно жити! Яка страшна є наша доля. Нас сорок мільйонів. Скажіть мені, чому такі нещасні ми і безголові?

— Не варто поринати в давнину. А як поглянути вперед — не час про це думати. Спізнилися років на сто. Зараз, синку, не роз'єднуватись, а кувати єднання треба. І гордість наша перед людством у єднанні.

— Я не згоден.

— Бо дурний. Ти думаєш щось, ідіоте, про німецькі плани. Запам'ятай собі. Німці — мерці. Мерці і ті, хто з ними свідомо чи несвідомо.

У мене був дід, схожий на Бога. І коли я молився Богу, я бачив на покуті ніби портрет діда, а сам дід лежав на печі і кашляв.

Він був високий, з сірими очима і тонким орлиним носом. У нього був високий лоб і хвилясте волосся, а борода біла. Був він добрий і гордий. Він безумно любив гарну бесіду і гарне слово. Мати вважала його за чорнокнижника і ховала його Псалтир. Потім вона почала палити його по листочку в печі.

Він був добрий дух лугу і риби. Він збирав гриби і ягоди краще за нас і розмовляв з кіньми.

Написати новелу чи епізод, умотивований у формі діалогу — може, про долю і характеристику народу, що протягом століть втрачав свою верхівку інтелектуальну, що кидала його з різних причин і діяла на користь культури польської, руської, лишаючи народ свій темним і німечним в розумінні передової культури. Про відсутність вірності, про легку асиміляцію і безбатьківщину. Про байдужість до своєї старовини й історії. Пригадати тільки наші пам'ятники старовини, всі вони в г... і занепаді. Наша урядова верхівка в цих справах, на жаль, нікчемна і розумово слабенька, провінційна, що і знайшло своє жалюгідне завершення в Н.

Кам'янець-Подільські башти, Меджибіж, Вінниця, Лавра, «Арарат», Видубець, Нікольський собор, Чернігівський ув'язнений музей, і Спаська церква, Растреллі для (нрзб) в Козельці. Інші приклади. Шабля Богдана і Суботів. Новела про ув'язнений музей. Розбазарювання Лаври... Занепад музеїв.

Витравлювання українського в Художньому інституті. Відсутність в архітектурі. В ім'я чого? За чиєю заборонаю? Про безбатченків, і лакиз, і дурників убогих, і про холодних боягузів з замками на душевних вікнах і дверях.

Отакую неприглядну картину треба намалювати, точну, правдиву й чесну, і подати уряду, щоб після війни почати по-новому підходити до свого культурного господарства. Скільки загинуло у війні? Де музеї, де картини, скільки знищено пам'ятників старовини? Непошана до старовини, до свого минулого, до історії народу є ознакою нікчемності правителів, шкідлива і ворожа інтересам народу. Однаково, свідома чи несвідома, бо не хлібом, і не цукром, і не бавовною, і не вугіллям єдиним буде жив чоловік у соціалізмі.

2 / IV [19] 42

Героя Радянського Союзу І. Кузіна виносять на плечах пораненого і змореного з боліт бійці. Героя т. Руденка, під Севастополем убитого, несуть товариші, бійці під шаленим артилерійським обстрілом. Картина, потрясаюча по своїй класичній мужності.

Сцена у хаті. Розмовляючи, жінка глянула у вікно:
— О, уже повели в долину.

Розмова продовжується.

— Повели, кого це? Ага. Повели стріляти. А мене відпустили на пару днів.

Три ночі обмірковували брати Півні, куди податися — у дезертири чи тікати до армії. Пішли в дезертири і попали до німецького концентраційного табору. Сильно потерпали і проклинали свою долю.

У селі Прелесному допитували парубка. Він побачив свого «допитаного» батька і не видав партизанів. Їх вивели надвір, у дворі верба з двома петлями. Батько знепритомнів, і його, непритомного, повісили німці. Син кинувся до батька з криком захищати. Його вдарили прикладом у груди, і він знепритомнів. Вішав Чайченко.

— Пропали ми. Буде ж тепер нам. Накажуть нам бити і стріляти одне одного. Роздвоїлись ми і багато з нас тепер загине, багато по обидва боки.

(Чайченко повісив Пономаренка. Пономаренко був непритомний, поки приставляли до верби табурети, підняли його й повісили. Сусіде).

— Розженуть нас по всьому світу, як чайок у бурю. Буде тепер нас і по Німеччині, і по Туреччині, і в Сибіру, і в африканських пісках, де колись продавали наших дідів-прадідів — невольників.

— Вічна історія. Вічна. Така вже нещаслива земля наша. Такий нещасливий народ наш.

— Дивлюсь я навколо. Мучаться, потерпають люде. Кров і страждання. Смерть і геройство. Відчай і надія. І все в небачених масштабах. Війна, війна... І ніхто, мо', по суті, не знає, як безповоротно перемінилося життя наше. А воно перемінилося, і ніхто вже не верне того, що було.

Померла Кобилянська, старенька бабуся нашої літератури...

Моя військова одежа мені подобається. Очевидно, це єдина можливість прирівняти себе до здорових людей.

Филон Стародуб, Іван Золотаренко, Мартин Небаба, Владика Тарас. Харитон. Хліб Данило.

— Де зарили снаряди?

— Не скажу.

Написати статтю про українську жінку. Про жінку, про матір, про сестру. Про нашу Ярославну, що плаче рано на зорі за нами. Про Катерину, що плакала з Ярославною, про нашу геніальну українську хазяйку, про господиню України. Про шлях її великий і тернистий од плачу Ярославни до виступу на трибуні Верховної Ради СРСР. Довгий, тяжкий, але почесний шлях пройшла ти, сестро, од плачу Ярославни до трибуни Верховної Ради СРСР, де возвеличили тебе, славну і достойну господиню України. Про красу України, і багатства, і роль жінки в красі ланів, в чистоті сортів рослин і худоби. Ганна Кошова. Про війну, про її шалений тягар, тяжку роботу, голод, образи, судьби дітей і навалу ворога. Хто виміряє твої знуцання, хто виміряє глибину твоїх сліз і відчаю! А насильства, а хвороби венеричні, а боязнь проклятого плоду ворога. Партизанко, хранительнице батьківського вогнища, хранительнице нації! Ми скоро повернемося. Ми, очищені власними жертвами, оточимо тебе увагою і любов'ю. І світ увесь дивитиметься на тебе і преклониться перед тобою, мученице наша і наша красо.

Твої подвиги, всі численні прояви твоєї людяності, і доброти, і людської гідності, і страшної сили твого терпіння ми зберем, як дорогі скарби, і возвеличимо в мистецтві нашої історії — історії визволителів людства.

Ми одягнемо тебе в найкращу одіжку і будемо цілувати тобі руки. Ми посадимо тебе в кращі, в найвищі школи, щоб краса твоя сіяла розумом і благородством освіти, і все виховання з малих твоїх літ направимо на розквіт в тобі ніжності і м'якості, що лежить в твоїй природі.

А зараз ми клянемося тобі, сестро і доню, і кличемо. Гартуй своє серце, ненавидь ворога, ненавидь зрадника, бійся зрадника України Радянської. То твій найлютіший ворог.

Про жінку, про дівчину в шинелі, про сестру милосердя, сестру-жалібницю, про партизанку, про зв'язківця. Ти красива в своїй незграбній шинелі, і нам жалько тебе. Ти викликаєш почуття жалю, хочеться поклонитися тобі, дівчинко, що витягаєш нас з бою, що несеш нам добрі вісті, що годуєш нас.

Не піддавайтесь німцям. Краще смерть, ніж життя в рабстві.

Цю статтю написати в трохи іншому плані, ніж перша. Почати її з поля бою, із визволеного села, зі зруйнованої

хати біля трупа старої жінки і дальші відступи пару разів перебити другими картинами. Можливо, використати епізод про тітку Явдоху Пилипенко.

І цей факт піднести до високого напруження.

Переглянути записну книжку для використання деяких міркувань. Наприклад, про Африку і як гнали корів на схід т. ін.

Звернення до жінок Європи і Америки. Коротенький екскурс в (царину) щастя і краси.

Про німецькі фотографії, де плямується наша жінка.

3 / IV [19] 42

Помрете ви, дами. Хто згадає вас, красу вашу. Ви як морський пісок. Але хто не преклониться у віках перед красою наших жінок.

Спіть, мамо! Вічна слава красі вашого безсмертного імені.

// Пройде тисяча, дві, три тисячі літ. З яким трепетом і заздрістю будуть згадувати нас юнаки, мужі і мудреці, і війну, і все наше незвичне покоління гвардійців, людей-лицарів, на долю яких випало стільки нещастя і щастя, стільки горя і радості, стільки крові, стільки поту, стільки боротьби, і праці, і перемог, що їх з лишком вистачило б на десяток поколінь. Скільки книг про нас напишуть! Скільки пісень! Скільки благородних нащадків-юнаків у мріях своїх будуть переносить своє життя на машині часу в нашу величну епоху! В епоху, коли все було важко, коли ніщо не давалося даром, коли за кожен клаптик своєї землі платили кров'ю і життям. У цей величний, мужній час, у ті часи, коли наш радянський двадцятип'ятирічний народ-богатир, як Георгій Побідоносець вийшов битися із змієм і переміг його. І ввійшов у світову історію з чистим лицем і прямою ходою. На наших полях — доля людства.

І зараз кожен, хто любить Батьківщину, і не тільки Батьківщину, а і людство, і братство людей, а не розбрат націй, а не поневолення життя, а не смерть, — кожний зрозумів усю велич п'ятирічок, що врятували людство од загрози, і кожний наш заводик, кожний станочок, що його купували ми, одриваючи часом кусок хліба од рота, кожна наша жертва і т. д.//

А найголовніше — люде. Люде, що їх не бере куля, ні огонь, ні меч.

Вічна слава вам, тітко Явдохо. І вашому імені, і красі вашій. Не було у вас красивих тувель, не душилися ви «Коті», не було у вас шовку і сезонних шляп. Ви не мандрували по заграницях. Вам було ніколи. Ви, як бджілка, були зайняті і носили все мед для радянського вулика, поки не вбили вас вороги.

Ви не їздили по заграницях дивитися на різні прекрасні дива. Але заграниця приїде до вас подивитися на вашу зруйновану хату і на ваш пам'ятник і, якщо є в неї крапля сумління, поклониться вашій красі, дорога моя мати, слов'яно-україно!

Були ви комуністкою чи ні? Чи був у вас партбілет? Напевне, не було. Ви навіть не думали про нього. Але зерно, посіяне великим сіятелем Леніним, виросло в душі вашій.

Хай же все людство знає і хай знають всі Пилипенки, як умерла їхня далека-далека прабабуся у великому 1942 році на полі брані, коли вирішувалася доля людства.

3 / IV [19] 42

Ніч

Повернувся з Сибіру Жеривіл Григорій, почав бешкетувати в селі. Ото він допитував Скидана.

Написати статтю на тему: про любов до Батьківщини і національну гордість (гідність).

Написати статтю про українську культуру. І культуру фашистських прихвоснів. Кинулись шукати гітлерівські слуги, да так нікого і не знайшли. Всі пішли з армією.

Чи, може, об'єднати ці статті в одну.

Показати бійця, що знищив сам-один двісті фриців.

Не було у вас і чемоданів кованих, з чохлами і мідними цвяхами, щоб утекти на схід страху ради іудейського.

Трижди поранений оборонець Севастополя Руденко одмовився йти до шпиталю й очолив атаку укріпленого пункту... Сім куль вп'ялося в груди герою. Лейтенант упав. Бійці підняли його тіло і під градом осколків мін і кулеметним вогнем, ламаючи оточення, одійшли, оглядаючись і одбиваючись, на вершину гори, яку вони штурмували і взяли.

Повернувся боєць до рідного села, а села немає. Повернувся до хати, а хати нема. Ні хатини, ні батька, ні матері, нікого. Пусто скрізь, і самотно піч дивилася на нього, і він заплакав.

Будуть жінки України ще плакати літ тридцять. Закінчиться війна. Кого ж приб'є до рідного берега? Хто потоне? Розметає ураган дітей моїх, як чайок, і довго-довго розноситимуть вони печаль по всьому світу. Буде їх скрізь. Скрізь білітимуть кості цих безпритульних.

Сьогодні Пасха. Найпоетичніше свято людей, що обробляють землю, і найстаріше, безумовно, дохристиянське. Свято весни, свято тепла, свято оживання життя, роду — народження, продовження. Сонце грало, і все радувалося, і всі люде у цей день були незвичайними. На Пасху ніхто нікого не вбивав і не було крадіжок. Навіть найбрутальнішому хаму дано було не лаятись у цей великий старий добрий день. Свято над святами. Празників празник. Люде цілували людей. Нема. Нема нічого. Чисто. Продовжується будень. Довжелезний. І ллється кров. Земля занедужала.

Читав по радіо свою статтю. Бачив усю нещасну Україну, і матір свою, і батька, прощався з ними і плакав читаючи.

А вчора, пишучи спогади про дитинство, про хату, про діда, про сінокіс, один собі у маленькій кімнатоньці сміявся і плакав. Боже мій, скільки ж прекрасного і дорогого було в моєму житті, що ніколи-ніколи вже не повернеться! Скільки краси на Десні, на сінокосі і скрізь-усюди, куди тільки не гляне моє душевне око...

Воронеж

Сотня наркомів. Всі молодого і середнього віку. Короткошиї, товсті і однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них у душі не вірять у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть. Розмовляють і думають суржиком.

Уже сталося найстрашніше, чого я так боявся. На Південному фронті вже разом з німцями є полонені українці, нібито з добровольчих батальйонів. Їх розстрілюють, звичайно, так що й сліду од їх не зостанеться. Проклятий Гітлер! Скільки ж народу спантеличить і загубить, скільки сліз, скільки буде розстрілів і які страшні козири знову даються негідникам... сміттю, мотлоху людства вперед на много літ, скільки поживи для помсти і нищення народу. На українських ланах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується велетенська проблема світової гегемонії, вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива.

Часом думаю, ой як же ж багато дали ми Гітлеру для агітації проти себе. І що найбільше шкода — в таких речах, де нічого заперечувати і де, по суті кажучи, ніколи він не повинен би мати для себе навіть скориночки.

Буде нас, мати, по горах, по долинах,
Буде нас, мати, по чужих Українах!

З народної пісні

Ой хоть крикни — не докрикнеш,
Ой хоть свисни — не досвиснеш.

Західноукраїнське:

- Ви спекулянти, ви націоналісти!
- Ну так, цілком вірно, бо це ж було зняряддя нашої боротьби, нашого існування.
- І ви ще хочете, щоб ми вас любили?
- Даруйте, але ж ви прийшли до нас, ви нас визволили з неволі. Так вилікуйте нас од міщанства і націоналізму, а ви нас караєте за це. Подумайте, що ви робите? Не можемо ми сьогодні зробитися такими, якими ви стали за 23 роки. Це ціле життя!

П'ятнадцять сотиків! Горе, горе... Ми будемо ненавидіти бідного дядька і карати його за те, що поліз він на ці сотики. Ми будемо вбачати в цім його вину, а не свою помилку.

Вночі налітали німці, чорт би побрав їхню матір.

Розтав сніг. На полях трупів видимо-невидимо. Сморід. Німці зігнали бідних наших жінок убирати трупи. Жінки непритомніли од смороду.

- Чому ви живете четверо в одній кімнаті і всі українці?
- А хіба не можна?
- Чому ви не взяли до себе одного?
- Чому тільки вашим вірити? І т. д.

Церква Божа непогрішима. Грішити можуть окремі лише священослужителі.

Яка байдужа, по суті кажучи, до людей фігурка мого бувшого друга. І яка жалюгідна, боягузлива.

Кобзаря цитувати трудно. Він нагадує мені огненну піч, з якої обережно вихвачують угольки і, перекидаючи їх між пальцями, прикурюють...

Особливо трудно вихвачувати ці вуглинки нашим сусідам. Вони тоді чомусь нагадують мені чортів, що знаходять у Святому Письмі тексти на свою користь.

Збили крупного німецького льотчика-полковника. Полковник попросив у штабі показати йому того великого героя, що збив його, великого літуна. Покликали молодого лейтенанта. Полковник підійшов до лейтенанта і простяг руку.

— Дозвольте пожать руку великому асу, що поборов мене, найбільшого аса імперії.

— Іди к такій матері. Буду я собі руки гидить,— сказав лейтенант Затулівітер і одвернувся.— Дозвольте йти, товаришу генерал?

Про командира танкової бригади, що завжди віддавав у розмовах воєнну честь своєму ворогу — німцям.

Тому він ненавидів журналістів і презирав їх за поверхове блюзнірське писательство і шапкозакидательство паскуд. Він ворогом міряв себе і свій народ.

Як віддають до армії (нрзб) яка дисципліна і моральний хребет у німців і чому ми такі хисткі?

Часто думаю собі, як марно пропало моє життя. Яку велику помилку зробив я, пішовши працювати в кінематографію. Шістнадцять літ кінокаторги в цьому... Є в міщанському смітнику з обов'язком співжиття і співробітництва з мізерними людьми, що ненавидять мене і що я їх глибоко презираю, як недолюдків, некваліфікованих, аморальних, без крихітки святого людців, що ненавидять мій народ і роблять його нещасним. Скільки погублено здоров'я, життя з людьми, з якими я не хотів би ніколи бачитися. Скільки марно витрачено духовних сил і часу! Коли б усю силу, і пристрасть, і спрямованість за ці шістнадцять років я застосував до письменства, було б уже в мене добрих десять-дванадцять томів справжньої літератури. А так лежать мої ненаписані твори, як ненароджені діти. І великий жаль бере, що вже, мо', й не народяться вони, не житимуть сотень літ, а лишаться як плани, а через три роки не буде ні одного мого фільму. Поб'ють безбатченки плівку, а самого виженуть на вулицю... за непотрібністю, ще й ім'я моє понівечать як-небудь огидною... брехнею і злом, що є основою їхньої душі...

12 / IV [19] 42

Повертались з їдальні з милим Андрієм Малишком, стріли на вулиці багато молодих дівчаток. Вони були в чоботях, у незграбних військових шинелях і шапках. Вони були військові новачки. Вони дивилися на нас пильно і напружено і вітали по-військовому. Ми одповіли їм.

У мене на очах навернулися сльози. Мені стало жаль чомусь їх, як своїх дітей, що перевдяглися для тяжкої гри в нещастя. Яка велика війна! Вона невблаганно втягує в себе все живе, молоде, здорове і з'їдає.

12 / IV [19] 42

Написати новелу чи оповідання про трагедію Західної України останніх часів. Наше визволення, радість, і пафос, і розчарування, і біль, і неоднаковість цілей...

Привезла-таки мати до села своїх дітей у саночках. До дітей, а вони замерзли.

А в першу чергу написати новелу про дезертирів, що поприходили на свою голову додому з армії і що має з цього вийти.

Коли подумаю часом, що навіть мізерний Н збирається розстріляти мільйони українців, як це недавно заявив цей гомеопатичний поетик, робиться так смутно на душі, що й не сказати. Скільки ж темної шушвалі ненавидить наш народ. Скільки нужі повзає по народному тілу.

13 / IV 1942

Левко Цар: — Я не згоден. Висилати людей з країни, навіть злочинців, я не згоден.

Скидан: — А що ж по-вашому?

Левко Цар: — Що завгодно. Бийте палками, саджайте в тюрми, позбавляйте прав, состоянія, стріляйте, карайте прилюдно. Тільки не висилайте до чужих холодних пустель. Не знаю, як вам сказати. Тільки отут щось мені говорить, що це є багато більший злочин, ніж ті усі злочинства, що учинили винуватці. Отак-от повисилаємо одне одного, а хто буде радіти. Той, хто боїться нас, не вірить нам? Той, хто нас не любить?

13 / IV 1942

Народ, товаришу, складна істота. Бувають у злочинців діти-квіти. Бувають і в героїв діти казна-що. А воно все одне море людське.

Учора вночі при свічці читав на «Терновому дроті», Г і Ж. Ж. трудно було мене слухати. Він позіхав, крутився на стільці, тріщав. Нарешті зірвався з місця, щоб не захроптити, і почав, як слон у їдальні, топтатися по кімнаті. Після читання він зрадів і зразу ж сказав жінці і Г «Ну пойдьомте». Правда, той не пішов. Поговорили трохи. Гарна, приємна людина Г і розумна. Але як мало він знає, яке убоге було, певно, його виховання. Тільки хороша вдача і природний талан піднімає його і тримає в ньому якийсь гарний людяний вогонь. Заговорили про словник український і про історію. Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука туї діяла і во ім'я чого? Країна ви-

ховання безбатченків! Безбатченків без роду, без племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас?

— Бийте, товариші, німців! Рятуйте народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда! — викрикують патетики.

— А що це за люди? — питають один одного адресати промов.

— А хто їх зна.

— Байда, та це ж наш старший лейтенант.

— А Сагайдачний?

— Це редактор німецької газети, читав його українські статті у звільнених селах. Страх, який ненависний.

Горе, може, хоч ти навчиш нас, недобитків невдалої історії. А коли ні — умрем, навіки загинем. Оце подумав я і довго не міг заснути. І плакав наче я, і стогнав у сні, і чувся од руських блощиць.

14 / IV [19] 42

...В першу чергу написати новелу про дезертирів, що поприходили на свою голову додому з армії, і що має з цього вийти.

Лист до авіатора напишу сьогодні увечері неодмінно. Він потрібний народу і мені як надія, спів. Може, його видрукують листівкою і розкидають по всій Україні. Закликати не йти до війська, не піддаватись на провокації. «Буде вас, хлопці, по горах, по долинах, буде вас, діти, по чужих по країнах». Ти, льотчику, дужий, в тебе сталеві крила. Полети на Україну вночі (нрзб), розвій по ній мої слова. Розкидай їх понад ланами, понад селами і містами. Хай летять вони весінніми птицями до рідних наших хат.

Це повинна бути своєрідна новела сторінок на шість — вісім.

Це заклик не піддаватися на німецьке обдурювання. Не радіти клаптикам земельним, бо інтереси наші ширші і цілі дальші. Про дезертирів.

Лети, синку, на Вкраїну.

Подивися на Дніпро, на київські кручі...

До статті про жінку:

Мала мати одну дочку
Та й купала у медочку.

В оповіданні про дезертирів пригадати розмову з хірургом.

— Кину все, візьму зброю і буду трощити все, що попадеться під руку.

— Як то все?

І т. д.

Вони де в чім погоджувалися, і це ще більше озлобляло їх і розпалювало їхню непримиренність.

Чи зберуться наші люди знову на Україні? Чи повернуться вони з усіх нетрів, далеких далекостей нашого Союзу і заповнять її замість померлих од ворога, од моря, од кулі і петлі? Чи так і лишаться там, а на наші руїни наїдуть чужі люде і утворять на ній мішанину. І буде вона не Росія, не Україна, а щось таке, що й подумати сумно.

14 / IV 1942

Як мені жалько. Я не член Комуністичної партії. Написана і анкета, і біографія, а подати у фабричну ячейку нікому. Я не бачив там чистих рук. Горе мені.

Буду ж я виконувати, мабуть, до смерті партійне Ленінове діло в безпартійних лавах. Нехай мерзота... робить своє каїнове діло. Хай ненавидять і плямують мене. Під моїм українським дубом їдять жолуді... свині й шакали. Може, так і треба, «бо немає Господа на небі». А суржики з начальства? Та цур їм, горепакам...

«Серце моє трудне, чого ти бажаєш? Що в тебе бо-лить?»

Партизани ловили дезертирів плаксивих і тих, що втра-тили віру в перемогу, хто вирішив «не тратить сили і спуст-каться на дно»...

Жінки убивали дезертирів. У жінок сини й чоловіки в армії. Вони убивали дезертирів кілками.

К.— наркомгузно.

«Потім мене «перекинули». Далі я був «перекинутий». Потім мене «перебросили». Потім я «одкріпився», «при-кріпився», «ув'язався».

Перекиданство — велике наше зло. Воно розвинуло у нас, породило дилетантство і поверхових безвідповідаль-

них нероб. Перекидають його, як шматок... і він радіє, ось який послужний список — є чим хвастонутись.

Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимсь забороненим, ворожим і контрреволюційним,— це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема. Де ж рождатися, де плодитися дезертирам, як не у нас? Де рости слабодухим і запроданцям, як не у нас? Не вина це дезертирів, а горе. Не судить їх треба, а просить пробачення і плакати за погане виховання, за духовне каліцтво у великий час. Хто судитиме? Брати-слідчі з трибуналів, що розпивають горілку у їдальні, з непривітним поглядом очей.

Юнаки мої сліпії, горе мені з вами...

«Надія».

Великий вихід з Києва. Трагедія киян. Віра в незламність Києва. Віра в своє безсмертя і непереможність. Прощання. Дніпро — мости — гори. Ранок, Борщівські болота. Гребля, острів. Авто. Кладки, потоп. Гнилиця. Смерть, смерть. По шию у воді три дні. Ніч. Обстріл. Ранені в три поверхи. Обстріл. Танки давлять на березі. Похід автоколони широким фронтом шістдесят кілометрів на годину під обстрілом з вибухами бензинових цистерн і авто з набоями. По житу коло Борисполя — повно людей. Це була страшна картина. Гибель дівчаток у воді. Коней, матерів і дітей. Прощання. Надія. Просьби достріляти. Розстріли поранених, щоб не кричали.

Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посиляли в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія — це паспорт на загибель.

А що ж таке історія? Історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу.

В університеті розмовляли (по-українському) тільки початківці і поети. Решта вся по-руськи, на радість Гітлеру.

А як «професор» С. нажився на «фашистському» письменнику Стефанику!

Бабу розстріляли за те, що вона збирала колоски у полі в неділю.

Заводять у школу (коло класної дошки з дитячими написами) коней.

У клубі-школі церква. Сторож — конюх-піп. «Моліться, дядьку Левко».

Учора знову писав «Зачаровану Десну» і знову плакав.

Я плакав ранком і, читаючи хлопцям (Малишку, Самченку, Пустовойтову і Воскрекасенку), сміявся і плакав і був од схвильованості розслабленим цілий майже день. Приїхав з армії Микола Дудко...

— Ви знаєте, у нього німці вбили матір, сестру, жінку і дитину. У нього вже є орден.

— Орден? Болячка у нього є. Уже на все життя.

— Правда. Він аж тремтить увесь, коли розкажує...

— Так вони захватили його да й розстріляли. А потім і їх ото піймали і постріляли всіх до одного.

— Отак постріляємо одне одного, як продержаться німці з рік. І вже тоді не буде винних, чисто буде, куди не глянь.

Світе мій убогий! Покажи мені, де на тобі пролилося ще стільки крові, як у нас на Україні. Нема другої України. Нема.

— Тікаєте, сукині сини?!

Дід перевозив човном через Десну командирів з німецького оточення.

— Багато я вже вас перевіз. Коли б усіх позбирати — можна було б німців побить. Сила людей тікає. (Коло села Лілієнталь).

Діди-перевізники — це образ епохи. Діди-перевізники через ріки. Харони. Їх багато. Вони сміливі, не бояться смерті і ніби зговорились. Сюди ж оповідання Хоменка. Ненависть і презирство діда не мали границь. «Тікаєте?!» У діда — сини командири.

— Не знаю, чого ви оце тікаєте? Чого ви так цієї смерті боїтесь? Раз уже війна, так її нічого боятися. Вже якщо су-

дилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди. Ні в танку не заховаєшся, ні в печі не замажешся. Потопив би оце вас.

— Сласибі, діду.

— Іди під три чорти.

Описати, як діда розстріляли за перевіз.

— Стріляйте, не крутіться перед очима. Програли ви війну.

— Чому?

— Не скажу.

Піймали парубка. Він так перелякався, йому так багато задали зразу запитань, він так розгубився, на нього так вороже дивилося багато сердитих очей і так навколо страшно клацала зброя, що в нього опустіла голова і не слухався язик, і він промовляв тільки кінчик запитань.

— Признавайся, сволоч, ти дезертир?

— Дезертир...— белькотів його язик.

— Ти прийшов шпіонить сюди, так?

— Так...— говорив він, як у сні.

Він увесь час хотів плакати і всю силу потратив на те, щоб стримати плач, і не стямився, як його уже розстріляли і пішли далі.

А прибігла мати і все життя буде тепер плакати і до смерті не взнає, за що ж його вбили свої люде.

Описати трибуну. Нашу трибуну робили якісь невідомі майстри з якогось особливого дерева і, видно, заклили, заворожили її. Вона відрізнялася од всіх трибун тим, що на ній ніхто не міг сказати правди. Які вже було смільчаки не сходили на неї часом, але щось заводило язика і вони говорили таке щось. Сходили з трибуни. А як тільки скінчиш говорити, зійдеш з неї, знову неначе все стає на своє місце. Що й говорити, вона була заворожена, і говорили на ній, як уві сні. Всі говорили одним тоном. Дехто, ставши на це зачароване місце, мінявся так, що його не можна було взнати. Тому, мабуть, і стенограми треба потім правити, вони схожі на промови, як дрова на дерево. О трибуно! Скільки дурнів сходило з тебе переможцями.

Як мені жалко (згадав оце), що знищили хутори на Україні. Скільки це коштувало грошей! Як би це пригодилося зараз! Як згидило наш чудовий пейзаж і скільки бездарності і холоду було в цім непотребстві. Чого тільки не робилося, гей, у нас та й на Україні, гей-гей, та й на «соняшній»

Україні! Які тільки «міроприємства» не викаблучувалися для щасливого заможного життя!

Прочитав був N свою статтю «Україна в огні». Він сказав мені:

— Одне місце нереальне. Ти пишеш — був великий плач. Це неправда. Іменно ніякого плачу не було. Дивилися сумно, але не плакали. Ніхто не плакав, розумієш?

«Брешеш,— подумав я,— брешеш, сліпий чиновнику.

Плакала вона вся, обливала сльозами твою дорогу, а ти дивився на неї через свої окуляри і через скло закритої машини і нічого не бачив, бо не хотів бачити, сліпче. Плакала, ой як плакала! Ні одна країна у світі так не плакала. Так плакали навіть старі діди, що очі опухали од сліз».

Дід на вокзалі.

— Що ви тут робите?

— Да я загубився. Везла мене дочка кудись да й загубила, а сини на війні, а одного вбили, а бабу рознесло бомбою і хату. Так оце сиджу і думаю — доїм оце хліб та й помру. А жалько умирати на чужині. А зять — льотчик... І куди люде їдуть? •

Остався один на пероні. Сивий. Очі голубі, як у дитини.

17 / IV 1942

Читав сьогодні «На терновому дроті» Микиті Сергійовичу. У нього ангіна: закутався платком і в шинелі. Увесь білий. Страшно нагадав мені чогось Кутузова. Бесіда була довга і надзвичайно приємна. Гарна і розумна людина. Багато перестраждав, постарів і збирається реставрувати українське господарство. Буду допомагати йому, скільки вистачить сил. А зараз буду побільше писати, поки можна.

Напишу Юлі. Як вона, бідна, скучила і турбується про мене. Заберу її до себе, і будемо якимось при фронті до Києва.

Авіацію переоцінили. Все ж таки вона більше сприяє утворенню житлової кризи, ніж перемозі.

Зло — від людської дурості.

«Шалений прейскурант смертей уже нікого не хвилює в своїй реальності побутовій. Він повторюється, і його все ж сприймає побутовий психічний лад людини»,— подумав я сьогодні, коли мені розказали, як боєць Д. ліг на жерло

німецької гармати і залив її своєю кров'ю, щоб пропустити свою частину без втрат коло цього дзота. Про це колись напишу, запишу ім'я його, і прізвище, і село, звідки він, і поставлю в селі йому пам'ятник по війні...

— Не хватає крові! Дайте крові!

— Нема.

— Давайте руки.

Хірург тут же націдив крові з сестер Лисенко і Татаренко і лікаря Зубенка і влив пораненому.

У хаті гомін, весілля, словом, дія. Рвуться коло хати два снаряди. Все тремтить і падає. Тільки люде не звертають уваги. Може, показати при вибуху кілька вбитих. В хаті ніхто не звертає уваги. Може, хтось промовляє гарний застольний тост за когось. Всім приємно.

Вночі під час несподіваної атаки боєць N вскочив у хату, де спало 16 офіцерів, і переколов багнетом усіх до одного.

Як він рвався до свого села! Ось воно зовсім близько. Він був і боєць, і розвідник, і вое. Він же знав тут кожну стежечку. От він вривається в дзот. Ось село після кривавого бою стало нашим. Він побіг з усієї сили до своєї хати. Що це? Руїна. Димар, купа бруду, кості матері, жінки, дочки. Став розпитувати. А де ж батько? Повели німці. І скрізь таке... Кари фашистам! Кари!

Товариші, тепер я вже не боєць. Я тільки месник. Я хочу вмрти, я утоплюся в ворожій крові. Прощай, село, прощай, моє горе...

18 / IV 1942

Хірург різав поранених п'ятеро діб. Він там же й їв. На п'ятий день його вирвало, і він упав на поранених. Його однесли.

Його кинуло об стіну вибуховою хвилею, і він втратив свідомість. Потім він знову продовжував різати.

Багато зібралось. Були сини України, були сини українського народу, були і просто сукині сини.

А ворогам народу, тим, що обдурюють його в газетах і оббивають пороги німецьких гестапо,— живодерам передай, що краще було б їм на світ не родитись, краще було

б, щоб їх зовсім не бачила земля наша. Що їх не прийме земля наша. Вони умруть в Німеччині, там, куди збігається зараз все людське непотребство.

Написати листівку до офіцерів про солдатів... Треба її писати правдиво, тобто емоційно. Адже це розмова про життя над могилою, перед дулами гармат.

— Здрасте, товариші. Як колгоспна жизнь? Як працюєте? — спитало г. собаче, голопуцьок N, в'їхавши в село при відступі з Києва. Він виліз з машини весь у новому.

— Так. Та так робиться ось, як бачите. А от чого це ви, такі молоді та новенькі, так наче не туди їдете?

Голопуцьок зразу ж примовк і зник у машині.

— Ви знаєте, я нарвався на бандитське село,— говорив він увечері десь у штабі.— Вони всі ждуть німців. Всі залишилися там, ждуть. Ви розумієте? Ждуть. Ну, нічого. Ми ще повернемось. Отаке-то.

Два вороги покалічили мені життя. Перший — Гітлер, що одняв у мене народ, хату і нещасних батьків, другий — Б., що вигнав з роботи мою жінку, одняв у мене гроші, зав'язав мені творчість і пригріває у себе моїх убивць. Він же знищить, очевидно, і моє ім'я. Фактично я уже не робітник кіно, якому я віддав шістнадцять кращих років.

21 / IV 1942

— Ви знаєте, нас було 60 чоловік. Так 59 убило, тільки я один жив, сказав мені фотограф Ф., радісно і вдоволено сміючись...

N, на мою думку, зовсім охамів. Я перестану до нього ходити. Сьогодні я прочитав йому мою листівку «До німецького офіцера». «Нащо ти пишеш «я», подумаєш, фігура, ім'я». Я вийшов з почуттям глибокої огиди до цієї підсліпуватої, страшно злої і грубої чиновної людини. К чортовій матері!

А лист я написав гарний. Я чомусь вірю, що він матиме великий практичний успіх. Може, хоч один офіцер почне «ворочать мозгами». Уже я не даром був отут.

Сьогодні у мене в кімнаті хтось із учасників Великої Вітчизняної війни украв книгу — вибрані твори Коцюбинського. Смерть німецьким окупантам! Хай живе соціалізм!

22 / IV 1942

Випхали мене з Києва NN, залишили нещасних моїх батьків безпритульними. Щодня ходили мимо хати і ні один не зайшов. Ніколи було... А потім і самі повтікали в закритих машинах, так і не побачивши «ні одної сльози». А батьків моїх кинули на смерть. Скільки жив буду — не прощу. Будь ви прокляті, холодні, жорстокі кар'єристи...

23 / IV 1942

Наш народ нагадує мені тютюн. Його весь час пасинкують. У нього велике, дебеле листя, а цвіту де-не-де.

Німецького офіцера взяли до полону і повезли до штабу корпусу. Везли їх, власне, цілу групу.

— Хто нас буде розстрілювати? — спитав один офіцер.

Перекладач передав запитання командирю. Командир подивився на офіцера.

— А хіба ви зробили щось таке, за що вас, на вашу думку, треба розстріляти? — Піймався. Офіцер замовк. Він перелякався. Він уже зрозумів, що його не розстріляють. А те, що він робив з людьми, потонуло.

— Спитай його, що він зробив таке?

— Я нічого не зробив.

— Брешеш. На жаль, я не зможу тебе розстріляти при всьому бажанні. Наказано вам жити.— Командир сплюнув і затався цигаркою й одвернувся. Вони проїздили через зруйноване вщент німцями село.

— Вас не розстріляють. Вас поселять разом з румунами, італійцями.

Офіцери зблідли.

— Встаньте і зніміть шапки! Я розкажу (я буду говорити) про Олену Нечитайлиху. Нема більш великої смерті, як смерть у правому бою за друга своя.

Бідний Сталін! Що йому робити з лакувальниками, підлабузниками і холодними ділягами? З неуками, хвастунами і дилетантами? З шапкозакидателями, безбатченками і

бюрократами? «Умійте красиво шанувати загиблих наших героїв»,— пише Сталін уже в наказі. А де вони? Як і не жили зовсім. Загинув — і нема сліду. Де-не-де. Загрібають задніми ногами, бігом витісняють у небуття, як на містечкове кладовище. Боязнь, бачите, трауру. А на ділі відсутність у дрібних... душах високих почуттів до людини, до нашої героїчної многостраждальної людини. І убогий нелюдський вигляд наших кладовищ говорить мені уже давно про це. Кладовище теж дзеркало живих.

27 / IV 1942

Рік війни минає. Убито мільйон людей. А герой один — Люба Земська. О Україно, як же ти збідніла героями!

Перечитав знову історію України. Боже, до чого ж вона сумна і безрадісна. До чого невдала і безпросвітна. Нігде правди діти — і погані ми, і нещасливі. Більш нещасливі, ніж погані...

28 / IV [1942]

Закінчується квітень. Увійдуть у береги ріки, і вийде з берегів людська кров. Почнеться нечувана у світі бойня. Хто кого? Май, іюнь — ось два місяці, що увійдуть в історію людства як найкривавіші місяці людства. Скільки смертей, скільки ран, скільки страху, і труда, і поту, і проклять. Поможи нам, Боже. Хай уже ми будемо поранені й поламани, хай буде в руїнах наш Київ, але хай він буде наш. Мені хочеться попрацювати ще десяток років, але коли б для перемоги треба було оддати моє життя, я б віддав не задумуючись, без всяких вагань.

Іщенко.

Інженер, киянин, син українського професора медицини Іщенка. Не знає, хто такий кращий прозаїк України Юрій Яновський. Не знає, що він написав. Україно, Україно, оце твої діти, твої квіти бур'янові, бур'яном забиті.

30 / IV 1942

Сьогодні прочитав ноту т. Молотова. Це найстрашніший історичний документ, який написано людською рукою. З цим документом хочеться летіти, падати на Німеч-

чину огнем і отрутою і нищити її, прокляту, щоб і сліду од неї не лишилося на політій людською кров'ю землі.

30 / IV 1942

Як просила дівчина бійця взяти її, позбавити її незайманості.

— Все одно прийдуть німці, чує моє серце, пропала я, погинула краса моя.

— Як же ж я візьму тебе, дівчино, коли я одступаю? Не герой я.

— Ти нещасний, і я нещасна. Я знаю.

Ніч найніжніших пестоців і печалі.

І спогади парубка, і вся війна, і страждання її у селі, і спогади, і війна.

Відступ. Зустріч. Розмова. Ніч, заграви пожеж. Любов. Розмова. Печаль і ніжність. Висловлювання їхні і мої. Прощання. Написати оповідання обов'язково. Війна, і його спогади про незабутнє, і його нелюдську ненависть до німців, і нечувану непримиренність і жорстокість цього тихого, лагідного хлопця, що до війни мухи не зобидив.

Чи стріне він її? Дай Боже, щоб стрів. Яка б вона не була. Хай вона буде понівечена, хай буде хвора, у сльозах, хай у неї буде біле волосся,— вона завжди буде йому дорожча за все на світі. Вона завжди буде його чиста, незаймана улюблена, до якої ніколи не перестане линути його серце і його молоді чисті помисли. Ім'я якої він прошепоче своїми смаглими устами, умираючи в бою з лютим ворогом. Він був танкіст. Використати опис танкової боротьби з статті «До льотчика» і записок. Танковий поєдинок. Це мусить бути дорога моя любов. Новела (написана) всім серцем, всіма почуттями, всею душею.

30 / IV [1942]

Описати їх постіль. Як вона роздягалася. Як вона пахла любистком. А в тебе волосся пахне огірками свіжими. А твоє дихання пахне молоком. І твоє. Як вони дивувалися одне одному. Як у їх були широко розчинені очі. І як вони вдивлялися одне в одного і за всю ніч ні на хвилинку не звели один з одного очей. Як вони находили одне в одному щось дивне і чарівне, якісь чарівні відкриття, як

пройшла у них несміливість і як кожен з них почував у собі силу любові, і гордість володіння, і подяку ніжну. То їм здавалося, що вони знають одне одного уже давно-давно до краю, то ніби раптом неждана новизна зустрічі починала хвилювати їхні груди, а над усім цим стояли дійсність і страшна необхідність. Гриміли гармати, і чути було плач і виття псів. Поцілуй мені груди. Чуєш, ревуть гармати... Не забудеш мене? Милий мій! Мила моя! Мій коханий. Моя кохана. Мені вже не страшно. І мені ні — я чую в собі велетенську силу. Коли б ми були чоловіком і жінкою, ми ніколи б не сказали одне одному поганого слова. Да? Да.

Ти найдеш мене? Да? Да. Чи ти умреш? Я тебе не забуду. Іди до мене, іди.

Неначе зійшлися століття чистої, простої, народної любові, що сіє дітей на нашій землі, і століття трагічних прощань української дівчини, оспіваної в численних піснях. Скажи, що я гарна. А я? Милий мій. Мила моя, ти плачеш? Так, ні, я не плачу. Це тільки сльози, а мені так гарно з тобою, я така щаслива. Я молода. Так тебе зовуть Василь?

— Василь

— Василь? Вася. А я Олена (Саня).

— Чого ти плачеш?

— Але і ти плачеш. Не треба.

Вони плакали і плакали.

Спали вони чи ні? Часом вони обоє впадали в щось подібне до сну, але то був і не сон. Вони не переставали почувати одне одного і наче летіли в обіймах над синім морем і чули музику, не то далекого дзвону чи весняних потоків. Вони розійшлися ранком до схід сонця у холодній росі коло перелазу за садком.

Після страшних боїв.

— Де ти, Саню, де ти, голубко моя? — Він співав пісню, де співається про милу, про розлуку.— Саню, я доб'юсь до тебе через дзоти й пожежі. Я знищу всі стіни, що їх мурують вороги твоїми руками, і до грудей твоїх припаду, зоре моя вечірняя. Моя слов'янка, українко сумна. З повними очима гліз. З очима-криницями, повними сліз.

I / V [1942]

Коли ж я не приїду, коли впаду я огнем з неба на ворога чи вибухну вище дерев, коли засну я, утомлений пахо-

щами крові і трупів, ніхто не знатиме, де моя могила, коли вибухну я вище дерев серед гуші ворога, і розлечусь на шматочки, і кісток моїх не збереться для могили, я стану, Саню, в твоєму селі бронзовим пам'ятником. Принеси ж вінок на мою (могілу), надінеш на мене вінець з квітів, з волошок і любистку, ти так гарно ними пахла.

Збиратимуться дівчата... (нрзб).

Повернеться Василь до Сані. Повернеться. Обніме Саню, синочка на руках, що буде великою людиною колись. Коли ж вибухне Василь десь вище дерев...

Чому ж не кинула Саня села? Чому не пішла з ним разом? Чому не сіла вона в грузовик чи в поїзд? У неї не було чемоданів. Саня жила на землі, а не в багатоповерховому будинку, у неї не було квартири. У неї була хата, хатонька з квітами і земля. Вона обробляла землю свою і прикрашала її. Вона була частиною народу, того, що зветься тепер безсмертним всіма патетиками, що ним клянуться, що його ненавидять деякі, за що став він нечистим, бо остався у німців.

2 / V 1942

Коли ж модерні сини України, що оспівують у віршах маленький Дніпро і Саню ненавидять, може, ми простимо їм, блазням, по великості душі своєї, по множеству щедрот своїх і Саниних.

Коли ж Саня працює на німців, коли рие вона проти нас шанці ворожі і плете колючі дроти, коли б'є вона німецькі воші і сіє хліб для німців на лану — нехай одсохнуть руки всім поетам, хто мислить проти неї зле, якщо в хвилини страшного відчаю вона і проклінала часом нас, що кинули її усі були і на Дніпрі не вмерли.

...Вона роздавала бійцям, стоячи край села коло хати, коло воріт чи перелазу, все: хліб, молоко, кисле і солодке, сало, потім воду. Василю вона давала воду з відра. Він напився, підняв голову, і вони подивилися одне на одного. Вечір був.

Прощай. Прощай.

Плаче Саня-Ярославна. Летить зозулею на східні воронезькі степи. Спустошена вернулася до хати. Стала вона кам'яною.

— Зі мною, мамо, можна вже робити, що завгодно. Я кам'яна і зостануся кам'яною на всю війну. Я викреслю війну з свого життя, а кам'янію, у мене серце закам'яніло.

— Чому ти не співаєш?

— Я кам'яна. Мій чоловік на війні. Я не можу співати.

— Вона дівка!

— Я жінка.

— Хто твій чоловік?

— Червоноармієць.

— Брешеш. Роздягни її та роздивіться її.

Роздягли її гітлерівці. Увечері Саня була сива. Вона лежала гола серед розірваної одежі, сива і була схожа на мармурову статую на своїй могильній плиті.

Вона була повна горем вщерть уже давно. Горе давно вже переливалося через її вінце. Вона була мокра, у холодному поті. Їй здавалося, що вона вмерла.

П'ятдесят тисяч нещасних наших дівчат і молодих жінок повезено до Німеччини на сільськогосподарські роботи і в бардаки для обслуговування робочих рабів, навезених з Франції, Італії та інших окупованих країн.

Везли їх поїздами, набитими вщерть бідними нашими невольницями. Поїзди їхали через всю Україну вдень і вночі, і в нічній темряві губилися дівочі пісні, і роздирали душі і плачі, і прощання. Горе закохалося в нашу жінку, і плакали люди, і довгі ключі весінніх журавлів курликали вночі, і високо полихали у загравах пожеж, як розкидані незримою рукою чи вітром червоні прапори. Чи повезли й Саню? Не знаєм. Думаю, що ні. Безконечними поїздами вивозились на захід руда, чавун, сталь. Вивозились мільйони пудів цукру, пшениці, жита, гречки. Вивозились здерті шкури, і вирвана вовна, і витоплений жир, і спирт, і тютюн, і м'ясо. Спустошувались військові склади і заводи. Вивозились зброя, динаміт, машини. Нема нічого на світі, що б не вивозилось з нашої України. Вивозились до Німеччини українські свині, коні, бики, оглашаючи нічні степи страшним муканням, іржанням і ревом, коли поїзди проходили мимо палаючих сіл. Вивозились в Німеччину, в Африку, у Скандинавію дуже побиті, худі чоловіки з колючих таборів, і плакали люди.

2 / IV 1942

Чиновник Неофіт вийняв з коробки цигарку. Вмить за-палилося п'ять сірників. Неофіт упустив на підлогу бумажку. Шість пар рук розривають бумажку на шматки. Неофіт рывкнув на шофера. Сім сердець возненавиділо шофера. «Який же я сильний, який же я грізний і мужній, ах, чому ж я марно загубив свої молоді літа?» — подумав він.

Учора бачив, як N перекладав у своєму нічному столику украдену у мене книжку Коцюбинського, 2-й том. Так мені стало гидко і так противно, що й досі не можу прийти до тями. Поклав йому сьогодні у книжку записку — «Сія книга украдена воровом N у Довженка в час Великої Вітчизняної війни у місті Воронежі». Побачу, що буде. Яка гидота! Боже, яка аморальна... гидота! Красти... Куди я попав?

3 / V 1942

Учора ввечері був у начполіта управління фронту. Одніс йому «Лист до німецького офіцера» і довго розмовляв. Зробив йому пропозицію про увічнення героїв війни, достойне і красиве. Скоро рік війни, а у нас, власне, ні одного імені. Довго говорив я йому на цю тему. Я пригадав, що по всій Україні майже ніде у селах і містах не увічнені герої революції, так ніби їх і не було. А вони були в кожному селі. На них можна було виховувати молодь...

Погодився.

Сьогодні піду з цим же до Микити Сергійовича.

3 / V 1942

Сьогодні був у Микити Сергійовича. Теж говорив йому про необхідність фіксування імен героїв Вітчизняної війни, звертав увагу на прикре недбайливе ставлення до пам'яті героїв революції, що майже ні в одному селі не було меморіальних дощок, ні пам'ятників місцевим героям, що покладали своє життя за Велику Жовтневу революцію... Про жінок, про необхідність закидування листівок до наших українських жінок. Все це було сприйнято радо і по-хорошому. Йому, правда, здалося, що, утворюючи при фронтах і арміях книги героїв, треба доручити це чесним людям і головним чином заносити мертвих, бо «є багато впливових людей, що позаносять у ці книги себе і своїх родичів у пер-

шу чергу». Вірно, звичайно, бо ще Святослав сказав, здається, «Мертві сраму не імуть», чого не можна сказати часто про живих.

— Чи не занадто дехто з українців заліз у свої українські рахунки? Чи не забули марксизму й історії? Чи не забули, що справа зараз не в українських проблемах?

Я трохи заперечив. Справа, головним чином, в стражданні за судьбу народу і боязнь за його знищення. Коли я прочитав, що німці вивезли до Німеччини 50 000 українських дівчат і жінок, я плакав. Але я не знаю, чи плакав би я, прочитавши про вивіз взагалі жінок.

І це цілком природно і законно... І почуття гордості за свій народ — законне почуття.

Пропозиція моя писати листи до українських жінок прийнята з великим задоволенням. Очевидно, ніхто раніше про це не думав. А це значить ще раз, що ніхто з полкових і бригадних комісарів не думав про народ.

4 / V 1942

Написати, як Н зайшов при відступі ночувати до дядька-колгоспника, уже в оточенні. Дядько назвав його дезертиром і сволочю, а потім зняв зі стіни портрет своїх синів-майорів і сказав:

— Оці не зрадять, не втечуть. А ти йди, щоб мої очі тебе не бачили.— І дядько витер рукавом фотографію і заховав у стіл.

4 / V [1942]

У Києві зірвано Печерську лавру. Уже ніколи над Києвом не підноситиметься у блакитну височінь прекрасна золота голова. Перед смертю попрошу поховати мене десь на лаврських старовинних горах, що їх любив я більш за все на світі, щоб з них я милувався, дивлячись на свою рідну чернігівську землю. Що ці гори, як одвічне свято нашої землі, як би не були засмічені і винними складами і ще всілякою гидотою, яку навезли туди безбатченки, позбавлені прекрасного, перед війною. Ці гори були живі — вічною урочистою красою, що розливалася навколо, куди тільки гляне людське око. Немає Лаври. Довго будуть лежати великі руїни, до моєї вже смерті.

Якщо вся доблесть синів України у Вітчизняній війні, всі жертви і страждання народу і вся переможна сила після війни хитроумними руками і перами відповідних молодців оформиться в єдиний... котел, а на рахунок українців цими ж таки руками випреться штучно утворена гітлерівська петлюрівщина й антисемітизм з усіма наслідками м'ясорубок, краще б мені вмерти і не знати більш людської підлості і бездонної ненависті і бездонної вічної брехні, якою оплутані ми.

Бійці і лейтенанти орють на фронті, оборюють зенітні гармати. Цю землю можна їсти, а вмерти за неї — хоч зараз.

Співають уночі українських пісень. Таке життя, такі люди, такі урочисті настрої, що тільки на війні.

Коні в хатах. Цілий корпус. Хлопчаки зійшлися і розмовляють, хвастають, у кого в хаті кращі коні. Які коні розумні, що вони їдять, що люблять, як їх зовуть.

— Ну, як нравиться на фронті?

— А ми українським братам помагаєм,— відповів вірменин-боєць.

Таджики привезли подарунки. «Помагаєм українським братам».

Там, на фронті, справжнє братство народів-бійців. Всі народи, всі нації — всі рівні, у всіх однакова любов до Батьківщини, до дітей...

Тут залицяються до жінки, що носить воду. Тут плачуть, коли штаб іде далі.

В кілометрі од фронту орють, завидують один одному.

— Глибше!

— Що, не важко?

— Чого важко? Цю землю можна їсти.

Бійці і командири сіють, сіють! Орють і сіють! Я дивлюсь на це і плачу од радості.

Написати новелу про хлопчиків, що у них у хатах стоять коні.

Розмова, у кого кращі коні. Потім про трофеї — у кого що є (у кожного збірка речей, здобутих від убитих німців).

Про хлопчиків не простих, а хитрющих розвідників, надзвичайно спостережливих і розумних.

— А у нас ще стоїть собако-міна...— ударив наслідок один хлопчик другого.

— Яка собака?

— Протитанкова собака.

Тут пішов довгий дитячий диспут.

У хлопчиків мусить бути досконала військово-технічна термінологія.

6 / V 1942

Наказ здати зброю під страхом розстрілу. І от до командира приходять жінка і просить роззброїти її хлопця. У хлопця — арсенал трофеїв. Він крав зброю.

— Ви знаєте, що він раз накоїв? Застрелив офіцера.

— Брешете.

— От щоб я пропала! Щоб я перелякалася... і т. д.

— Потім він убив ще двох фашистів, тільки матері не признався, бо за офіцера я йому таки побила с... попругою.

Може, він убив першого фашиста за вбивство, за повішення батька, чи брата, чи дядька.

Як командир послав бійця роззброювати хлопця. Боець був хоробрий і мав непогані діла з німцями, але хлопця взяти не міг. Довелося кликати підмогу і брати хитрощами. Коли його схопили, він плакав і кусався. Він боявся, що його розстріляють, і вирішив дорого продати своє життя.

Ще краще: пішла мати і вхопила його. Потім уже бійці.

— Кажі, будеш стріляти?

— Буду.

Або:

— Тарас, іди подивись, он у хату коней привели. Он подивись, які гарні коні.

— Бре.

Деталь: бомбардування «месершмітів». Тарас кричить: «Не стійте там, ховайтесь у щілину». І т. д. Словом, Тараса приводять до командира два бійці, не приводять, а приносять на руках, обоє втомлені і пітні, така велика сила пристрасті одолала Тараса. Він вертівся, як в'юн, і захищався, як тільки міг.

— Товаришу командир, я б вам легше фрица приніс, ніж оцього пацана.

Розмова командира з Тарасом. Тарас — розвідник.

— Де ти навчився стріляти?

— Уночі за хлівом. Фрици стріляють, і я пристрілюю. А оце як був бій, так я стріляв по них із свого дота.

— Скільки ти убив?

— Шість фриців.

У Тараса був дот. Знайти місце правдиве для дота. Крім дота, у Тараса був і весь арсенал зброї.

У Тараса проявився якийсь невідомий, надзвичайний інстинкт бійця-воїна. Його хитрість, витривалість, і упертість, і надзвичайне вміння стежити за ворогом були виняткові. Головною перешкодою у Тараса була мати. Вона з ним не церемонилась, і йому таки перепало. Тарас і німці. Тарас і діти. Тарас і повішені. Тарас — розвідник. Приклади його спостережливості.

6 / V [1942]

Тарасів дот був у дядьковій погребні, а ще краще — у дядьковій печі. Дядькову хату і двір геть-чисто розбито снарядом, лишилася тільки велика старовинна піч. «Хата» була на відстороні, і всі про неї забули. Там і влаштував свій дот Тарас. Крім того, у нього був льох з таємним ходом. Він пропадав цілими днями, як провалювався.

В оповіданні про матір: німці дізналися, що поранені — не сини, через їхнє невміння говорити по-українськи.

ТАРАСБУЛЬБА

Тарас був месник. Коли німці привезли з лісу до села дванадцять трупів партизанів і зігнали все село для опізнання трупів, ніхто нікого не пізнав.

— Не наші це люди. З якогось, може, іншого села, не знаємо ми цих людей.

Довго добивалися німці признання і таки не дізналися. Це ж саме повторилося і через тиждень, коли привели п'ятьох живих. Ніхто їх не пізнав. Не впізнав і Тарас. Серед п'яти був його батько. Тарас мовчав. Тарас кинувся до батька, коли його вели до петлі, але батько сильно вдарив Тараса носком у живіт, так, що Тарас упав непритомний.

Потім він зрозумів, що тато спас його од смерті, і маму, і ще його усіх чотирьох сестер.

Батько Тарасів довго висів серед села мерзлий, увесь в інею, як статуя. Тарас ходив щодня повз батька і навіть звик. Батько його був великий герой. Тарас вирішив зробитись таким, як батько, тільки багатим хитрішим — вирішив не попадатися німцям до рук.

Тарас убив німця, того, що вішав батька. Жив він у тітки. Хоча Тарасову тітку за це, правда, і розстріляли, Тарас не горював: все-таки на війні, думав він, тітка менше варта, ніж отакий німець, що може вішати людей. Крім того, тітка була сліпа на одне око і дуже скупа. Нічого було не дасть, як прийдеш до неї гулять. Ні тобі огірка, ні маку, ні яблук, так що Тарасу доводилось все це добувати у тітки іншим способом.

Проте німця, що застрелив тітку, Тарас теж убив. Він замінував його хату.

Тарасу здавалося, що він знав уже німецьку мову. Так він її вивчив. У Тараса було багато різних німецьких речей. Були пляшки з горілкою, гранати, один автомат, чотири парабелуми, маузер з дерев'яною колодкою, сигари, якісь ще гумові скручені плівочки невідомого призначення, були ліхтарики, були десятків два мін, кілька ящиків патронів. Був бінокль і багато зубної пасти, яку він пробував було їсти мерзлу, так вона гарно пахла. Були німецькі казанки, касок з п'ять.

У Тараса ще не було ненависті до німців. Він ще був малий. Але він добре знав і відчував усією своєю маленькою войовничою душею, що їх треба вбивати, і чим більше, тим краще. Треба нищити. Що як їх не понищити, то вони знищать потроху всіх — і маму, і все село. Одного з двох німців він убив у вікно, коли вони роздягалися і голі били воші. Тоді він вистрілив у одного і вбив його наповал, а другий утік з хати голий на мороз. Тим часом Тарас втік у дот.

Один раз він помагав німцям пиляти сад на дрова. Він зносив дрова у хату, уже вечоріло. Розпалили піч, а Тарас заліз під лавку, під піл, а звідти на піч. Повечерявши, німці сіли четверо грати в карти. Двоє сиділи рядом тут же і роздивлялися якісь смішні картинки. Тоді Тарас кинув у них бомбу з печі і вбив усіх.

Тарас ще не мав ненависті до німців, але він почував, що вони не дадуть йому вирости великим і помститися за батька. Вони бояться його, Тараса, і не сьогодні-завтра вб'ють, і Тарас вирішив сам убити їх як можна більше. Тарас знав, що німців треба убивати, треба боротися за своє життя, за існування.

До сторінки про дідів-харонів.

— Така, мабуть, ваша планета. Сильно миша тікала на схід. Віщування таке.

— Нічого, не дрефте, діду. Ми вернемось.

Дід подивився на Т. і плюнув через плече:

— Та ти-то вернешся... А от наших людей багато не вернеться. А ти як полова, носить тебе всіма вітрами. За тебе поб'ються.

— Этот дед националист.

Часом вони перевозили двома човнами. Тоді вони говорили тихо і спокійно один з одним про своїх клієнтів образливі речі, ніби їх тут не було.

Описати діалог.

У обох дідів онуки чи сини військові на фінському та на Хасані, на Далекому Сході, у Монголії. Вони горді синами.

— Коли б оце мій Лаврін да був тут, так він би оцю шушваль перестріляв би власною рукою. Куди тобі. Той не одступить, чорта з два.

— Еге. Отакий і мій Семен. Його огнем печи, на куски ріж, ну не одступить і ні за які гроші не піддається.

— А це все мотлох. Тікає, як миша. Думає, спастись, а воно, мабуть, вийде так, що харкатимуть кров'ю довго, а це ж бо треба буде забирати назад,— еге. Та треба все одно проливать кров. Шутка сказать, скільки землі прийдеться забирать назад.

— Не вмієте битися?

— Що сказано в уставі? Стріляєш — возненавидь ціль. А де ваша ненависть?

— У радіо!

— Еге. Та в газетках. А вмирать боїтеся. Значить, ненависті нема.

— Іще нема, ще, казав той, тільки прорізається. Ох, буде мороки. О, пливе щось. Наш чи німець? Німець. А, гидота,

де ти взявся на нашу голову, до чорта їх пливе, так, як пацюки.

Я з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу.

Ми не знали, що казати.

— Прощайте, спасибі.

— Ідіть під три чорти. Крутитесь. Ідіть собі, не крутіться перед очима...

— Я б на Дніпрі вмер. Мене б з Дніпра не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости Господи.

— А танкетки...— хотів було хтось щось сказати.

— Ну й що, що танкетки? — перебив дід, очевидно, не маючи ніякого бажання вислуховувати нас.— Скільки вона там вас може вбити, та танкетка, якщо од неї не тікають?.. Я вже своє одвоював. Он мій Лаврін на Хасані, чули, що зробив з японцями? От. Так-то, Лаврін от. Танкетки,— розсердився дід.— Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде. Як ото в піснях: «У нашого Морозенка червона стрічка. Де проїхав Морозенко — кровавая річка», — О... Ото був воїн. Або мій покійний батько з генералом Скобелевим брали Плевну... А що ж накажете робити тепер нам з німцями? Що передати їм? Як у вічі дивитися?

— Ми ще повернемось.

— Та ти, мабуть, повернешся.

Почулася стрілянина. Ракети. Крики одчайдушні.

— Ого-гов! Подай човна. Ого-ов-ов! Човна!

— О, вже скугичуть. Подамо, не кричи, чорт тебе не візьме.

Поперевозили діди всіх. Посідали на березі і, дивлячись на той бік, гірко, по-дідівськи заплакали.

— Синочки наші, що ж це ви поробили?

І коли їх на другий день німці вішали серед села у присутності всіх людей, вони поклонилися один одному й не захотіли з німцями говорити.

Валуйки

— Слухай, чого ти з ним розмовляв? Цей же дід націоналіст, хіба не видно! — сказав уже в кущах Тополі другий в таких же ременях — журналіст Вересай.

— Нічого. Ми повернемось. Я йому цього не забуду.

— Прощайте, діди. Спасибі вам за труд.

— Постійте трохи. Так що ж передати прикажете ворогу, як стрічать його і як у вічі дивитися?

— Скажете їм, що ми повернемося! — сказав «бойкий» журналіст, увесь у новому, в безлічі нових ременів, що перетинали його товсту не по літах фігурку по всіх напрямках. Круглі окуляри з товстими, для короткозорих, скельцями, планшетка нова, сумка нова, чоботи хромові нові.

Дід подивився на журналіста.

— Як тебе зовуть?

— Семен Тополя.

— Гарне ім'я. Теж, мабуть, нове видали. Так я так і скажу: казав Семен Тополя, що він вернеться. Його не візьме ніяка дальнобійна пушка. А за остальных не ручаюсь. Мабуть, скажу, багато їх загине на полі брані, поки не вижене ворогів з своєї землі к такій лихій матері.

— Я їм не вірю. Всі вони націоналісти. Ти бачиш? Що передать німцям, а, не бійся, не сказав: товариші, не могли б ви взяти мене з собою і врятувати мене від фашистів? Ой! Хто тут? Стріляю! — закричав раптом Вересай, почувши недалеко справа у лозі якийсь сопіння.

— Та не стріляй. Пужливий який, чорт вас тут носить,— почувся зовсім близько голос ще одного сьогобічного діда, що витяг свого човна з лози, аби заступити нічну варту українського Харона на Дніпрі.

Я сидів у човні і дивився на діда, на річку, тиху і чарівну, і мені здавалося, що мене перевозять на той світ. Я не хотів вставати з човна. Було соромно, розпачливо і жалько, так жалько. Було багато почуттів. Коли б їх скласти в одне почуття гніву — річки б розступилися передо мною.

Я йшов лозяною стежкою. Мені було важко, я говорив діду:

— Ми вернемося, дідусю. Простіть нас. Ми вернемося, як би дорого ми не заплатили за нестаток ненависті. Простіть нас, діду, що не доглянули ми вашу старість. Спасибі вам, наші харони. Не жалійте нас. Жаль і збільшує ненависть, і підточує корені ненависті. Як шашіль. В оцій річці ми втопили свій жаль і вийшли на берег спустошені. Хай же душі наші наливаються ненавистю до ворога і презирством до смерті.

— А ви думаєте, нам не важко і не жалько одступати?

— А що мені думать! Думайте ви. Життя ж ваше вже, а не моє. А я тільки так скажу. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте жаль і скорботи. Це, хлопчику, не ваші напої. Це напої бабські. А вам би треба було од крепкої ненависті налити та презирства до смерті. От ваше вино. А жаль — це не ваше занятіє. Ваш жаль породить багато жалю, і сліз, і розпачу людського. Перемагають горді, а не жалісливі.

— Та що ти з ними, сопляками, говориш?

В цей час снаряд упав недалеко од нас і підніс догори великий водяний стовп. Всі понишки і схопилися за борти човна.

— Сидіть тихо, коли не вмієте плавать.

— А що риби поглушить у річках!

— Еге. Позаторік подохла од задухи, а решту зараз німець висадить гарматами. Спустіють і річки, мабуть, і все на світі.

— Німець ненавидить ціль, а ви? А ви все думаєте, а треба не думати, а ненавидіти ціль...

— Я ненавиджу німців, діду, всією своєю душею,— крикнув Сеня Тополя і навіть схопився за нову кобуру.

— Значить, душа в тебе мала. А ти прикуй себе ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, а там уже люди розберуться, який ти був — нервний чи ні. А то виходить, що ненависті в тобі багато, правда, а нервів, а любові до себе ще більше, от і «перевезіть, діду»!

— Ну це не всякий може.

— Отож-то й є. А треба, щоб всякий міг, їсти ж усякий потребує. І язиком галакать всі навчилися.

— Багато вони вчилися ненавидіти дома всяких несогласних, так у них до німців не вистачило, чи що? Та хто їх зна.

Тополя притих.

Коли до берега під'їхали німці, збуджені і гарячі, як хорти,— вони довго й нещадно били діда Савку і діда Платона, потім сіли в човен і веліли перевозити негайно на той берег. Посеред Дніпра Савка до Платона:

— Платоне, прости мене.

— Бог простить.

— У другий раз — Бог простить. У третій раз — Бог простить.

— Прости і ти мене, Савко...

Кинулись діди на правий борт, і перекинули човна з німцями, і потонули з ними у тихих водах сивого Дніпра.

Всяка буває душа — одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки, а часом буває так, що і калюжки нема, а неначе, звиняйте, віл п...

— А коли душа велика, а чоловік нервовий?

— Подайте човен, ого-го-го. Човен подайте. Ага-га-га-го-о-о-о. Човен! — розпинався хтось на березі.

— О, нервені душі заметушились.— Оглянувся Савка.— Отак і накликають німців. А нема того, щоб тихо посидіти та подумати.

— Я Герой Радянського Союзу. Я не боюся смерті. Я знищив ворогів багато. Ненависть прорізалася в мені аж на Дніпрі, а зараз вона визріла в мені, як квітка. Скажу вам правду. Нічого в житті так не хочу, як після війни, коли буду живий, поїхати до того діда, поклонитися йому в ноги за науку.

— І гарненько відчитать, щоб не зазнавався на старості літ,— сказав один з тих непоправних тупиць, яких навіть війна не виправить... Чи, мо', це і був той самий журналіст Сеня Тополя.

— Не поклонитесь, товаришу командир,— сказав молодий, років вісімнадцяти боець.

Всі подивилися на бійця.

— В ту ж ніч прийшли на берег німці...

— А ти звідки це знаєш?

— Я був тоді хлопцем, що сидів мовчки на лопачині. Я один тільки й вплив до берега. А діди з німцями потонули в Дніпрі.

— Встать! — пролунав владний голос полковника.

Ми встали і стояли хвилину. Далі ми мусили вийти всі. Нам здавалося, що землянка вибухне од наших сердець. Ми вийшли. Була ніч.

10 / V [1942]

Перед самим вікном летить німецький самолёт. Стріляють почім зря зенітки, і все мимо.

— Чорт його знає, що воно таке почалося. Всяке г... собаче понадіває на себе реміння та зброї, та не якого-небудь, а нового.

— Еге.

— А це ж усе гроші!

— Еге.

— Оце недавно перед вечором одну партію віз. Так од-но, таку його мати, вроді оцього, що в очках, теж у новому, так ще револьвер витягло та кричить: вези, каже, скорее, націоналіст, а то застрелю. Їй-бо, правда. А в самого руки тремтять і очі викарячені, повіриш, ну як ото у носіра або в краснопірки од страху. От так людина!

— А, чорті-що!

— Еге. А один шинелю давав і нові чоботи. Що ж ти, ка-жу, казенне імущество роздаєш? Дак розсердився да по-чав по матушці: я, каже, вас, контрреволюціонерів, мільйон розстріляю, як вернуся! Отакий блазень, ну ти подумай! О, здорово гупає. Скоро, мабуть, появиться герман.

— Да, бояться. А не знають того, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутиться. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме.

Ми йшли до річки лозами. Лози були високі, густі. Йшли ми стежкою. Діди йшли з сітками і хропачами дуже поволі, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на стрілянину гарматну, ні на далеку — кулеметну, ні на рев нічних німецьких літаків, що кидали гранати куди попало, ні на світлові парашути; словом, увесь німецький феєрверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби зовсім не існував.

— Слухай, батьку,— звернувся до діда Савки один жур-наліст, який вважав, що коли він переїде благополучно річку, то на все життя уже буде відомий тим, що попав у ото-чення. — Слухай, батьку. Ти не можеш іти трохи швидше?

Савка не одповів.

— Слушайте, діду, ви не можете йти швидше?

— Ні, не можу. Чого ви отакі швидкі стали, хто вас знає. Не встигли розпочати війну десь там, аж коло Карпат, а вже на Дніпрі, та й ще вам не швидко, ще швидше хочете. Старий вже я швидко ходить.

— Скажіть, а далеко річка?

— А ось і річка.

Дійсно, лоза кінчилась, і ми вийшли на прекрасний піщаний висип. Перед нами була широка ріка. А над рікою вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив. Сонце

давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу, як трагічний символ. Хмари були важкі, темно-темно-сині, внизу зовсім чорні, а самий верх десь аж майже над нами вже пописано було великими крученими кричущими мазками жовтої і палевої фарб. Величезні блискавки горобиної ночі роздирали хмари, і не було грому. І все це одбивалося у воді, і здавалося, що ми не на землі і що ріки нема, а на картині чи у міжхмарному просторі загублені і маленькі, як річкові піщинки. Це було небо страшного суду, як уявлялося колись у дитинстві. Це було небо надзвичайне. Природа ніби була у змові з подіями.

Риба боялася такої ночі і металася по висипу на міліні. Десь далеко горіли ракети під небом. Було чомусь видно. Світило якимись жовтуватими відблисками жовтої корони хмар.

Гриміли гармати. У всьому цьому було щось надзвичайне, красиве, урочисте і грізне.

— Ну, сідайте, повезем,— сказав дід Савка, стоячи з веслом біля човна.

— Повезем уже, а там що Бог дасть. Не вміли шануватися, так уже повезу, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш, човна не бачив, воїн?

Ми розмістилися в човні мовчки.

— У тебе готово, Платоне?

— Можна.

— А хмар наперло... Ач, що робиться, страшний суд, чи що, починається,— подивився дід Савка на небо і поплював у долоні. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега.

Учора раннім-рано на зорі почався наш великий наступ. Щасти ж їм Боже, нашим дорогим бійцям.

Випадок. Узнав про наступ уже ввечері. Полковий комісар не сказав мені про нього вдень. Не належить мені про такі речі знати. О дружба... О кар'єра!..

Тісно на Україні. Більш як для двох ніколи місця не вис-тачало.

13 / V 1942

Недавно була розмова з П. К. про поетів і письменників.
Про страждання.

— Мені нема діла до їх страждань. Це їхня приватна справа.

— Вони страждають не з приватних причин, а від народного горя.

— А... А жити вкупі не дозволю.

І розселив.

14 / V 1942

Був у шпиталі у начПУРа П.-3. Галаджева. Читав йому «Відступника» і «Перед боєм». Видно, йому дуже сподобалось. Він попросив мене не кидати думки про «Незабутнє». Сьогодні ж почну «Незабутнє». У «Відступнику» викинув прізвище відступника Пілішко (реальне). Вийшло краще. Крім того, дуже не хотілося українське прізвище фіксувати в такому жахливому плані. Страждає і так український народ більш від усіх. А зрадники є скрізь, і кому буде радість од дурного Пілішка?

15 / V 1942

Учора перед оформленням наказу про прийняття мене до армії спитав мене Браун, чи не член я Верховної Ради. Я одповів, звичайно, що ні. І подумав собі, уже на це запитання, що я чую його сотий раз: все-таки краще, щоб люди думали — і чому пак він не член Верховної Ради, ніж коли б говорили один одному — і нащо було таке дерьмо вибирати до Верховної Ради.

15 / V [1942]

...Сьогодні написав три сторінки «Незабутнього», і так легко на душі.

15 / V [1942]

Самий сильний звір у лісі не тигр, а тхір. Він смердить.

15 / V 1942

— Я полковий комісар! Я вам наказую! — кричав у штабній редакції один поет на другого.

Перейшли казахи з боєм на українську землю. По команді командира стали на коліна. «Здрастуй, братська земле, ми прийшли звільнити тебе, пролити за тебе кров, сестро наша. Прийми наш бойовий привіт і любов. Встать! Вперед!»

18 / V [1942]

Двоє дивляться вниз. Один бачить калюжу, другий зорі. Що кому.

— Чому ви не вступаєте до партії?

— Не можу. У мене є душевний із'ян.

— Себто?

— Я не можу зберігати партійну таємницю. І не то що партійну. Ніяку. Варто мені взнати про щось, що зветься таємницею, як мене зразу ж починає розпирати. Через півгодини я вже хворий, а через годину я, щоб не вмерти, шукаю людину і шепчу їй таємницю на вухо по секрету, закликаючи нікому не говорити. Потім ще і ще. Аж поки не переконаюся, що таємниці нема. Он який я...

19 / V [1942]

Гарматна обслуга. Знищили двадцять вісім ворожих танків. На двадцять дев'ятому самі загинули. Лишився один командир і тяжко поранений боєць.

Ранені в ноги і руки. Вони вдвох подавали снаряди руками, ногами заганяли в отвір і били, поки були живі. Це було страшне бойовище. Люди знають, що умирають, що їм лишилося жити п'ять довгих хвилин, і діють до смерті.

— Я сьогодні вперше за три місяці побачила сонечко. Я не бачила, як танули сніги. Я не бачила великої води в Дніпрі, Десні.

Десь гупали глухо гармати. Та нещасливий батько горлицею тихо плакав по своєму сину, щоб не злякати солов'я. Солов'ї щебечуть, заливаються в садках по всім селу, а села нема.

Ранок. Сонце, тиша. Яблуні і вишні в цвіту. Десь кудкудучуть кури і гурчить літак. По літаку дали три постріли. Козеня на припасі під моїм вікном у садочку почало жалібно мекати. Я на горі. З мого вікна далеко видно — і ліси, і річку, і сінокоси за рікою. На далекому обрії вони зникають

у блакитному мареві і зливаються з небом... За обрієм війна... смерть.

У мене народжується думка написати оповідання під назвою «Тризна». Приходять у село справжні сини народу, герої, що одбили село з великими для ворога і для себе втратами. Повилізули з погребів люди. Розмови. А хат майже нема. І закликали люди на «обід» бійців і командирів. Поминали убитих і говорили про них добре і часом смішне. Хто як лякався, як тікав, як стояв на ослоні з петлею на шиї і що говорив. А почалося з сина, що його вбито при взятті села. Як він бився, скільки ворогів побив. І не було до нього жалю ні в матері, ні в батька, ні в діда. Вони згадували про нього як про косаря доброго, що, укосивши багато сінокошу, ліг надовго відпочити. Згадували про людей головним чином у плані їхніх робочих здібностей.

Коли трохи сп'яніли, почали дещо говорити і смішне про небіжчиків і про себе. Люди багато їли. Після довгих і великих страждань, що виснажують душу і тіло, організми прокидаються з особливою силою життєдіяльності. Було в цій тризні на страшних руїнах, на горі, з якої видно було далекі дими пожеж і жертвовних огнищ, неначе щось величне. Безсмертя народу почувалося в оцій постійній зміні подій і людей. Були серйозність в кожному слові, і примиренність з історією, і глибоке її органічне розуміння. Це сиділа, здавалось, сама історія. Старі і малі, на долю яких припало стільки подій, що їх вистачило б на п'ять чи десять добрих поколінь. Німців не згадували, як щось не достойне згадки за столом. «А, чортзна-що, не люди». Говорили: «Ну, якщо ж, ну, дай же, Боже, як останемося живі, щоб же не порадувався ворог. Щоб згинула напасть».

Пили за бійців, що були на тризні, і дякували їм.

— А бійці дякували їм за сина. Син був герой. Він був їхній командир.

— Хотів, так мріяв було побачитися з вами, розказував багато про вас...

— Та що ж там про нас розказувати. Ми люди темні. Нічого ми не бачили. Ніде й не були.

Бійці дякували їм за сина.

— Ви не думайте, мамо, що він умер.

— Авжеж, не вмер. Убито.

— Ні. Житиме він у пам'яті людей, як Максим Кривоніс, і Байда, і Сагайдачний.

— А що воно за люди, не знаємо ми.

— А це, мо', того Байди, що коло Пилипа живе. Е, нема вже, знесло із хатою, з млином, і сліду не осталосьь.

— Ні, тітко, це не той Байда. Байда був колись козак такий славний...

— Ну, Бог з ним, з тим козаком. Так от випийте ж за вас. Щоб добре вам воювалося, щоб побачили ви своїх рідних.

— А Кривоніс? Це ж хто?

— Це наш командир танкового підрозділу,— сказав командир танка.— Прекрасна, хоробра людина. Тільки даремно ви зараховуєте його до убитих. Він тяжко поранений, це правда.

Довго тяглася бесіда. Жінки носили з печі, що стояла серед купи руїн, страви. Бійці сиділи у садочку й поснули, заснули всі. І солов'ї співали у сільському садочку, у сільських садочках, а села нема.

— Пошли ж, Боже, здоров'я живим, і згоди, і сили на нове село.

Були на тризні бійці-буряти чи казахи. Косоокі. Пили за їх здоров'я. З цього приводу батько сказав прекрасні слова про товариство. Говорив він ну просто як Тарас Бульба перед козаками.

— Якісь неначе китайці, хороші ви, я бачу, люди. Не охочі до штабів, а більш до шаблі, як і мій покійний Лук'ян.

Бійці оточили матір командира ніжною увагою і пошаною. Кожен з них вбачав у ній свою матір, що десь нишком виглядає його, побиваючись, і плаче, і молиться на церковних пустирях за його життя.

А починається оповідання з наказу командира, може, кавалерії Лук'яна Горлиці. Вони в рейді.

Перед ними село, що його треба взяти, у селі міцно засіли німці. Обстріл. Село палає. Горлиця каже, що це його рідне село. Він ніби просить не підкачати. Побачу чи не побачу батьків. Обстріл. Короткий бій. Бій на вулицях. От і хата на горбочку над рікою. Не хата — піч одна.

Полетів Лук'ян, полетів козак і впав на дорозі... Сім куль уп'ялося Лук'янові в серце і одна коню. Вилізла з льоху Лук'янова родина. Плач матері над сином. Кладовище над рікою. Похорон.

Через три дні тризна — обід.

Вилізли сповняти звичай.

Худі, землистого кольору, погано вдягнені люди. Довго сиділи вони в льохах, багато бачили такого, що не забудуть і потемки. Довго жили вони по той бік забороненого людськими законами, і тавро жури, що не зникне з них скоро, потроху стиралося в їхніх очах, коли пригадували труд, і любов, і добрі часи. Людям хотілося забути страшно по великому, всемогутньому закону життя і по незламній силі свого характеру хліборобів, себто людей, що звикли віками до вироснування, до життя.

Коло поминальників роїлася дівтора. Одного притягли, насилу спіймали і привели до столу.

— Оце сиротинка, такого-то син. Нема. Ну хай великий росте. Ну, скажи, що ти будеш робить, як виростеш?

— Рубатиму ворогів. Буду вішати ворогів.

— Так не можна казати. Ти ще маленький. А, Боже мій, попортили дітей і все на світі! Тепер як їх на добро наворачеш. Є на кого подивитися.— Над одною могилою сиділи тихі згвалтовані дівчатка. Про це не говорили.

— Не слухай баби, Михайлику. Рости та не забудь нічого. Бий їх, проклятих, і не прощай нікому. А баби наговорять. Треба битися. Раз тебе ударено — бий десять раз... Будеш?

— Буду, діду,— сказав Михайлик і вийняв німецьку запальничку.

— Поцілуй мені руку, що будеш.

— Семен, ну що ти говориш, і сам немов малий.

— Бий їх, Михайлику! Щоб батька твого ім'я не стерлося в часі. На тобі за це чарку!

— Ти сказився, чи що? Малому чарку. Ви подивіться!

— На поминанні і малому можна. Іди до мене, Михасю.

Михайлик підійшов і став коло діда. Дід обняв його своєю великою, сухою, жилуватою рукою і сказав:

— Дітей же треба на добре навертати.

— Рано ще. Добро існує не для нас.

— Наше добро — це ненависть до ворога, ото наше добро. Да сміливість, щоб умирати не боялись, як наш Лук'ян. Признаюся тобі і всім вам, люде. Три дні як нема Лук'яна. Впав перед самим вікном,— показав дід на стовбур печі.— День і ніч я думав про Лук'яна. Як він там? Де він? Стояв з петлею на шиї — про Лук'яна думав, і в погребі сидів — хіба не правда? І ось три дні нема Лук'яна. Впав перед самим вікном,— знову показав дід на стовбур печі,— а мені жалько

і не жалько неначе. Такий великий час. І так багато іще вас. Велике діло — воїн у бою. Дай Бог кожній добрій людині так умерти, як умер Лук'ян.

— Та що ти кажеш? Щоб усіх повбивали, чи що?

— А, що там ви, жінки, розумієте!

Обов'язково перелічити страви, які колись подавалися до столу в таких випадках. І ті страви, що подавалися в дійсності.

Зійшлися три покоління на кладовищі.

Стій, Лук'яне! Бережись, Лук'яне, батьки дивляться на тебе у вікно! І вікна нема. Стій, то німці збігаються до кулеметів у твоїй рідній хатині-доті. То кулемети дивляться з вікна, наведені на тебе з вікна. Лук'яне, уйми своє серце. Забирай уліво! Уліво забирай через дядьків город! Бери вліво, заходь їм у тил. Уб'ють вони тебе...

— Вперед за Радянську Україну!

Ах, Лук'яне! Сім куль впилося в Лук'янове серце, коню — одна.

Так і шарахнулися вони обоє на молоду траву. Лук'ян ще перевернувся разів зо два, і шаблю випустив, і заснув навіки, як після доброго вина на бенкеті з музикою, бубнами і безупинним танком.

Стій, не слухайся свого дурного серця! Не піддавайся крику дурного гарячого свого серця.

Рвонулась міна. Хата — в повітря. І тільки біла піч із темним димарем осталась. Та побиті горщики на припічку, а в пічурці пучечок сухеньких гвоздик од пристріту.

20 / V [1942]

Вони згадували, хто як косив, жав, хто скільки за життя наробив для людей хліба, сіна тощо. Про пасічників. Про те, як такий-то плюнув німцям у очі і сказав їм, що їх діла плохі і що він не вважає їх за людей.

— А велика у вас, тітко, була ненависть до ворога?

— Та ні, ненависті неначе не було. Ну, тільки такі вони були мені отвратительні і гидкі, що, здається, сама б я їх подушила, як казна-що. Та прожорливі, злі, де в їх тее зло й бралось...

Директор кіностудії Л.— міжнаціональний формою і падлюка змістом.

В нерівному бою капітан Гусаров витратив усі боеприпаси і був тяжко поранений. Битися нічим. На підбитому літаку почав летіти на свою територію. Два «месершміти» атакували Гусарова і збили його. Він, проте, зібрав усі сили і вів літак. При посадці на «животі» в районі Білий Колодязь він смертельно вдарився і вмер. Від 11 до 17 збив літаків. Їх була п'ятірка.

Написати дві статті — одну про командира, другу про комуніста. Третю про дітей.

Фашисти нищать наших дітей. Нищать голодом і розстрілами. Нищать методично. Тут і план звільнення України від українців, і ненависть до народу, і нелюдська злоба у неясному баченні свого власного кінця.

Я не буду писати великих романів. Людям ніколи буде їх прочитати. Одні лежатимуть в землі, другі посліпнуть од плачу, а треті довгі роки не розгинатимуть спин, працюючи на кривавих ланах своїх серед кладовищ і руїн. Коли ж народяться четверті, байстрюки німецькі чи наші небораки, оті вже, мабуть, прочитають мої оповідання невеликі хоч, мо', в перекладі, коли і далі йтиме так, як було до трагедії, прочитають немов сльозинки, чи зітхання, чи вибухи стогону з моїх розтерзаних грудей.

Ревуть аероплани в небі.

23 / V 1942

На передову лінію.

Летить навантажений набоями грузівик. Рвуться міні навколо! Пікірують «месери». Пекло.

— Не дрейф, хлопці! — кричав на грузовику боєць своїм товаришам. Він їхав у огонь уперше.— Якщо вже садоне по нас — ні... не залишиться. Розлетимося вщент.— Бійці ожили духом і радісно захвилювались, як на великому вітрі. Від швидкого руху і шаленої небезпеки страх перейшов у захоплення. Життя трималося на невидимій оку то-несенькій ниточці.

25 / V 1942

Теми оповідань:

1. Святослав.
2. Ув'язнений музей.
3. Ювілей.

4. Заворожена трибуна.
5. Математик.
6. Тавро століть.
7. Перекинчик.
8. На руїнах.
9. Плач у степу.
10. Смерть дівчини.
11. Надія.
12. У ярмі.

План роботи на 1942 р.

1. Оповідання:

1. На терновому дроті	— 1
2. Перед боєм	— 1
3. Відступник	— 0,5
4. Незабутнє	— 2,5
5. Мати	— 1
6. Тарас Бульба	— 1
7. Зачарована Десна	— 2,5
8. Надія	— 4
9. Тризна	— 1,5
10. Невольник	— 1
	16

2. П'єси:

1. Міра життя	— 4
2. Народ безсмертний	— 4
	8

3. Сценарії:

1. Щорс	— 4
2. Україна палає	— 4
	8

4. Статті:

1. Україна в огні	— 1
2. Лист до ворога	— 0,5
3. Лист до льотчика	— 0,5
4. Радянські лицарі	— 0,3
5. Слава братам	— 0,5
6. Про жінку	— 0,5
7. Пісня	— 0,2
8. Сильнее смерти	— 3
9. Велике товариство	— 6,5

Я глибоко переконаний, що німці одружуються з нашими дівчатами згідно таємного наказу: убити ворожих солдат і забрати в подружжя ворожих жінок. Вони уважні кавалери, і так небагато треба, щоб купити жіноче серце, що виросло серед грубості і байдужості до своєї жіночої статі. А найстрашніше — що дівчата не знають, що, виходячи заміж за німця, вони зраджують Батьківщину. Їх не учили Батьківщині — їх учили класовій ворожнечі і боротьбі, їх не учили історії. Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.

...Народу одпущено страждань такою мірою, такою новою небаченою мірою, про яку навіть і не підозрівало людство.

Народ український загине в цій війні, товариші патетики. Не озлоблених темних жорстоких молодців треба посилати б за військом у трибуналах, а цілителів духовних ран і каліцтв, чутливих і розумних, що знають ціну крихітці добра в лиху годину. Народ наш загибає... Гине... Велика тризна.

Не зостанеться навіть могил; нікому великі насипати — малі душі.

Не зостанеться його споруд архітектурних — їх майже знищено уже давно, а зараз і до краю. Ні малярства, ні письма. Бо й музеї розбито чи розкрадено мерзотниками і з'їдено шашелем, що точив душу народну століття.

26 / V 1942

НЕМАГЕРОЇВ

Творять великі смертні діла на полі брані, великі бойові подвиги, великі небачені геройські великості, а рік уже минув, і вмерли всі маленькими, маленькими і діють ще живі, щоб не вийшло часом перебору. Що й говорити, скупенька наша мачуха історія. І непривітненька.

26 / V 1942

Німці вибирають кращих дівчат. Кращих, розумніших, привітніших. Не горбатих же й не репаних. Сотні тисяч кращих продовжувательок нашого роду зникне з нашої землі і загине спаскуджене, забите, заслане в безповоротну даль. Буде лунати українська пісня недолі по всіх горах, по долинах, по всіх суворих і непривітних Українах.

Тринадцятого січня сорок другого року в тридцятиградусний мороз — у Києві на Подолі було оце і ніколи не вернеться — вели по вулиці з тюрми роздягнених, в одних трусах, і босих, у кайданах сто чоловік матросів на розстріл через увесь Київ. Ішли, бряжчали кайданами невольники на рідній землі. Народ дививсь і завмирав од страху. А німоті того тільки й треба. Ведуть собі та на бранців хижо поглядають.

На грудях автомати, а в грудях вовчі душі.

Не витримали люде. З ризиком для нещасного, злиденного життя знімали з себе манатки і кидали засудженим на плечі.

— Не треба, дійдем так. А ви собі гуляйте. Діждались гітлерівської волі, гуляйте, множетеся, раби!

— Давай, хлоп'ята.

Затягли моряки свою пісню «Раскинулось море широко» і пішли на страту. Вони забули про нечуваний мороз, що палив їх огнем. Голі і босі, з піднятими гордо догори головами, вони бачили перед собою рідне блакитне море і співали востаннє йому славу.

Орденоносний міщанин:

— Тільки не треба зариватися вперед. Кому це потрібно? Адже, якщо гарненько подумати, це, по суті кажучи, не що інше, як зворотний бік боягузства.

— Так, звичайно,— одповів я міщанину,— це справді зворотний бік боягузства. Називається воно ще хоробрістю і мужністю.

— Кинь базікати,— відповіло міщанство.

Я пішов не попрощавшись.

— Як же ти, мерзото, міцно влаштувалася в житті. Як вивчила свою національну якість, яку

придумала для неї пишну ширму, як нагло і нахабно приклеїла її вже за грудьми хоробрості на спину.

Герой товариш N був вже немолодий, років за сорок. Був він рядовий боєць, прославлений в газетах, з орденами.

— Скажіть, товаришу, чи страшно вам було в останніх двох атаках? — Він там відзначивсь був особливо, як мені казали.

— А ви підіть попробуйте,— сказав мені герой.— Авжеж, що страшно. Так страшно, що й сказати не можна.

— А що ви думаєте про кінець війни?

— А що мені думати? У мене думка, товаришу, одна. Уб'ють мене — оце моя думка. Хоча,— боєць-герой на мить замислився, ніби збагнув про щось бажане й дороге,— хоча, правда, у мене є одна невеличка надія...

— Яка саме? — спитав я.

— Може, поранять. Все ж таки полегшення. Получив оце листа од дівчинки. Донька в мене маленька є. Пише, я щодня, дорогий татуньо, бажаю, аби тебе поранили. Мо', хоч тоді тебе побачили б іще живим. Таке-то.

Він був поранений в плече навиліт на другий же день. Я зайшов до пункту. Він упізнав мене. Він був уже перев'язаний. Він дивився на мене і, пригадуючи, певно, розмову, щасливо усміхався.

26 / V [19]42

Командир виліз вперед. Поранений в плече.

— Товариші! Ви ж герої! Що ж ви сидите, мов діти? Вперед!

І вся рота, що прикипіла до землі й не знала, куди подітись і як рятуватись, кинулась за ним вперед і перемогла.

В цій контратаці бійці мали славу перемогу. Мало того, що вони втримали дуже відповідальний пункт стратегічний, вони, знищивши багато німців, захопили новий важливий пункт. Німці бігли од них як опечені. Без сумніву, перемога нервів висіла на волосині. Переміг командир.

— Скажіть нам, товаришу командир, як у вас вистачало сили вилізти в пеклі вперед і отак крикнути, що ми — герої. Ми думали всі, що ми вже мерці. Ми лежали в ямах, жах, і передсмертна туга, і скам'яніле тіло — оце все, що ми собою являли... Як ви назвали нас героями? Чому? Що ви

думали тоді? Як це у вас вистачило сили, розуму для того, щоб підбадьорити нас оцим словом?

— Ні, друзі мої, я цього не думав. Я не думав вас купувати таким словом і в такий час,— одповів командир.— Я комуніст. Я вважав і вважаю вас за героїв. Більше того, я вважаю, що таких героїв, як ви, на світі ще не було. Те, що ви робите, те, що ми з вами робимо, є велике і безсмертне. Я лежав, як і ви. Мое тіло так само конвульсивно корчилось під осколками, як і ваші. Але я почував, що лежу не в ямочці. Я почував, брати мої, що лежу на земній кулі. Раптом відчув під собою всю земну кулю. Це відкриття наповнило мої груди (*нрзб*) якимсь, чимсь надзвичайним.

Куля ніби вип'ялась піді мною. Я почував себе на вершині цієї кулі. Вона була у бруді й крові, понівечена і покарбована вся і роздерта, розтрощена металом, полита кров'ю і передсмертною блювотою. Темна сила фашистської людиноненависті діяла над нею, як ураган небаченої сили. Те, що робиться, не можна ніяк назвати. Всі мови, на яких говорять люде на землі, не мають слів, якими можна було б хоч приблизно визначити те, що принесли фашисти людству. Таких страшних слуг капіталізм ще не мав. Я пригадав, як ішли вони, як проносився цей ураган по Європі, як падали держави, культури, нації. Як повергалась Європа в безодню безправ'я, виродження і жалюгідного животіння. Вся земля тремтіла. Блискавиці цієї небаченої грози уже гримали і роздирали небеса Африки, Азії, великих островів. І, нарешті, досягши найбільшої, найгіршої висоти, хвиля, цей велетенський фашистський вал обрушився на головну свою мету, на головного свого ворога, на нас. Змітається Білорусь, Прибалтика. Летить у прірву майже вся Україна. Увесь огонь, увесь метал Європи кинуть на нас, кинуть все, що може горіти, все, що може вибухати, все, що може рухати, і вся темна сила, що може вбивати, різати, палити. Ви звернули увагу, що серед вбитих і полонених є вже двогорбі рахітики, сліпоокі, німі! Ви тільки вдумайтесь у цей один факт, у це одне явище. І перед цим всім стоїмо ми. Комуністи. Держава братства народів, з прапором братства. Держава, що має в авангарді партію комуністів. Я не розділяю нас, браття, хто має партквиток, хто ні. Я говорю про себе зараз, раз уже ви мене запитали, чому я крикнув, що ви — герої, чому у хвилину занепаду і

смерті я крикнув, що ви герої. Тому, що ви герої. Тому, що ми єдина надія під'яремного людства сьогодні. Єдина надія на порятунок. Коли можна говорити, браття, що світ, який в основному страждає, що людство охоплено зараз за всю, може, історію свого існування вперше єдиним почуттям, почуттям здивування. Це ми, ми здивували світ.

Ми, більшовики-комуністи, разом з вами. І це почуття здивування, а разом з ним і надії, і захоплення, і глибокої подяки нам од усього людства чи не є часом найбільшим і найвеличнішим, що абиколи високого і незабутнього переживало людство, творилося в житті людства.

Так, я лежав так же, як і ви. В мені тріпотіла кожна клітинка. На якусь мить я показався собі малесеньким, як дитина, і згадав свою маму. Потім я оглянувся на вас. Але що я подумав, я скажу потім.

Світ дивиться на нас, як на свій єдиний порятунок. І кожна крапля пролитої ними нашої крові падає на чашу терезів світової історії, як дорогоцінне щось, і ви розумієте мене. Обдерті і палені, вигнані з домів і розлучені з родинами, безсонні і втомлені несемо ми труд і щоденний страх боїв і віримо, що ніколи не здолати нас Гітлеру, як тьмі не здолати світла.

Оце почуття глибокої подяки, почуття надзвичайності людського та великого і величного прояву нашого духу, нашої великої ідеї рівності і братерства людей — це не тільки не зітреться уже в свідомості людей, що вирвуться нами з фашистського ярма, ні, це житиме уже в віках, як вічний і негасимий Ленінів огонь дружби і братерства. Світло поборює тьму. Світло поборює тьму, товариші.

— Ви подивились на нас...

— Так, я подивився на вас, і мені стало вас так жалько, ви лежали такі умучені, такі сердешні. Невже, думаю, так і вмерти вам у ямах. Ви лежали такі умучені, такі жалюгідні у цьому пеклі. І ні один з вас не побіг назад. Та й куди бігти. І я зрозумів, що вже одне лежання в цьому пеклі є героїзм, але те, що тримало вас там, де ніхто б не вляжав і десяти хвилин, це було щось більше, це горда наша жертва, це прояв нашого великого невмирущого духу, це сила епохи, якщо хочете, хоча і не усвідомлена вами. І раптом я просіяв. Гордість і радість наповнили мене. І я побачив у вас героїв.

Тоді я забув про все на світі, про смерть і про свою рану, про бомби і міни. Я встав і крикнув вам. Я зрозумів.

— А я думав, що ви сказали, товаришу командир. Ви сміялися. Та, думаю, хоч і скажений, а бігти треба, раз уже всі зірвались. Та й собі побіг,— додав Топчій.— Тільки піднявся і пробіг кроків десять, а міна як трахне туди, де я лежав. Ну, думаю, значить, вперед.

— Ось я тебе пожартую, ледацюго.

— А я що? Я нічого цього не думаю,— сказав Топчій, боєць з орденом Червоної Зірки.— Мені хочеться додому — на Поділля. За це я знаю, що зробив би. От уже півсотні фриців нацолкав.

— Да. Та це лише особисте. А ти думаєш, мені не хочеться до Києва. Душа кров'ю обливається, як подумаю про батьків. Та це особисте, законне і природне. Але я хотів би, щоб ви знали, що за спиною нашого особистого яке величне — загальнолюдське. Це і є те, що помагає мені одриватися од землі під'градом мін. Це те загальне, громадське, суспільне, що одягає нашу ненависть до ворога у красиву одягу людської гідності і гордості. Це те, що робить нас перед лицем історії людства розгніваними людьми.

У німців до нас ненависть ненажерливих розлютованих звірів. У нас до фашистів ненависть розгніваних людей. Звіра переможе людина. Людина — брат.

Людські маси світу ніколи не забудуть нашого подвигу, нашої крові. І нікому на світі вже не засліпити людям очей неправдою і злом.

От чому ви герої.

27 / IV [19] 42

Учора вночі бомбардували Валуйки. Попрощавшись на площі з Павлом Гапочною, я швидко, наскільки дозволило хворе серце, пішов до хати. Коли це почали серед гарматного грому свистіти поблизу осколки, я притулився до стіни будинку. В сей час кілька бомб із свистом пролетіли і вибухнули з диким громом зліва за будинками. Трохи згодом ще кілька. Загорівся зліва будинок. Я пішов до дому садиком. Убито було десять чоловік. Вночі ще прилітали два рази. Літають без фар. Невидимі. Тільки рев.

Од восьми годин вечора до трьох з половиною ранку громили сьогодні німецькі бомбардувальники наші Валуйки. Сто дві машини скинули бомби. Багато побито людей, багато зруйновано. Для Валуйок це вже завелика баня. Зенітки випустили десятки тисяч снарядів.

Земля тряслася цілу ніч, тремтіло і роздирилося повітря. Багато передумав я у льоху. Пробирав заснути у хаті, плюнувши на все. І заснув було, але через годину прокинувся од великого вибуху і недалеко. Рознесло бомбою три будинки. Я вийшов у сад, у льох і вже більше не лягав. Це була страшна ніч.

Протягом сорока восьми годин методичо і безперервно що десять хвилин тридцятки німецьких бомбардувальників з винищувачами громили маленьке місто Ізюм. Місто знищене вщент.

Ночував сьогодні в селі Дронівка. Російське село. Навпроти село українське — Лави, «неначе писанка». Ночуван у сінях, аби одіспатися од минулої безсонної ночі. Але спав я мало. По-перше, над Валуйками робилося всю ніч щось жахливе, мабуть, і не гірше, ніж учора. По-друге, всі німецькі літаки летіли через мої сіни. До того ж було холодно. А вдосвіта клята моя хазяйка почала лаятись не то з дочкою, не то з невісткою, чорти б їх батьків побрали. Лаялись за якесь молоко. Од оцієї довгої, що тривала годин зо дві, лайки повіяло чимось темним і убогим. Так я й підвівся нарешті о 8.30. Ніч показалася довшою, ніж учора. Уже як слухати таке, краще б я спав під бомбами у Валуйках. Приснилась мені гидота Б. І зіпсував ранок остаточно. Скорше б прийшла машина, подивлюся, що сталось з Валуйками.

Дуже радий, що Валуйкам заподіяли цю ніч шкоди мало: діяли наші літаки. Бажан, Ванда обламались у дорозі. Я більш нікуди не їздох.

Учора взяв од перебіжчика Крижанівського, що там, на Україні, читають мого листа з сльозами на очах, плачуть од радості, що подав надію. Багато бійців перейшло на наш бік з моїм листом. Я ледь не заплакав сам од хвилювання, що допоміг людям у страшну, важку годину життя. Вождю з двомісної прольотки, здається, це свідчення Крижанівського не дуже сподобалось.

Понад два мільйони нещасних синів України блукають у прифронтівій смузі, щоб перейти до нас. А ми замість того, аби зробити усе, щоб вони хутчій перейшли і кинути їх у бій, ми, холодні законники і містечкові патріоти, уже об'явили їх усіх державними злочинцями і гонимо їх у табори. Уже дехто тікає назад, проклинаючи долю. Боже, які ж бо ми нерозумні, погані вчителі і керівники. Як мало у нас очолених найвищою ідеєю братства, гуманізму, комунізму, чулості, навіть простої практичності державної, як мало у нас, по суті кажучи, любові до нашої людини, вона у нас замінена холодною формулою вірності ідеї Радянського Союзу і патетичним вигуком — «Народ безсмертний, брати і сестри!»

А народ із смертних людей, що страждають, мучаться, потерпають. Кому скажу? Де ви, товаришу Сталін?»

29 / V [19] 42

Триденний бій закінчився нашою перемогою. На зритій бомбами, попаленій, скривавленій землі сиділи бійці. Дехто лежав. У всіх були запалені очі од безсоння і споглядання чогось забороненого людськими законами. Не стерти (*нрзб*), страшна її одежа і пісня — здавалось, написано було на кожному обличчі. Люде радувались. Вони трогали і гладили свої руки і ноги, бралися легенько руками за голови, ніби дивуючись, що вони не поламані, не одірвані, що вони цілі. Люде сміялися і говорили один одному ласкаві слова. Гордість і ще щось невимовне, незабутнє переповнювали їхні серця. Вони вже не звертали уваги на окремі ворожі трійки і дев'ятки, що пролітали ще над ними і кидали бомби. У бомбових вибухах в чорному повітрі носилися одубілі трупи і падали вдруге на землю. Декого рвало од пахоців крові, їм давали горілку. Дехто упав і заснув глибоким сном, дограючи бій у сні. І довго ще бойові заграви хвилюватимуть сонні їхні душі, тіла.

Яке прекрасне життя!

Воєнком Гетьман лежав з перев'язаним плечем і дивився на небо. Яке прекрасне життя! Небо було блакитне, з невеличкими, як вишневі квіти, хмарками.

Використати в п'єсі в німецькій сцені такий прийом: німецькому генералу чи, може, й самому Гітлеру в одповідальну напружену хвилину приносять листа од генерала такого-то. Він ждав цього листа. Було умовлено, що про перемогу він сповістить його листом, змістовним рапортом. Схопивши листа, Гітлер зрадів надзвичайно:

— Перемога! Ось вона! Ось! Єсть перемога! Го-га-га-га! Єсть! — Гітлер забігав, як у трансі.

— Хайль Гітлер! — раптом закричав він. Всі підхопили його крик. Але не було в ньому радості. Був один переляк. Дехто знав уже, що перемоги нема, а є поразка.

Гітлер розриває конверт. Ось вона. Ось.

— Ну давай, давай, давай! — Раптом він глянув на всіх. Всі стояли нерухомо. Розкрив листа. Лист випав з рук. Він сповіщав про поразку. Гітлер скам'янів. Йому одібрало руку, ногу і язика.

Можливі інші варіанти розиграшу сцени для сценарію.

30 / V [19] 42

Як жаль, що, мабуть, загинув у оточенні у Шостій армії Сергій Воскрекасенко. Кинув його туди полковий Б., як на зло. Не розвідавши, не порадившись, не спитавши. Служи, службіст. Зате твої троянди всі цілі. Ніхто вже не посміє обвинуватити тебе в націоналізмі. Ніхто не заїкнеться навіть. Брата, можна сказати, тримав у чорному тілі і не пожалів. Тепер зітхає, принаймні при мені й Малишку. Вільнонайманий Воскрекас. Як жаль Сергія! До чого ж сердешна і чесна полум'яна людина. Як я буду радіти, коли пощастить йому чудом вирватися з того смертного зашморгу...

30 / V [19] 42

Чує моє серце, що діла наші далеко не такі гарні, як би це хотілося. Не вистачить, певно, сили, а може, й уміння. Великі жертви принесе народ. Заходив сьогодні Рогозовський з фронту. Сумний, утомлений.

Портрети Сталіна, і Молотова, і Будьонного, і св. Георгія були по всій Україні на місці богів. Як вони знімали їх.

Самогон, яким заливають свою тугу і безнадійний жаль. З колгоспами примирилися. Знімають портрет Сталіна з пробаченнями.

У Степанівці жінка принесла цивільну одягу. Побив жінку (чоловік) і пішов з армією: все ж попав до полону.

— Куди йдеш?

— Чесно? На фронт. Мені жаль, що мій син такий дезертир.

Син:

— А що, як генерали повтікали? Не хочу.

— От бачите, яке чортзна-що не син.

Німців називають «фараонами»

Потрясаючу картину можна зробити, написати монолог про дядька, який знімав з покуття портрет Сталіна, що висів був на місці Бога. Розмова дядька з портретом, співчуття Сталіну. «Я вас заховаю, товариш Сталін. Не думав уже знімати, та так уже вийшло. Нехай ще покуштують німецького канчука». Особливо прекрасно це прозвучить у п'єсі. Хто цей дядько? Скидан? Чи Нечитайло? Чи Левко Цар? Може, Левко Цар? До нього тут же приходять і пропонують йому бути старостою. Він одмовився. Його було тут же бито шом-полами. Написати картину самогоноваріння. Варять у лозах самогон. Цідять по капельці. Капає гаряча самогонина. Як горючі сльози. Ну пийте, будь воно прокляте, таке життя. Три чверті тих, що лежать у лозах — здалека, з усіх усюдів.

І розгубився, і не міг зрозуміть сам себе перші дні, як прийшли німці.

Коле німець свиню. Характер. Поза.

...Працюють люде у полі. Прийшли німці, розстріляли 30 чоловік. За те, що якогось німця вбито.

Село Борове на Харківщині. Куркулі викликали карний загін. П'ять куркулів. Карники не знайшли вини.

— Присягніть у церкві — тоді (нрзб)... Присягнули. 24 активісти було розстріляно.

Село М. (нрзб). Розстріляли на ганку трьох. Батько прошив валянці з сина. Не дали.

Бувший піп-розстрига, пасічник колгоспний. Відновили примусово в попівстві. Зараз — піп. Чекає з нетерпінням приходу Радянської влади.

31 / V [19] 42

Орють або коровами, або, що типово, запрягаються самі. Двоє тягнуть, чи троє, плуга, четвертий править і поганяє. Можна написати вражаючий діалог.

При відході — художника проводжало все село. І Замататосін виніс сало, і дві буханки хліба, і крашанки.

— Хлопці, приходьте, тільки в іншій формі.

— Хіба я не знаю, що коли тут осядуть після війни німецькі завойовники, вони мене викинуть як ганчірку. Але я знаю, що коли прийдуть наші, мене теж знищать...

Розмова нашого полоненого українця солдата з солдатом словаком.

— Ось тепер нас поженуть німці на Англію.

— Отакий і в мене був настрій, друже, коли німці зайняли мою країну словацьку.

31 / V [19] 42

Ми раби. Ми тепер загинули. Загинула вся Україна (нрзб).

Опіум для народу — самогон. Заливають горе і, як це не дивно, карти. Грають в дурачка, в очко — аби забутись. А в церкву не ходять. Діти загинули, а війна програна. Ми живемо, як скоти...

У школах заборонений Гоголь. Писав по-російськи. Нема вже Пушкіна і всіх російських класиків. Б'ють різками. На Правобережжі Закон Божий. Крім Полтавщини.

Трагедія півтисячоліття. Драгуни польських панів — українці. Зараз повторюється історія.

— І їжа мені не йде. Не знаю, я мов загублений.

Все пояснюють. Забирають у нього корову.

— Ну що ж? Це не наш брат. Він прийшов брать, а не давать. Раз уже він завойовник, значить, його право.

Страшенні діла роблять на Україні. Страшенні діла. Уже знищено багато мільйонів людей, а скільки вимре од голоду, од снарядів, од бомб і розстрілів, одному Богу відомо.

Лавру Печерську зірвано мінами. «Зачем она?»

Будуть мстити українському народу слідчі з трибуналів, будуть мстити всьому народу. Уже мстять.

1 / VI [19] 42

Поговорив сьогодні з Крижанівським, політав думками понад бідною Україною, і так мені стало сумно, так тужно, що й сказати собі не можу. «Ми загинули, пропали ми»,— оці слова тисяч наших бідних батьків і братів, що вже загинули чи загибають, лунають у моїй душі, мов похоронний дзвін.

А понад всім цим думки — що не тільки нікому нічого не буде прощено, а (нрзб) скільки нещасних, обездолених мучеників чи темних недоумків, спантелених повним провалом початку війни, скільки їх, битих, палених, стріляних, зневажених, буде бито, зневажено, карано по недорозвиненості людських відношень, і злу, і поганому нашому бездушному вихованню.

Сьогодні знову ночував у с. Лавах. Удень налетіла дев'ятка бомбардувальників і погромила трохи Валуйки. Дві пожежі — до неба. Уночі почалося знову. Кидали освітлювальні апарати на парашутах. І бомбили. Сильно діяла наша зенітна артилерія. З Лав ця картина видна була вся до двох годин ночі. А ніч була 31 — V така тиха, тепла, місячна, зоряна, що краще й нема нічого в світі.

Що робиться в нашому прекрасному світі? Що заподіяли світу бездарні німці? Недарма я завжди почував до них антипатію, як до духовних злиднів.

1 / VI [19] 42

Діалог

— Дозвольте. Адже я хоча й дуже молода ще, але проте я — жінчина.

— Я бачу. Мало того, що ви молода жінка, ви погано вихована молода жінка.

— А чому ж ви мене не виховали кращою, якщо вже вам не подобається наше виховання і ви так красиво і гордо про це заявляєте скрізь? Я вас питаю, чому ви нас так погано виховали? Чому ваші батьки виховали вас гарно, а ви нас — погано? Ага, мовчите. Підібгали хвоста! Сволота стара.

Професор слухав цей брутальний випад і мовчав. Він не був ображений. Він почував, що тут є доля якоїсь правди. Але він не здавався.

— Так, ви праві. Ми дійсно зробили помилку і великий непростимий гріх, що виховали з вас купу грубіянів і духовних потвор. Це наша провина. Але я прошу вас, проте, знати, що ми дуже страждаємо і мучимося, дивлячись на свої помилки. Ви наші убогі бездарні витвори, живі наші докори сумління. Коли я ось дивлюсь, які ви нецікаві, непривабливі і бездушно убого безкрилі — мені хочеться кричати од жалю і розпачу.

Дівчина почала плакати. Лице її перекошилося від злости.

— Ви брешете! Ви старий підлий брехун. Ви обдурюєте мене і себе. Непринадні ми? Брешете. Ми самі для себе принадні. А ви старі, ось що. Не переносьте свої старечі печалі і скорботи на чужу юність! Паскудний дід! Не могли ви бути добрим ніколи!!!

— Забирайтесь геть від мого вікна! — осатанів професор.— Мерзотниця!

Боже, адже вона абсолютно права. Я — вчена гидота.

1 / VI [19] 42

Все-таки селяне з колгоспом тільки примирились. «Уже й з колгоспом примирились». Це типова фраза, що її доводиться зараз чути на окупованій Україні. Краще примиритись з колгоспом, ніж бути німецьким рабом. Такий основний лейтмотив. Колгосп великий і ще не зовсім вирішений знак. Пройде ще не менш покоління, поки все стане на своє місце і не буде душевної роздвоєності у мільйонів людей-селян. Селян не люблять і не поважають міські людиці. Їх вважають за ворожих, хитрих, нерадивих. В душі їх ненавидять і бояться. І не хочуть думати, що на селянському багатомільйонному горбі і шкурі вирости індустріалізація країни і все, чим користується інтелігентне державне міщанство.

Так працювати і стільки віддавати, і так мало мати, і бути таким обдертим, і стільки давати державі, і бути таким обмеженим у своїх можливостях, як наш селянин, не міг би і півроку ні один газетно-музично-літературно-вокально-кабінетний, партійний лицар нашого часу. Завив би вовком.

1 / VI [19] 42

Чого б я найменше хотів?

Найменше б я хотів дожити до такого моменту, коли після, хоча і нелюдськи тяжкої, але переможної війни кожна наша ганчірка перетворилася б у священну реліквію (нрзб). Коли кожен дурень і бюрократ, не дивлячись на якого народ перемаже фашистів, заявить, що перемога сталася саме завдяки йому, що кріпив оборону, коли дурень стане священним і недоторканим, не підлягатиме критиці. Коли від мистецтва дурень зажадає панегірика і стане жити нудно і тоскно. Коли провінціальне убозтво і відсутність (нрзб) і вузький кругозір раптом виростуть у його свідомості в щось велике і дорогоцінне, бо перемиг же він цими атрибутами; коли неохайне повітове ставлення до культури, повітове і в той же час барське лишиться таким же, як і було, — цього не хочеться мені, цього боюсь, ой не хотілося цього б!

Я хочу вірити, що як би не багато загинуло кращих людей, як не багато шушвалі лишиться по жирних прифронтових установах, все ж таки виростуть і загартуються в боротьбі сильні характери, сильні душі замість сильних с..., широкі натури, чесні, сміливі, відверті, що виростили і сформувались у вогні і бурі. Вірю, що вони будуть, що не розійдуться вони скромно по домівках, що вийдуть вони на трибуну і, як у боях під кулеметами, не криючись, чесно, відверто і строго побажають кращого, розумнішого. Тоді я відчую, що кров ніколи не ллється марно, людська гаряча кров з слізьми і потом.

Буде управа дурню і усупільненому тупиці-бюрократу!

3 / VI [19] 42

с. Овчинникове

Так. Значить, я уже не перший кінорежисер радянської кінематографії, не той майстер кіно, якого американці вважають за... і т. і. Я — інтендант другого рангу, другого, так

би мовити, сорту з двома гробиками на ковнірі. Тільки вчора, таким чином, я пересвідчився, що я зробив для радянської культури вдвоє менше, ніж Ванда Василевська чи Бажан і навіть на одну шпалу менш, ніж Браун, Троскунів чи Сава Голованівський і поет Долматовський.

Яка велика честь виявлена мені оцим наказом. Це великий етап в моєму житті. Як приємно мені, сивому, буде бачити, коли люде будуть питати: «Слухайте, невже ви інтендант другого сорту?» Це багато, проте, краще, ніж коли б люди знизували плечима, питаючи один одного: «Слухайте, і нащо такому дурню дали таке високе звання — інтендант другого сорту, чи то пак рангу».

Сьогодні зав. відділом кадрів, полковий комісар, забув прізвище цього низенького шибздика, зробив навіть мені усну догану, що я не ношу двох гробиків, відзнак мого чину. Доведеться почепити, нічого не поробиш, не кидать же мені роботу через такі дурниці.

О чини, (закреслені два рядки)... мистецтво підлягає вам.

Інтендант другого сорту.

3 / VI [19] 42

Переконалий, що загибель Шостої армії, а разом з тим і зрив Харківського наступу стався внаслідок не так фатальної закономірності через (*нрзб*) німецькі сили, як через наслідок допущених нами елементарних помилок. Треба було перед тим, як зариватися далеко вперед, неодмінно... розширити собі ворота «для всякого случая». Це так ясно, так азбучно ясно. Думаю, що цивільний бедлам довоєнного часу дає себе знати і зараз у війні. Пригадується, царська армія билася краще. Була краща дисципліна, краща виучка і було ще щось вічне, високе, всім дороге і доступне — віра і батьківщина. Билися за Бога і за матінку Росію. Зараз Бога нема. Росія класова, все, що виучене, — сприйняте розумом, почуття викорчунані, і душа стала дірява у людини.

Як жаль Шостої армії, і жаль харківської невдачі, і жаль, що стільки людських трагедій у житті і смерті може породити, можливо, навіть одна-дві ординарні людини. Усупільнена печаль, і більш нічого. Коли я дивлюся на портрети... мені приходить у голову багато сумних думок. Керувати на кінозйомках масовиками уміє далеко не всякий режисер.

Питання режисури є питання великої культури, знання, талану. Поверховість вилізає боком і як дилетантизм.

4 / VI [19] 42

Ночував у глухенькому селі Овчинникові. Спав ніч у хліві поруч з коровою Манькою. Манька цілу ніч важко зітхала і не завжди гарно пахла.

Придивився трохи до Тардова. Він, проте, кращий, ніж про нього говорять укр[аїнські] письменники. З полковим командиром N я вже, очевидно, розійшовся зовсім. Ця висушена убога людинка не захотіла мені сказати назви села, куди направляється її редакція. Що ж думає про мене полковий N ? Шпик я, зрадник, чи що я таке? Він порадив мені не повіряться тут, а їхати до Москви. Значить, я їм не потрібний тут. Ну, добре, шановні пастори прольотки. Не потрібний вам, потрібний народу. Постараюсь писати так, ніби я інтендант не другого, а першого сорту. Був же я режисером першого рангу. А загалом на душі сумно і тоскно.

Діла наші, здається, недобрі. Закопуємось у землю на обороні. Одне, що добре,— англійські бомбардування німецьких міст. Добре, коли б роздовбали їх десяток — другий. Хай би почули німці в тилу, що є таке війна. Хай спробують трохи крові своїх дітей замість пива.

Про Шосту армію продовжую чути сумні натяки. Десь-таки ми сильно намазали. Мабуть, сумний досвід кривавої історії нічому нас не навчив. Деяких горбатих владик одна могила виправить. Це важка розплата за нищення кадрів 37-го року. Хоча кадри були оточені зрадою. Хто знав правду? Смутна і трудна наша історія.

5 / VI [19] 42

...Сьогодні за обідом розповів верховному прокурору Топчію про тих, що блукають у прифронтовій смузі в тилу у німців і чекають долі. А їх там блукає коло мільйона. Розповів, яке враження справила на них моя стаття, як читають її, плачучи, і запропонував через нього М. С. зробити спеціальне звернення до них урядове чи таких небораків, як я. Скільки б людей ми мали в армії, скільки душ врятували, скільки недоли і нещастя б одвернули. Завтра Топчій це передасть М. С. Буду щасливий, коли мене послухають

і замість карного підходу підійдуть по-людськи до нещасних людей.

6 / VI [19] 42

Валуйки

Сьогодні ночував у Валуйках. Знову до двох, до півтрьох години ночі не можна було ні заснути, ні навіть всидіти в кімнаті від бомбардування. Було мало літаків, мало бомб, але кружляли вони увесь час і увесь час по них і по літарях, що вони над нами скидали, били наші зенітки.

Людей убито лише в одному чи в двох домах. Треба буде знову виїхати кудись ночувати.

Дурний генерал назвав кількох командирів зрадниками. А командири назвали цим епітетом своїх підлеглих.

Почався бій. Командири майже всі загинули в бою, так що нікому стало командувати. Загинули з відчаю, і туги, й образи, а мо', й від страху. Вирішив кожен для себе краще вмерти, аби тільки довести свою чесність.

Оповідання офіцера ще про одного дурного генерала, що давав усім мацати свої біцепси і стверджував, що чим більш у частині вбитих, тим краще, значить, билася частина. Це дуже нагадує Миколу II, який, коли йому доповіли, що у бою забито наших солдат 18 000, — крикнув натхненно: «Великолепно!»

Мені сорок вісім років. Моему серцю — шістдесят. Воно зносилося від частого гніву, і обурення, і туги. Недосконалість видимого порядку речей навколо підточила його і зв'ялила. Тому і сивий став я і неначе змій до пустих людців. Дурість моя в тім, що я увесь час забував, що більшість міських людей — це дурні і убогенькі. Я занадто високо ніс у серці поняття «комуніст». Отже, партійна сірість, убогість і спекуляція... що абсолютно нічого спільного з комунізмом не має, зробили з мене одіозну лише, терпиму фігуру.

Мені здається часом, що мене соромляться, що я драгую багатьох людей, мов приспане сумління.

Чи не пора вже часом сідати в човен до старого Харона і переправлятися через річку сліз?

Усе життя трудне і, безумовно, невеселе. Невдалеє своє життя я шукав свою долю і так, здається, й не знай-

шов. Десь ніби було загублено кращий якийсь гвинтик моєї душі. Шукав і, здається, не знайшов. Дурне мав серце. Ненавидів таємниці. Брехні в усіх видах — в партійному і безпартійному. Ненавидів безчестя і прояви поганого смаку. Але де б я не був і що б я не робив, я вкладав усю свою силу, щоб зробити краще, всю душу, всі нерви, всі м'язи. Не жалів ні себе, ні родини. Я ненавидів другорядність і боровся з нею скрізь. Я був добрим учителем, добрим сценаристом, добрим публіцистом і першокласним кінорежисером. Зараз я тільки зрозумів, що це не зовсім так. Я інтендант другого сорту. Коли я взяв про це, я зразу подурнішав. Мені не хочеться нічого робити. Мені противно не за себе, а за них — і соромно, і жалько. Але це теж нічого. Мине. Все проходить. Все минає. Забуду. Почну працювати, як слуга свого народу і його художник. Про нього я мушу думати, йому віддати всі рештки сил і серед нього умерти тихо. А суржики? Цур їм.

Прочитав попередню сторінку написаного, мені стало сумно-сумно. Я вперше написав про себе в минулому часі, ніби готуюсь до небуття. Може, воно й справді не за горами. Падають потроху люди навколо. Нема вже в мені ні страху, ні жалю до себе. Важко носити непохожості торбу. Важко бути одному.

Померли, напевне, і мати і батько. Од голоду чи німецької кулі імені моїх друзів¹. Хочу і я, де б я не впав, лежати у Києві на горі, біля зруйнованої Лаври над Дніпром. Нема Лаври. Постояла тисячу років, помуляла ворожі ненаситні дурні очі. Найшовся мент. Досить. Парк «Культури і некультури», доріжки, курява і черговий шедевр архітектури Харакиса чи Лангбарда — халдеїв неблаганних. Оце-то те. Чи, може, база для продавців сельтерської води? Був же під стіною Лаври «Азвинтрест», всередині пекарні, гній і ще багато непотребства. А мо', ще й гору розберуть, щоб не підіймалась над Дніпром? Постояла, пора розмитись, розплестись піском, щоб не було ні високо, ні низько, а так, ніяк собі, по-українському.

Боже, Боже, інтендантські мрії.

Іди своєю дорогою.

---

¹ Так у тексті. — Упоряд.

Німці нас не завоюють. Нас не можна завоювати. Нас і до революції ніхто не міг завоювати. Нас не можна завоювати так же завдяки чомусь, як і не дивлячись на щось. Я не хочу чомусь перебільшувати зміст технології нашої перемоги, нехай пробачать мені мої сучасники, хоча я і знаю і відчуваю цілком все велике значення нашої важкої, кривавої і дорогої перемоги. Мені трудно буде радуватися перемозі. У мене так же не вистачить сил, як не вистачало їх після закінчення фільму вже ні на що. Образ нещасної моєї України, на полях, і на костях, і на сльозах і крові якої буде здобута перемога, заслонив уже в моїй душі все. З ним я і закінчу своє життя. А на переможному бенкеті, десь в кінці другого столу, я тільки тихо всміхнуся і благословлю живих нужденних небораків. А світ нехай собі радіє.

Написати нарис про Київ в минулому і про нинішній зруйнований «Київ-невільник».

Написати оповідання «У ярмі». Про колгоспників наших, що орють один одним землю старими плугами та згадують волю і колгосп.

Написати нарис про жінку, що її повезли до Німеччини. Написати обов'язково про невольників, про продаж, про работоргівлю слов'янами. Про сучасну трагедію українського народу. Умовна назва «Невольники».

— Дак він од труднощів житейських та од роботи в партію сховався. (Про Гусака).

Є члени партії, що закінчили інститути професури. Філософи, ерудити, гарні люде. Закохані в марксизм, працюють на секретарських посадах, на посадах помічників великих людей. Абсолютно позбавлені почуття реальності, знання живих простих людей, взаємин, труднощів. Не можуть і не вміють слухати, вислуховувати, перебивають вас, можуть тільки самі говорити і тільки про хороше. Образ гарний для п'єси. Для роману. Реальність їхня надумана цілковито. Вона складається з

давненних спогадів про село і про батьків плюс ідеалізована дійсність програмних постанов, припечатаних сільськогосподарською виставкою. Все добре, все прекрасно. Блакитні персонажі історії. Народу не знають і не відчують. Народ безсмертний, заможний, щасливий. Не треба нічого невеселого, сумного. Сентиментальні. Гапочками звуться.

8 / VI [19] 42

Написати сцену, як люди ідуть на смерть. Як ідуть на смерть троє невідомих матросів. Вони напівголі, обв'язані гранатами, зараз ляжуть під танки ворожі.

Написати, як поранені артилеристи подають у дуло гармати останні снаряди ногами. Описати останні шість хвилин їхнього життя серед трупів, перед неминучою смертю, уже, власне, по той бік життя. Вони почували, що вже загинули. Вони почували себе вже по той бік життя. Описати оцей момент особливо.

Описати хлопців, як їх привели вішати. Як пробували німці вірьовки. Як лізли вони на ослін і просовували голови в петлі. Як у них з натовпу просили сказати що-небудь перед смертю, а хлопець ніяк не міг урозуміти, що він умирає. Слова (нрзб) неначе вигуки передсмертні, переляк, що сковає людину, робить її мертвою раніше, ще коли вона стоїть.

8 / VI [19] 42

В оповіданні «Незабутнє» написати, як друга дівчина у неволі онімечилась. Як страшно лаяла вона наших, що кинули її, не захистили, що обдурили її, не навчили батьківщині.

«Нас же не вчили батьківщині. Нас вчили класам. А тут же теж робочі».

Як страшно ненавиділа вона наших за «погану війну».

— Чого вони повтікали? Нащо кинули нас?

— Це все тільки половина правди. Діло не в рахунках, хто прав, хто ні. Справа в нещасті і в роді. Ми ж жінки, Христіно. Ми матері нашого народу. Про це треба думати і все перенести. Треба дітей родити, щоб не перевівся рід наш, наш народ. За це ж і вони вмирають, наші, як би там добре чи погано не билися.

Тоді Христя почала тужити. Коли в мене народиться во-роже дитя, знищу, як щеня.

Написати оповідання чи використати як епізод в іншому оповіданні про дівчину, що стала вагітною од німця-гвалтівника.

Що робити, як бути з дитиною? Може, вбити її? Бо все одно виросте воно і будуть його ненавидіти люди, само себе воно буде ненавидіти. Як бути, що робити? Чи лишити живим і самій мучитися увесь час, виховуючи плід своєї ганьби, страху і свого великого нещастя і недолі? Що робити? А чим же воно винне, мала дитина ж? Я не мати? Ні, я не мати. Мати — це щось інше. Це любов, і радість, і продовження роду. Мати — це згода, і одвертість, і спокій. Я не мати. І він не батько. Він був п'яний, він вішав людей у селі, він був жорстокий звір, якого могла витворити чужа, ворожа країна. Він прийшов знищити її, а не збагатити її життя. І дівчина вбила дитину. Ніхто не знав, куди й ділась дитина. Ніхто й не питав.

Як у селі Ульянівці після фінської війни родина одержала листа, де син-боєць сповіщав їх, що він дуже багатий став. Як його жінка і батьки швидко поїхали туди до великого міста, де він був. Як знайшли його у шпиталі без ніг, що були одбиті бомбою, і без рук, що він їх відморозив, лежачи без ніг.

— Ось, мої рідні, мої багатства... Я багатий на каліцтва і страждання.

Не прийняла його ні жінка, ні батько, ні мати.

— Чому ж мене не доби́ли?

— Чому тебе не доби́ли?

— Нащо я кому?

— Нащо ти кому?

Попрощалися, поклонилися йому і, обливаючись слізьми, пішли собі. Він лишився по той бік життя. Це було щось невимовне. Смерть не усміхнулася йому. Вона пройшла мимо, не глянувши на нього своїм невблаганним оком. Вона тільки мимохідь доторкнулася до нього, щоб не забув він її ніколи, ні на хвилинку, щоб кликав її в розпачі і шукав її очима, щоб тягнувся до неї всім своїм єством, як рідкісний юнак, якого Бог поразив любов'ю до невблаганної дівчини,

гордої і безсердечної красуні. І кличе він її, і проклинає, і просить смерті за один дотик, а її нема й нема.

— Де ти, смерте, де ти, моя красуне, ластівко моя! Пожалій мене. Привидься мені хоч у сні. Пожалій мене. Де ти, моя красуне з довгою косою? Прийди. Я упав, щоб не встати. Я лежу біля ніг твоїх.

Ще коли виряджали його на війну, вірна дружина говорила йому:

— Милий мій! Як би тобі не було важко, перенеси все. Як би тебе не було поранено, як би не було покалічено, вернися, вернися живий.

Мій ти дорогий і єдиний! Тільки вернися живий.

Говорила йому мати:

— Одверни, Господи, од тебе руку смерті. Стоятиму я на зорях [з] молитвами вечірніми і ранішніми до схід сонця, щоб не брала тебе ні куля, ні шабля. Знайся, синку, з хоробрими, бийся, синку, із сильними, повертайся із здоровими та з бистрими, літай, синку, за хмарами, гуляй, синку, із громами.

І батько сказав:

— Вертайся, синку, додому пішки та коли йтимеш по селу, правою рукою шапочку зніми.

— Не благай, не вернеться. Я зостанусь з тобою.

— Хто ти?

— Я її сестра. Я недоля і я милосердя.

11 / VI [19] 42

Сьогодні за сніданком розповів я генералу артилерії Н про селян України. Як їх катують і розстрілюють нещадно німці. Як орють вони на полі, запрягаючи один одного, як варять самогон і, граючи в карти, п'ють, немов ховають себе заживо у рабстві.

— Да,— сказав мені генерал і вирішив блиснути своєю ерудицією.— Когда-то были люмпены. Вот они пили, дебоширили вопреки всему. Так, как сейчас крестьяне...

— Совершенно верно,— підхопили тут же два невдачливі підполковники.

Я нічого не сказав. Я подумав: Боже, яка я жахлива людина. Я вже з генералами не згоден, немов вони які кретини, чи що.

Дві ночі ночував у лісі біля Овчинникова. Ревуть важкі гармати, десь уже два дні літають над головою ворожі бомбовози.

Німці пішли в наступ по всьому фронту. Почався бій, що триватиме, на мою думку, днів сто, після чого німці почнуть (нрзб).

Це буде найкривавіше літо в історії людства.

Написати оповідання про учителя-лейтенанта, що повернувся з фронту пораненим, без руки. Через два місяці його покинула дружина. Вона не могла перенести його каліцтва. Він був у розпачі, він сумував, кинутий один у школі. До нього підійшла прибиральниця Христя, гарна, скромна сільська дівчина.

— Чого ви сумуєте? Я ніколи не покину вас. Я буду вас доглядати. Я була б щасливою, коли б ви одружилися зі мною...

Він одружився. Зараз у них є дитина. Вони щасливі. Їх любить усе село. Село щасливе їхнім щастям. Вони живуть як знак віри, що щастя і добробут існують на землі, не покинули її.

Навколо них починає кружляти примара злої зрадниці, що покинула чоловіка в лиху годину. Та вже ніколи не проститься їй недобрий її вчинок, ніколи не вернеться до неї кинутий в нещасті чоловік. Буде вона одинокою і безщасною усе своє, нікому вже непотрібне, безрадісне життя.

На мою думку, таке оповідання потрібне, як і «Незабутне». Воно відповідатиме на пекучі питання особистого зразу ж по війні.

Очевидно, услід за «Незабутнім» треба буде взятися за «Дезертирів». Написати аркушів по три. Це абсолютно рівнозначна і потрібна тема.

Відступ. Розробити його з усіма типовими зовнішніми і внутрішніми деталями. Загибель командування. Самогубство начальників. Прокляття самогубцям. Генерал на те, щоб перемагати, а не самогубитися. Як боєць висловив свою ненависть і презирство до самогубців. Провокація. Провокаційні німецькі чутки, радіо, листівки. Відступ мимо хати. Куди? З ким? На який час? До хати. Плач у хаті... Тут потрібна детальна розробка. Оточення. Загибель великих. Оточення. Агонія

України. Страшний суд. Помутилася свідомість. Все пішло прахом і димом. Зброю кинуту. Прихід німців. Окупація. Влада. Самогон. Карти. Почуття рабства, сварка, ярмо. Гвалтування дівчат і зрада молодих жінок. Ненависть молодих до німців, ненависть до дезертирів, їх не «приймають» жінки. «Я краще під німця ляжу». Горе. Усвідомлення злочину. Каяття. Перипетії каяття. Листи з «неба». Голос життя. Голос Червоної Армії. Загроза мобілізації до німецької армії. Один іде, другий ні. Ворожнеча. Блукання в тилах.

12 / VI [19] 42

Німецький табір за колючим дротом.

Розмова з німецькими солдатами — словаками. Бомбардування. Бажання, аби вбили свої. Надії. Надії на перемогу. Ненависть і презирство старих чоловіків. Кожен намагався довести, що він невинний оточенець. Можна побудувати сцену оранки чи варіння самогону хлопців з різних частин України і розмова.

— Чому не йдеш на Каменеччину?

— Соромно. Хай краще думають, що я в армії чи забитий. Пізніше я ще буду в армії.

Галичане. При розширенні оповідання можна дати і сцену розмови нашого з галичанкою на програмну тему.

Староста. Поліцай. Націоналіст. Дворушник. Загибель народу. Свідомість загибелі народу. Розпачливо маразматичний стан. Темрява. Незнання історії. Історична неповноцінність державна. Хибне виховання — як основні фактори зрадництва і запродавства. Не відають, що творять.

— Ой Боже мій, зятя вбили.

— Хто?

— Ваші.

Ваші — їхні. Розшифрувати оце кляте — «ваше-їхне». Оцю мою хату з краю. Це голос століть. Це голос історії, жіночої долі України. Приймуть чи не приймуть. Карний принцип чи людський, розумний. Мусять прийняти, коли є хоч крихітка розуму.

12 / VI [19] 42

— Що ж ви оце робите, товариші? Куди ви оце тікаєте? Ми ж колись за царя як он билися. А ви за отаку свою

владу, за рідну свою республіку не можете постояти. Як же ж вам не сором? Що ж це скаже про вас історія? — так говорили люди групі відступаючих на схід на Полтавщині. (Зі слів ст. б. к. Ткаченка).

Ішов боєць-боягуз мимо собаки чи корови і, боячись нападу, взяв під козирок. Так і пройшов.

Повернувся Андрійко М. з розшуків Сергія Воскрекасенка. Ясно, що Сергій загинув... Бідний, бідний Серьожа, не треба було нікому тебе посилати, ніякої на це не було потреби ні смислу...

Про генерала кавалерії Бобіна, що був з корпусом за 15 км від Полтави. Як він узнав про оточення. Як билися кіннотники.

Розгром. Смерть пораненого сина. Пораненого Валентина (у ноги) генерал велів покласти у своєму танку. У танк попав німецький снаряд. Танк і син горять. Генерал, поранений у ногу, сивий, бачить, що чоловік з тисячу бійців іде здаватись до полону з білими ганчірками, послав командира сказати, що їх кличе генерал.

Вони кинули ганчірки і прибігли до генерала, як розгублені пташенята до матері.

Генерал велів їм пробиватися.

— Ось у мене лежить і горить у танку син. Я не прошу рятувати його. Я прошу вас, солдати, рятувати Батьківщину, рятувати себе, битися і т. і.

Це була вражаюча картина, генерал плакав, бійці плакали в тісному кільці німців. (Коли буде потреба, сильно розвинути цю сцену).

Генерал вирвався з оточення з п'ятьма тисячами бійців.

Це була трагедія Шостої армії, що її уготували наші дурноголові генерали, що були колись унтерами і ними залишились. Подумати тільки, скільки людей загинуло і ще загине через дурнів, яким доручено історією кидати людей до бою. Подумати тільки — жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями.

Комуніст.

Шоста танк[ова] бригада. Шостий танковий батальйон. Командир 2-ї роти важких танків — Фокін Григорій Миколайович, 30 років, із Смоленщини.

На фронті з перших днів війни. Жінка і діти на окупованій території. Русявий, вище середнього зросту. Скромний до сором'язливості. Він знищив одинадцять нім[ецьких] танків, чотири гармати, з них — одна важка, з трактором...

І не погубивши своїх, окрім одного — від авіабомби.

В другому бою він був один, ззаду колона, він прикривав її. В цей час на нього збоку напало 14 танків. Він прийняв бій, знищив 7 танків. Загорілась машина. Заїло гармату, нічим стріляти. Екіпаж вискочив з танка. Ворожі танки наближаються. Що робити?

Механік-водій Шишкін, комроти Молдаков, радист і стрілець Захлистий використали за танком окоп, набрали 20 гр[анат] і кулемет, вирішили загинуть, не відходячи від танка. Не менше 100 снарядів випустили німці, поки не запалили машину. Були убиті комроти Молдаков і радист прямим попаданням снаряда. Але Фокіна серед вбитих нема. Шишкін поранений. Захлистий пішов на компункт за допомогою. Наказав пораненому механіку повзти. Лікар за 800 метрів, наблизився на метрів 70, і всі 7 танків стали стежити, що буде далі. Вирішив вибиратися під завісою диму. Постріл. Воронка. Він у воронку, і пішло... Він доповз до механіка і потягнув пораненого кілометрів 1,5–2. Притяг на командний пункт.

Ол-др Руднев з Пензенської обл. Дзот заважав. Поранений поповз і ліг на амбразуру, закрив кулемет. Був авторитетним, був натхненником, секр(етарем) ячейки роти. Молодий. Стрілець мотострілецького батальйону. Листи Руднева. Ямська, 15. Шумило.

На Північно-зах[ідному] фронті маршал N примушений був у грізну годину крикнути бійцям і командирам:

— Ви що ж, таку вашу матю, (хочете), щоб вас у атаку вів старий маршал? Вперед за мною, таку вашу матю!

Бійці й командири кинулися за ним у цю трагічну атаку.

Чудесно міг би у цій буквально символічній сцені один з бійців одповісти:

— Так, шановний маршал, коли дійсно ви так нас виховали у червоноармійських ансамблях пісні і пляски, і в малій крові на чужій території, і в безбатьківщині, і в відсутності персональної гордості і достоїнності, що ми отакі от, то біжіть у атаку перші.

Сьогодні самозакоханий г...к Д. висловив мені своє задоволення з приводу мого відношення до «драпу». Я говорив, що деякі хвастунці ставляться до свого «драпу» без найменшого сорому, майже як до геройства.

— Мені не подобається це. Відношення це трохи зі сторони,— сказав мені поетик Д.

Я сказав:

— Ви дивитесь на «драп» з погляду егоїстично-самозакоханих кон'юнктурників. Я дивлюсь з погляду страждань і загибелі половини мого народу.

Мені противно дивитися на це самозакохане дурне і сліпе г...о собаче. Боже, і таких багато, ще ж уявляє себе мізком, сіллю землі. Цей не пропаде, ні. Як мені нудно в цьому гнилому... міщанському оточенні редакції. Сором і ганьба!

Розумна і винятково приємна людина Л. Каплан. Це один, здається, що розуміє ситуацію правильно і глибоко. Не дурний і діловий Троскунів, хороший комуніст.

Н — типовий зразок холодного, самозакоханого, абсолютно антинародного хлюста, невіруючий у Бога католик, одна з тих гнид, що тікають від німців між Сяном і Доном з технікою і лайкою на адресу німців, із жалюгідним чіплянням за життя і паршивеньким страхом смерті. Витвір виховання привілейованих артеківсько-комсомольських вундеркіндів...

— А ти що ж думав, що тебе привезли в Артек?

Артеківський вундеркінд:

— Ви на це дивитесь зі сторони!

— Так, я на це дивлюсь зі сторони страждаючого мого народу. А ви дивитесь, друже мій, з середини свого артеківсько-вундеркіндівського корупсизму. Ви любуетесь і вже смакуєте свій полон і вже на ньому «виколачуєте славу». Ви, здається, там були перекладачем?

Ідуть ешелони — втікачі, поранені, побиті літаки і танки. Відступаємо. Заграви і блискавиці далеких вибухів уночі і рев далеких гармат. Важко. Дощі.

Показати у п'єсі «Над Дніпром», що підсудний, по-перше, трактував свою боротьбу, своє вбивство, як ту війну, про яку писав Маркс, про війну людських пристрастей, про війну ідей, про високу боротьбу, яка на практиці завжди є більш жорстокою і страшною, ніж в уяві. По-друге, підсудний попросив собі останнє слово сказати на місці злочину, себто на мосту. Таким чином, остання дія переноситься на міст, і був уже вечір. Ніч. Уночі почалася всесвітня війна. Війна.

17 / VI [19]42

Коли б мені вистачило сили написати «Міру життя», «Народ безсмертний» і «Над Дніпром» — три п'єси про життя українського народу і про його культуру, я вважав би себе людиною, що чесно виповнила своє життя. Для цього потрібно півтора-два роки.

Комполку Перепечай і його 19-літній капітан з орденом Червоного Прапора під Сахновщиною відбивали полком наступ румунської дивізії, що дев'ять раз ходила в атаку, куди ганяли її кулеметники німецького полку. У комполку і капітана достойні історії. Розпитати і написати. Де вони? Очевидно, загинули, як загинула і Шоста армія, що майже вся складалася з українців.

У Сахновщині під час боїв наші баби і дівчата носили у поле на позицію бійцям їсти.

У тій же Сахновщині один дід, що був на імперіалістичній війні, пішов бити німців, йому дали зброю. Він бився цілий день. Був поранений.

Подумати тільки, скільки ж наших селян загине од німецьких катів після розгрому Шостої армії? Яких страшних езекуцій вживатимуть німці за те, що гарно стрічали свою армію, що допомагали їй. І як противно слухати заяви фараонів-уродів: «Ну, знаєте, зараз уже не важно, сто кілометрів вперед чи назад, адже все одно Гітлер буде знищений».

Це можуть говорити тільки огидні, тричі мерзенні гади, що не бачать на цих ста кілометрах живих страждаючих людей, які розглядають війну як певну кон'юнктуру, а не народне горе.

Страшний відступ тисяч машин і людей, десятикілометрові лави, що розстрілювалися і вибухали од німецьких двохсот танків під гуркіт наших «катюш», од яких теж дехто загинув.

Розпитати у Полякова про все докладно і описати. Як прибігли до Дінця, як перепливали Дінець під ураганим вогнем німецьких літаків. Як топилися, кричучи і проклинаючи. Як сидів голий хлопчик у одних штанях — поранений. Командир обслуги «катюш» гірко голосно плакав, у нього хтось під час непритомності зняв сорочку і ордени і т. і.

Плач і прокляття. Плач і прокляття.

Деталь. У Шостій армії майже не було ні одного кореспондента центральних газет. Всі знали, що тут буде катастрофа. Не знало лише глухе командування.

Про нашого лейтенанта, що у цивільному брав «язика». Описати це детально. Двобій у чистому полі. Поранення. Крики. Земля в рот.

18 / VI [19] 42

Як перепливав козак Дінець верхи і як обліпили його утопаючі та й потягнули і його самого і коня на дно. «Прощайте!»

18 / VI [19] 42

Ніколи в історії не було випадку, щоб стиль проголошувався раніш, ніж були створені самі твори.

Ніколи не повірю, щоб папа говорив, приміром, Боттічеллі: «Слухай, Сандро, ти ж пам'ятай, що ми зараз вирішили утворити стиль ренесансу, отже, прошу без збочень».

Стиль є наслідок певного творчого періоду, вільного і обумовленого, а не спланованого. Не можна планувати стиль у мистецтві, як це безпорадно намагається робити наша наївна громада у питаннях мистецтва.

18 / VI [19] 42

До п'єси.

...Моя біда, як і багатьох робітників культури, що я ніколи не почуваю себе сучасником епохи. Сучасниками чомусь у нас є невеличка група старих людей і їхніх молодих

слуг, які вважають, що всі ми, без їхніх вказівок, можемо робити тільки помилки.

«Я не хазяїн. Я не сучасник свого часу. Я віл, якого тягнуть ось уже двадцять років, що по своїй природі мають нахил до керівних посад і до «наставництва і повчательства».

18 / VI [19] 42

По суті кажучи, наша епоха, наша війна є в найбільшій мірі в історії людства чимось фантастичним. Чимось вроді утопічних романів Уеллса, але в багато більшому і грізнішому масштабі. Фашистська сила діє, як фантастична матеріалізована вигадка. Висловлювання Гітлера теж є породженням видуманого люмпена.

20 / VI [19] 42

Написав за день велику статтю «В грізний час». Учора. Сьогодні вже надрукована. На душі радісно. Сьогодні цілий день спокійно писатиму «Тризну» або «Зачаровану Десну». Чи, може, писати «Пісню про Сталіна»? Господи, знову заблудився між трьох сосен.

20 / VI [19] 42

Підніму клопотання перед високими державними органами про повернення з заслання художників Падалки і Садляра. Щось мені думається завжди, що їх арешт був прикрою помилкою. Якщо вони, може, десь у чому на словах і винні, їх теж легко можна було пригріти і заспокоїти.

Падалка, безумовно, був кращим українським художником.

20 / VI [19] 42

Так і день минув, і не написав нічого. Болить голова.

Під час трагедії Шостої армії один з командирів вирвався з оточення, а решта — в кілька сот чи тисяч билася в кільці. Командир благав послати туди зразу ж танки чи артилерію, це було близько і без всякого сумніву можна було вирвати цю решту з ворожої пастки. Командир був стомлений, поранений. Він благав, хвилювався, плакав, так йому хотілося врятувати товаришів. Його тут же

заарештували наші прокуратори, боячись, бачите, чи не шпик він.

— Я не шпик, клянуся, ні. Я перший і єдиний, що вирвався!

Йому не повірили, посадили, допитали і погубили оту решту. Зате пильність була проявлена. Ай, горе, горе. Добре, що тим командиром був не я. Я б через п'ять років, а застрелив би отих холоднодухих проклятих чинів — ворогів народу, що були ворогами народу, є і будуть.

21 / VI [19] 42

...Народ мій український чесний, тихий і роботящий, що ніколи в житті не зазіхав на чуже, потерпає і гине, спантеличений, обездолений в арійській катівні. Болить у мене серце день і ніч.

21 / VI [1942]

Догадуюсь, чому поет N пише погані вірші. Він пише їх, сидючи за столом у картузі. Нічого подібного в житті не бачив. У нього тісний череп.

Сьогодні сновигали над нашою станцією фашистські літаки. А на станції стоять і ночуватимуть два ешелони ересів. Тут уже діло вірне: попаде хоч маленька бомбочка — і сліду нашого не зостанеться на землі. Згоримо в одну секунду з кістками і душами.

22 / VI [19]42

Цілу ніч над станцією пролітали і кружляли німецькі бомбардувальники. Правду кажучи, не один з нас чув носом запахи власних шкварок, поглядаючи на небо між двома ешелонами ересів. Але минула ніч благополучно. Я переїхав на командний пункт у хлів до Тардова. Поживу тут, напишу трохи. А там, мабуть, знову до редакції або до Тридцять восьмої.

Сьогодні вночі о 3-й годині німці кинулися на нашу Тридцять восьму. На КП сиро, тихо, співають солов'ї, десь бухає. Поживу, побачу.

Почався другий рік війни. Німці тримаються на всіх фронтах і йдуть у наступ. Забрали Тобрук. Душать Севастополь.

Ночунав у с. Туянці, коло КП. Цілу ніч гриміли гармати, «катюші» і кружляли ворожі й наші літаки.

А перед вечором був над самою головою повітряний бій. Билися два «месершміти» з нашими трьома, а потім з п'ятьма літаками. Довго билися. Бандитам вдалося знищити одного нашого літака, а самим утекти. Картина грізна і краще б її не було. Природа, Оскол, верби, ліс були набагато кращі. Вони є і будуть.

До терену боїв звідси кілометрів 25 — 30. Для КП штабу фронту це занадто близько і, очевидно, недоцільно. Проте краще мені про це не писати. Очевидно, командуючий щось знає, коли так діє. Поможі йому, Боже. Проте близькість штабу од фронту, була б рентабельною тоді, коли б це лякало ворога. А на ділі це нервує співробітників штабу, та й більш нічого.

У Овчинникові одинадцять бомбардувальників бомбили станцію. Наші запалили одного «німця». Я радів, як дитя.

Коло Городища старий-престарий дідок, дивлячись на величезну аморфну масу втікачів: «Е, хлопці, та ви ж не туди наступаєте!» — і він показав рукою в той бік, звідки ми бігли, як (закреслено).

— Ай-ай, ми ж колись царя захищали, та й то не тікали так...— Він дивився на нас з презирством.

Теми листівок, що їх треба написати для німців.

1. Чого коштував Німеччині рік війни з Радянським Союзом.

2. Ресурси коаліції 3-х держав і фашистських країн.

3. Чому не застрелився Герінг (він на початку війни зажив, що застрелиться, якщо хоч один (нрзб)).

4. За рік війни фаш. Німеччина приголомшена вкрай:

а) погіршення становища трудящих

б) нехватка робочої сили

в) фінанси Німеччини.

5. Німецький народ страждає, а плутократи обжираються.

6. Що говорили відомі німці про війну з Росією.

7. Початок широкого повітряного наступу на Німеччину.

8. Звернення Ракоші до угорців.
9. Іди в ліс, поки не пізно. Там тобі дадуть притулок.
Тобі нічого захищати Німеччину.
10. Хочете врятувати Німеччину, рятуйте себе від Гітлера.
11. Гітлер буде розчавлений.
12. Повісьте Гітлера на німецькій вірьовці. Гітлера на шибеницю! Солдати, до нас!
13. Солдате, гупо і соромно тобі помирати ні за що, за капіталістів, Гітлера.
14. Угода. Гітлер обдурив вас і завів у тупик. Не вірте в можливість (нрзб) угоди з Америкою.
15. Продовження війни на сході веде не до перемоги, а до загибелі Німеччини.

24 / VI [1942]

У Білгороді вісімдесят процентів молодих жінок повиходили заміж за німців. Ми будемо їх карати за це. Ми не порвемо на собі волосся, не згоримо від сорому, не подумаєм над своїм убозтвом у справах виховання, ми розстріляємо зрадників і безбатченків, яких ми самі наплодили.

Тема для оповідання разюча. Це драма наших днів. Драма нашої епохи. Це ще дуже небагато хто розуміє.

25 / VI [1942]

...Було це на висотках за Ольховаткою. Після п'ятиденного бою вони відпочивали без снарядів, після втрат (нрзб). Батальйону дається наказ вийти на висотку, окопатися і не пустити (нрзб) групи танків, що прорвалися до села. Встигли лише окопатися (нрзб). Бій вирішили наші танки. Німці відійшли. На другий день наші танки пішли на іншу ділянку, а німці поперли знову. Танків близько 100, а за цей батальйон — 28 танків. Об 11-й годині ранку колона зліва, з-за бугра увірвалась на окопи і стала. Перед цим, звичайно, був бій артилерії і протитанкових рушниць. Підбили сім танків, спалили, а решта стала на окопах. По ячейках, на окремих одиночних. Люди лишилися в окопах. Декілька втекло і загинуло, як водиться. Танки крутилися, вгвинчувалися, аби задавити людей. Проте щілини були глибокі і вузькі. Не вдавалося. Бойову охорону було оточено і знищено в індивідуальних щілинах вогнем [з] кулеметів, всіх до одного. Артилерія не могла допомогти, це означало

бити по своїх окопах. Кинули на виручку два легких танки, їх підпалили. За німецькими танками йшла німецька піхота. Батальйон з-під танків вів огонь по піхоті, не підпустив її.

Під вечір німці почали відкривать люки і кидати в щілини гранати.

Загинув комісар батальйону Тархахов і політрук роти Аглямков. Два організатори оборони. Стемніло. Танки пішли. Чотири танки лишилося на всю ніч, їм на броневізках підвозили їжу. Коли німці відчиняли люки, щоб кинути гранати, з інших щілин по них стріляли і декількох убили. Стріляв боєць Артебянин, убив двох офіцерів. Він же прийняв команду взводом після смерті комвзводу. Він же відбив німецьку піхоту з кулеметниками.

Комбат Кириченко. Молодший лейтенант Кириченко. Портянкін і Артебянин умовились: Пор[тянкін] підняв руку вгору і, коли з танка відчинили люк, щоб його забрати, Арт[ебянин] вистрелив і вбив одного з офіцерів. Бійці були без їжі. Старшина одної роти Бодінов уночі викликав кухню і послав сміливців з (нрзб) мисками...

До початку епізоду. Коли танки тільки підходили, Кириченко зв'язався з важкою батареєю і викликав вогонь, сам коректував, і в цей час було підбито 7 танків.

Перед тим, як підійти до окопів, німці закидали димовими мінами. Все потонуло в диму.

Броневійники другої обслуги лежали недалеко збоку. Спереду 6 чоловік. Вони першими вдарили по танках. Боєць Камзенев пробив башню танка. Танк завертівся. Другим пострілом запалив. Стріляв до самого підходу, 14 пострілів. Помер Камзенев. Розсухін з 50 метрів підпалив танк, а всього він дав 28 пострілів. Коли танки проходили, вони сховались з рушницями, тільки Кузнецов, командир відділення, не встиг, і його роздавило танком. А коли танки пройшли над батальйоном, вони вслід їм дали вогонь.

Кириченко викликав на себе артвогонь. Але ті не могли по них стріляти. Надвечір наступного дня танки знялися і пішли вперед.

Який дурацький винахід — аероплан. Недарма я завжди так його ненавидів інтуїтивно. Скільки горя, скільки шкоди приніс він людству.

Сьогодні зустрів Сказочкіна, який тішився з мого листа, що я написав Гапочці. Очевидно, читав його і М. С. «Ото сміху було».

«Що ж там було смішного, подумав я, там сором, а не сміх». Отаке-то.

Учора над нами, над с. Тулянкою був великий повітряний бій.

Німцям повезло. Вони вирвались з зенітного вогню щасливо, хоча вогонь був надзвичайно сильним.

Придивився я до Політуправління П-З-Ф. Сіре воно і вбоге. Одні старі з пихою, другі просто сірі. Волосний писар Чередниченко — це просто портрет, це своєрідний фокус. Нікчемний відділ агітації і пропаганди.

Я думав, що у цьому відділі працюють кращі уми і таланти країни, кращі винахідники, видумщики, що тут відбуваються наради з поточних справ, що це справжній штаб фронту... а не ця мертвечина.

Скоро півроку, як я на фронті. Ще мене не використано цілком. Це просто глум, і більш нічого. Газета «За Радянську Україну» слабенька. Викрики «Брати і сестри» — це замало. Газета інформує, але не орієнтує, не підтримує дух народу-мученика в повній мірі, бо в газеті сидять, да простить мене Бог, холодні люди...

І тому в газеті нема чогось найголовнішого. В ній нема народності, нема серця людського народного, що підноситься зараз до великих вершин героїзму, що страждає, мучиться, стогне, помиляється, проклинає часом усе на світі і терпить, терпить і надіється.

Боєць брав участь у взятті свого села. Повів уночі розвідку у село, забрався в саму середину. Ніч. Додому. А хати і цілого кутка нема. Він на другий куток. Витяг з погребя тітку. Впізнала. «Де мати, сестри?» — «Вивезли в Німеччину, погнали». Закричав. «Тихо, тут поруч німці». Побіг до сусідньої хати, розбив одну бомбами, колов, різав, кусав. Чудом повернувся увесь у сльозах. Було йому 20 літ.

Розказав командир у ліг спати. Довго ще плакав він на ліжку і заснув, важко схлипуючи і зітхаючи, а командир сидів поруч і втішав і приголублював його, мов рідного сина.

Сьогодні уперше за все літо одпочив на березі Оскола. Чудесна, красива ріка. Я зняв сорочку, помився і так напівголий сиджу під вербою, згадую Десну.

Сьогодні уночі на Валуки кинули 500 бомб.

27 / VI [1942]

Россош

Ось і Россош, істинно російське місто, де населення чомусь розмовляє по-українському. Кількасот літ ніяк не встигне причаститися, ну та вже, здається, досить, вже діти всі говорять по-російськи.

Рвонули ми з штабом, отже, на 120 кілометрів зразу на схід.

Прощай, Україно, прощайте, надії, до кращих часів. Дивлюсь на шляхи, на буграсті, воронезькі шляхи — сумно мені, сумно.

По степах бур'яни буяють та цвітуть. Одні жінки куди не глянь, робити нікому, ні коней, ні людей. Не втримали Оскола, трудно буде втримувати степ. А чому не втримали? Довго думаю, і мучуся, і б'юсь головою, як риба об лід. Через дурноголову, нерозумну, малокультурну режисуру. Думають, понадівали лампаси і вже генерали. Ні, генерал по голові, а не по штанях, по культурі, по широті поглядів, по талану.

Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!

Вони будуть карать ні в чім не повинний народ за те, що не вміли командувати і тікали з орденами під хвостами у кобил. Каратимуть за те, що не вміють командувати, карають фактом оддачі народу в лапи німців і каратимуть за те, що народ просто був під німцями і мусить якимось жити, а не повісився увесь чи не був розстріляний німцями. Одним словом, не розстрілюйте ж багато, чортові німці, хай ще своїм трохи зостанеться, як говорив дядько, стоячи під кулями коло паркана.

— Прийдеться після війни розстріляти мідьйон українців,— прицілюється уже... Д.

...Придивляючись до облич, прислухаюсь до розмов, до інтонацій, вдивляюсь в холодні, порожні, хижі очі і не бачу нічого, крім кон'юнктури, що мусить скінчитись перемогою через американську допомогу. Що їм до народу?

27 / VI [1942]

Россош

Так болить голова, що хочеться вмерти. П'ята година ранку. Вихідний день.

Люди тут красиві. Багато гарних жіночих облич. Розмовляють каліченою українською мовою. Це зрусифіковане українське, безумовно, місто. Прізвища давно вже перелицьовано на «ов».

Болить голова і серце.

27 / VI [1942]

Габарити душ наших радянських письменників не відповідають змісту епохи і значення Леніна. Тому Ленін займає у літературно-кінематографічних і театральних творах лише роль епізодичних персонажів — репрезентантів своєї фізичної присутності у подіях і директором своїх писань чи промов, і більш нічого. Для того, щоб писати про Леніна, треба еквівалентне щось нести у собі. Горький був останнім великим письменником руської землі. А Толстой уже літератор — у нього нема народу.

Ніколи письменник не був, по суті кажучи, таким одірваним од народу, таким байдужим до нього, таким кабінетно-дачно-прийомним, як зараз. Письменник знелюднів. Він винен у цьому і винна влада, що не подбала про іншу його роль. Письменник перестав бути учителем народу.

27 / VI [1942]

Сьогодні у мене відбувся чудесний діалог з сестрою хазяйки.

— Скажіть мені, чому у вас в Россоші так багато говорять по-українськи або на українсько-російському жаргоні?

— Так, тут багато хто так говорить...

— Вони українці?

— Ні, українці там, в Харківській і Полтавській областях, а у нас не українці. Це хохли. Ми їх хохлами зємо. Тут їх багато, більше половини населення.

«Слава Богу, подумав я, не перевелись хохли в руській землі. Так було, є і так буде».

От уже справді — «законы святы, да исполнители их лихие супостаты».

Цікаво, що в Россоші української мови чути багато більш, ніж було у Києві. Отаке-то.

28 / VI [1942]

Перше, що треба зразу ж після війни категорично змінити, — це всю систему шкільного і дошкільного виховання. Треба переглянути і перетрусити її зверху донизу.

Треба категорично перебудувати становище і роль учителя у суспільстві і в школі. У нас учитель у загоні. Жалюгідне становище учителя матеріальне і морально-правове, і хибна система виховання — ось причина перша і найголовніша всіх труднощів, що їх несемо ми зараз. Ось причина наших перебільшених утрат, хаосу, слабкодухості та іншого, словом, всякого того, що робить нашу перемогу багато-багато дорожчою, ніж це могло бути.

Прибитий, неінтелігентний учитель — це величезне зло нашого народу. Безправний, нешанований, брудний, малоосвічений учитель і такий жє малорозумний Наркомос з усім його авгієвим апаратом не може забезпечити державі гарну молодь, якими б високими і досконалими не були тези прагнень компартії.

Народний учитель, учитель народу — серце і сумління села, зразок і предмет наслідування [для] дитини, достойний, чистий, авторитетний, ушанований батьками,— нема, нема у нас народного учителя. Ми зробили з нього безправного попихача будь-якого голови колгоспу, будь-якого дядька, і потонула молодь у неуцтві, у безхарактерності, слабкодухості, безвідповідальності і нехлюйстві.

Скучно, і трудно, і сумно від нашої невихованості. Глибоко переконаний, що це є одна з причин, чому у нас так багато зрад і одружень наших дівчат з німцями.

Обов'язково треба вивчити і простежити цей прикрий соціальний факт. Що зробило з жінкою наше модерне свободне виховання дівчаток у піджаках (*нрзб*) і без коси.

29 / VI [1942]

Почнеться розклад. З'являться агакали, боягузи, шкурники і мізерні флюгери партійні і безпартійні, яким ніколи не було діла до народу, для яких народ існував завжди, як прислуга, як клас, як мужики... Боягузи забудуть про все

на світі і пред'являть ще обвинувачення, чому так погано велась війна. А кращих людей багато загине у боях.

Недобрі, ох недобрі вітри подують у нас по війні. Багато дечого доведеться латати, багато переробляти наново десятками літ.

Багато бідності, недолі і невдоволень жде наш народ. Що ж маю робити? Буду до смерті, що б там і як би там не склалися часи, творити Ленінове діло, бо як би не загрозувала йому світова небезпека, як би не компрометували його дурноголові наші партійні і безпартійні варвари, спекулянти і дурні, все-таки воно є чеснішим, кращим і найвищим, чого досягла в історії людства чесна людська думка. Хай я буду бідний, хай скаженітиму від падлюк і лжекомуністів, народ — все.

29 / VI [1942]

В оповіданні «Плач у степу» треба ввести діалог про релігію. Віра в Бога, загробне безконечне життя і смерть, отже, як акт переходу до цього життя. Безбожжя, відсутність загробного життя. Утрата всього при смерті. Повна смерть. Зате ясне життя без туману, при повній видимості на всі сторони. Власна воля, власна міра речей. Віра в себе й людину. Розвинути цю тезу, довести його до високої напруги пристрасті обох ворогів.

29 / VI [1942]

На КП Південно-західного фронту, де розмістилося Політуправління фронту, відділ інформації, загальний відділ, відділ розвідувальний, посеред двору був колодязь з старим, розбитим, майже без дна, відром, в яке не можна було набрати води. Поки ви його витягали, вода з відра встигала вилитися. Сюди приїздило з усього фронту щодня чимало командирів. Всі шукали води по канцеляріях у брудних чайниках, теплої, несвіжої, часом її зовсім не було. Так тривало тижнів щось зо три, поки КП не перебрався до другого місця. Я дивився на це. Це був для мене матеріальний символ. Я не вірив у цих людей. Перемога стається, незважаючи на них. Я ніколи не забуду цього розбитого відра на цимбрі.

— Краще бути вдовою героя, ніж жінкою боягуза і зрадника.

— А ти почім знаєш? Я жить хочу!

Масові явища. Як, наприклад, у Білгороді — співжиття дівчат, молодих жінок з німцями. Масові одруження, словом, масові прояви звичайної юридичної зради батьківщини є одним з найбільш разючих фактів нашої дійсності, фактів, повних драматичного жаху і скорботи. Ця відсутність громадянської гідності, гордості, національної охайності і мужності, якої, я глибоко переконаний, нема у других поневолених країнах, це наша дорога розплата за нікчемне, погане виховання молоді, за хамську образу виховання дівчини, за нехтування жіночої природи, за неповагу до неї, за грубість, за позбавлення смаку, мод, елегантності, хороших манер і за відсутність безлічі того, що зробило наших жінок і дівчат, їхнє життя скучним і безбарвним. Це розплата також і за нехтування гордості й індивідуальної висоти.

Сільце в степу коло ставу. Пахне полином. У небі безліч дрібних пташок. Щебечуть собі, як і щебетали. Тут, у сільці, Політуправління. Виходить, що ми погано тримаємось на березі Оскола. Одступили. Думаю, що півтора місяця, себто до половини серпня, ми будемо, очевидно, крутити веремію між Дінцем і Доном. А там мусять розпочатися шалені події ураганим темпом. Це буде обопільний наступ наш і західний. Отоді буде ламатися вшкерть хребет з таким тріском, якого ще не чув світ. А поки що треба терпіти, терпіти і підтримувати дух людський добрим словом.

У сорок першому році німці зробили дві помилки. По-перше, вони почали воювати з нами під впливом англійського залякування. По-друге, почавши війну, вони пішли на Москву і Ленінград, чого їм зовсім не треба було робити. Їм треба було або не йти і закріпитись на Дніпрі, або рухатись зразу ж на Кавказ, що вони цілком зробити могли.

Дурному маніяку і актору Гітлеру захотілося проїхати на білому коні, в білому сідлі по Червоній площі. Тут він і захитався.

А найбезглуздіше, що зараз, застрявши на широченних просторах Радянського Союзу, він повторює, здається,

свою помилку. Він знову наступає на Курському напрямку і на південно-західному в кінці червня, перед початком відкриття другого фронту. Це вже зовсім позбавлено найменшого сенсу. Це вже щось вроді наступу для наступу.

30 / VI [1942]

Попрошу М. С. організувати Українську армію, бодай Український корпус червоного козацтва «Запорізьку Січ» зі зразковою політчастиною і видатними, заслуженими кадрами. Яке б велике це мало значення політичне, яке сильне враження справило б це на народ під час наступу.

— А скажіть, що являє собою танковий бій з боку, так би мовити, зорового?

— Що це за картина така? — спитали ми з Сурковим полковника Олексія Федоровича Єрьоміна.

— О, це прекрасна картина! Я розумію ваше запитання. Це прекрасна картина. Особливо ото, коли з близької дистанції... Ну, а коли вони починають трощить нас, то це вже картина жахлива, дуже неприємна.

Словом, полковник нас зрозумів по-своєму і досить правильно. Полковник Єрьомін оповідав довго і гарно. Сам він міцний, спокійний і надзвичайно кріпко збитий. Справжній танкіст. Він якийсь прокурений увесь і збитий міцно, від частого (очевидно) дотику до металу. Він гарно оповідає про своїх людей.

Хазов з трьома машинами кинувся на 27 і всіх понищив у балці. Цікаво в оповіданні про бій у селі двох КВ. Коли німці поховалися за хату, що горіла, як він, КВ, пройшов через хату і несподівано почав душити німців і т. і. Цікаво, як скаженіли німецькі офіцерики, що водили солдат у бій з тростинками і стеками. Як він їх давив.

Оповідання про наступ німецьких трьох танкових колон на Ольховатку, на наші закопані танки. Залп.

Сьогодні знову моя хазяйка, учителька десятилітки, пішла без хліба на поле працювати до колгоспу. Дома лишилася бабуся, без хліба також. Я украв три скибочки хліба в їдальні і попросив Суркова зробити те ж саме. Я приніс бабусі шість скибочок солдатського хліба.

Звичайно, я не думав, що мені доведеться займатися крадіжками. Зроду цього не робив ніде, але довелось, хай Бог простить, це вже я зробив двічі. Боюсь, що крастиму

потроху і далі. Шкода мені бабусю. А мої нещасні батько і мати загинули, певно, уже під німцями з голоду.

1 / VII [1942]

Був сьогодні на аеродромі важкого полку «Бостонів». Під'їздимо до убогої хатини (штаб). Біля хатини на очеретяній купі лежать, сплять десятка півтора-два пілотів. Полковник. Якесь тавро смутку було на всіх них. Це перше, що я відчув. Я не помилився, на жаль. Перед нашим приїздом у них не повернулися з бою сім «Бостонів» — з-під Волохоньки. Полковник трохи не плаче. Так мені стало сумно. Я увесь пройнявся їхнім смутком. Бідні пілоти. Як вони вилітали на четверте бомбардування. Горе, що у них нема своїх винищувачів.

З оповідань Кучера. Про поведінку певного елемента в Одесі. Чи захищали вони Одесу? Ні, повтікали, як руді миші з корабля. Покидали партбілети, повтікали в Азію. Один оратор «пафосник» був мобілізований. По дорозі на позицію, за містом вже, він попросився вийти з строю перев'язати обмотки. Дозволили. Перев'язував, поки не стемніло, а потім у кукурудзу та й переночував там, боячись навіть побігти назад.

Ніч була буряна, гучна. Ранком виліз з кукурудзи і зразу ж напорівся на роту румун. Кинув зброю, підняв руки догори:

— Господа! Я здаюсь, я не комуніст, я ненавиджу Радянську владу, помилуйте.— Проте румуни йому нічого не відповіли. Вони не знали мови, крім того, вони були... полонені.

— Ти що це робиш, гадюко? — крикнули конвоїри-бійці, яких з переляку «патетик-пафосник» не помітив. Та по морді його.

Так і повели вони його попереду румун до Одеси, а потім розстріляли, як бидло паршиве.

А злодіїв було в Одесі, а шахраїв-шоферів, що розкрадали машинами все, що попадалось під руки... Гидко згадувати.

В підбитому танку: «Останні хвилини. Вже обливають машину бензином. Зараз будем горіти. Умрем. Але перемога буде за нами. Прощайте, товариші!»

Так одбивалися у танку до останнього Шишов, Соловйов, Дормидонов.

— Товариші, він же убив 300 німців,— шепотіли коло пораненого.

— Не знаю. Я їх не числив. Я їх бив,— хрипів поранений.

У Севастополі політрук Ткаченко кинувся з бомбами під танк і вибухнув, загородивши дорогу. Атака танків була ліквідована.

За появу на вулиці до схід сонця — смерть. За появу по заході сонця — теж смерть.

2 / VII [1942]

«Україна бореться» — читаю в газетах. Україна розчарувала німців. Не сіє, не оре. Пустують лани широкополі. Не буде Гітлеру хліба, як би не насаджував він «десятиютки», як би не притісняв людей.

Бореться. Не хочу, мовляв, і не буду сіяти. Пишуть «пафосники» Лільченки і Лінини. Прекрасно знаючи, що не орють, бо нікому і нічим орати, бо нічим сіяти. Нема вже на Україні ні реманенту, ні людей. Люди б'ються на фронтах, повбивані, вимерли з голоду, вже забирають їх по містах і селах прямо з вулиць і вивозять до Німеччини молодих жінок і дівчат у бардаки, у батраки, у рабство на дорожні роботи, на риття ровів, траншей, будують проти нас великі фортеці під Києвом, Варшавою, Львовом, гинуть тисячами і загинуть усі, бо повороту додому уже їм не буде. А якщо й буде, то не на радість і спокій і не на роботу, а в заслання і в наругу на все життя по Сибірах та Казахстанах як «німецьким зрадникам», «фашистським слугам», «зрадникам батьківщини». З Сибіру і Казахстану повернуться на Україну хазяїнами втікачі, ті, що на початку війни повтікали з чемоданами у грузовиках, і поїздах, рятуючи свою шкуру на англійському кордоні. Які великі страждання! В яку безодню горя впав мій народ і скільки горя ще жде його в майбутньому! Поділять його знову. Роз'єднають, бодай не з'єднували, розженуть, як журавлиний ключ у бурю, та ще й звинуватять, що не звідти сонце сходить, не туди заходить.

У тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році возз'єдналася Україна, східна і західна. Шість довгих століть колихали роз'єднані у катастрофі половини у бурях, у крові, у поті.

Шість століть різні чужинці точили з половин соки і кров, учили по-різному молитися, думати.

Шість століть отруювано різними отрутами, нагрівано різними огнями, освітлювано різними світлами і печено на різних сковородах і смажено по-різному.

Половинні сестри забували одна одну, не пізнавали часом, гнобили несвідомо чи мимоволі.

Нарешті розідралося небо, попадали, зникли вороги, сестри знайшли одна одну, збіглися близнята, крикнули од радості, заплакали, обнялися.

Вибух півтисячолітньої приспаної правди був такий сильний, що на мить одну ніби освітив увесь світ. Щасливий був той, хто це бачив, хто плакав тут од радості, у кого палало серце.

Обнялися. Зітнули, притиснулись одна до одної й... не зійшлися. Розімкнулись обійми, радість поступилася місцем ненависті, непевність — сумніву, сумнів змінився здивуванням, здивування — розчаруванням, а потім гнівом і обуренням.

Хтось сказав — сказано було, що треба ув'язнювати, гнобити, стріляти у спину, висилати, зневажати, плювати в душу, ганьбити, не прощати, нічого не простити!!!

Чи ж народ безсмертний? Чи невмирущий він в кінечності своєї долі? Смертний, як і все, що живе. Все йде, все минає. А невмирання наше довге українське, чи ж є воно життя, чи тільки кволе жалюгідне існування.

Нас, кажуть, більше за добру європейську державу.

Ми є і нас нема. Де ми?

«Зараз України нема! Українські кадри кінематографії нам не потрібні. Хай б'ються. Відвоюєм Україну, тоді знову будем займатися»,— рече черговий ублюдок з Гнездниковського провулка.

Я не відповів нічого. Я кинув сам кіно і поїхав визволяти Україну.

На фронті. Може, я той лев, що прийшов умирати у пустелю, може, Дон Кіхот. Мені однаково уже, коли і що і хто про мене скаже. Чи буде жити моє ім'я, творця українського кіно, чи ні. Мені байдуже. Чи буду я і далі в перших лавах, чи вмру у безвісті, чи розлечусь від бомби десь отут — мені однаково.

Я не хочу жити краще свого народу, я не можу і не хочу жити і бачити нищення, конання мого народу.

Я хочу розділити його долю цілком, ущерть і без оглядки.

Сьогодні німці розгромили нашу Двадцять першу армію. Прогнали її за Оскол. Розбомбили на Осколі всі чотири переправи. Ми потопили свої гармати і багато гармат покидали на німецькому вже березі. От і уявіть собі таку картину. Вперед уплав перепливає німець Оскол і кричить: «Рус, здавайся!»

Нічого не скажеш — це мужність і гордість. І тікають перед ними наші драпуни слабкодухі куди попало, покидавши зброю і чоботи.

Громить авіація оперативна і моторна як сатана. Доже не він нас до Дону, як пить дать. А там ударить по Південному фронту і на Кавказ. А по всій Україні хватає жінок і підлітків, будує фортеці під Полтавою, Києвом, Збручем, Варшавою.

— Рус, здавайся! — кричить фриц, перепливаючи Оскол.

— Здавайся, рус, капут! — кричить розбійник, падаючи під нашим автоматом.

Як шкода, що не вміщуємо ми його листів додому.

А виходить так, читаючи газети, що всі німці тільки й думають, як би скорше здох Гітлер і скінчилася війна.

Ми кричимо в газетах: ненавидьте німців. Чого ж їх ненавидіти, коли щодня в зведеннях Інформбюро ми читаємо протилежне: щодня бідні німці пишуть, що війни не хочуть і не вірять у перемогу. За що ж їх ненавидіти? Їх жаліти хочеться. Так виходить? Яка убога, беззуба і невинна наша пропаганда, мертва і слабкодуха, боязка і жалюгідна. А штаб фронту обріс АХО, їдальнями і іншим тягарем, непотрібним і паскудним.

Штаб фронту треба скласти б з двадцяти осіб і при них 500 ідеальних, живих моторизованих зв'язківців. Щоб усе було швидко, ясно. Щоб не мучили рвані дроти, а щоб радували динамічні безстрашні люди-гінці і хоч один хороший режисер.

2 / VII [1942]

Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів і про все, про все, що з цього вийшло, що говорили і говорять, кому влетіло. І як народ український фактично був тут ні при чім.

...Про цю трагедію написати б роман, на тисячі три градусів температури і вилити в нього увесь свій біль, усю тугу, усі свої скорботи і поради, якщо б подумати було ще можна, що тут, мо', є такі щось не безпорадне.

Це могло би вийти величезне полотно, голос тисячоліття, всесвітній крик, новий кобзар у прозі. Настольна книга мільйонів, що ще не втратили вміння плакати. Це була б книга для всіх грядущих нащадків наших — реквієм народу, коли присуджено йому вмерти в цім двадцятому сторіччі, чи кормча книга для борців, що вірять у життя і роблять його... (нрзб).

Боже, поможи мені написати оцю книгу: кричав би я і просив би я. Та Бога вже немає, а є утома в голові, і хворе серце, і безліч щоденних робіт «довліє днесь злоба его».

2 / VII [1942]

В чомусь найдорожчому і найважливішому ми, українці, безумовно, є народ другорядний, поганий і нікчемний. Ми дурний народ і невеликий, ми народ безцвітний, наша немов один до одного непошана, наша відсутність солідарності і взаємопідтримки, наше наплювательство на свою долю і долю своєї культури абсолютно разючі і об'єктивно абсолютно не викликаючі до себе ні в кого добрих почуттів, бо ми їх не заслуговуємо. Вся наша нечулість, боягузництво наше, зрадництво і пілатство, і грубість, і дурість під час всієї історії возз'єднання Східної і Західної України є, по суті кажучи, цілковитим звинувачувальним актом, є чимось, чого історія не повинна нам простити, є чимось, за що людство повинно нас презирати, якщо б воно, людство, думало про нас.

У нас абсолютно нема правильного проектування себе в оточенні дійсності і історії.

У нас не державна, не національна і не народна психіка.

У нас нема справжнього почуття гідності, і поняття особистої свободи існує у нас, як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі (звідси індивідуалізм і атаманство), а не як народно-державне розуміння (марксівське) свободи, як усвідомлення необхідності. Ми вічні парубки. А Україна наша вічна вдова.

Ми удовині діти.

2 / VII [1942]

Ми відступаємо. Німці тіснять нас. Вони доженуть нас скоро до Дону.

— Рус, здавайся! — кричать фрици, ідучи в психічну атаку.

— Рус, здавайся! — кричать вони, перепливаючи уплав річки під кулеметами.

Так доки ж ми будемо відступати? Доки ми будемо віддавати німцям свою землю, матерів, батьків, дітей?

Досить одходити! Гітлер жене німців уперед, обіцяючи кожному все більші і більші земельні ваші ж куски.

— Рус, здавайся! — це крик грабіжника і вбивці вже у нас у хаті.

— Товариші, ні кроку назад! Хотять вони землі! По два метри на душу, не більше. От лозунг сьогоднішньої боротьби.

— Так що ж ви радите — вмирати під вогнем?

— Так, умирати під вогнем або перемагати! Перемагати або вмирати!

— Досить бігати! Перемагать, не боячись смерті. Перемагать! Умерти! Не відходити!

— Товаришу, умирати — це ще не значить забезпечити перемогу, треба не вмирати, а воювати.

— А наше начальство погано воює, ви розумієте? Погано воює, себто дешево продає нас смерті. Страшна не смерть — страшна мала ціна смерті.

— Брешете. Це бараняча теорія. Кожен сам собі знаходить ціну смерті. Хіба мало було героїв, що продавали своє життя за 200—300 німецьких смертей! Були вони, такі герої?

- Були.
- Треба схилитися перед їхніми іменами, треба гордитися ними цілі століття.
- Треба.
- Вони є красою нашого народу, нашого часу.
- Так.
- Так нащо ж ви втікали з тієї землі, де вони пролили свою кров? Нащо ви образили їхню пам'ять? Мовчите?
- А що ж, по-вашому, треба було всім умерти там?
- А німець, що пливе на вас і кричить «Рус, здавайся!», що ви думаете, не вмер?
- Умер, бо я ж його убив.
- Так, убив і втік, бо плив уже другий.
- Значить, не всі вони вмирають. От і ви б не всі вмирали.

— Замовкніть. Я не хочу з вами розмовляти.

Командир примовк. Потім він підвів голову і подивився на захід. У нього блищали очі. Видно, багато гіркого пригадав він у цю мить, багато трудного. Сльози підкотилися десь із самої глибини його загартованої у бойових незгодах душі.

— Прости їх, Ткаченко, прости, мій любий герою,— сказав він тихо.— Даремно ти кинувся з бомбами під танк, даремно вибухнув ти вище дерев з танком. Ти думав, що захищаєш рівних. А ми не рівні, ми втекли. Прощай! Ми забудем тебе, щоб не ворухити свою совість, щоб не дражнити свої слабкодухі натури.

— Прощай, Ткаченко! Дурний ти був і нерозумний, тікав би краще, як твої сусіди по роті тікають.

Мовчить товариш командир, не дорікає нам.

— Товариші, ми показалися. Назад!

Рвонулась рота назад і видушила німців.

Найкращим наочним приладдям німецької контрпропаганди у своїх частинах є зовнішній вигляд наших людей, наші хати, двори, долівки, нужники, сільрада, церковні руні, мухи, бруд, одним словом, все те, що викликає почуття жаху у європейської людини і чого наші великі правителі і їх великоміські підлабузники, самобрехи не бачать і не хочуть бачити через одірваність од народу і через одірваність

від сучасного рівня пересічного європейського укладу речей.

Треба написати статтю для «Известий» про Україну — «Україна бореться».

Запропоную видати урядовий наказ про нагородження наших орденоносців землею чи квартирами. До кожного ордена — гектар землі у селі або квартира в місті. Чимось же треба рятувати державу.

«Людина міряється не з ніг до голови, а під голови до неба».

Конфуцій

— А як же ж його так довго жити одній?

— Трудно жити без живого тіла.

6 / VII [1942]

Тікаємо з Россоші за Дін. Цілий день німці бомбардують. Щось горить у районі залізниці. Над пожежею величезна, дивного кольору хмара. Грізна і незвичайна за кольорами. Тікають машини. Цілий день шофери вовтузяться під машинами. Гидко дивитися на цю мерзотну неорганізованість, неадаптивність. Пропав день.

6 / VII [1942]

Сьогоднішня наша евакуація є абсолютно, кристалічно типовим явищем нашої війни.

Якість війни — це якість організації суспільства, народу.

Вся наша фальш, вся тупість, все безм'язе і безмозгле ледарство, увесь наш псевдодемократизм, перемішаний з сатрапством,— все вилізає боком і котить нас, як переко-типоло по степах, по степах, по пустелях. І над всім цим — «Ми победім!»

Звичайно, «победім». Але ми (закреслено десять слів) в кінці кінців самі переможені ходом історії і економічних кон'юктур.

Антикультурний стиль життя нашого народу — антикультурний стиль війни. Відсталий стан життя породив відсталий стиль війни.

Баби приходили до антирелігійного музею молитися Богу. Вони молилися перед хрестом, ризами, Єванге-

ліями. Вони купували квитки в музей і ці квитки берегли за іконами.

7 / VII [1942]

Учора ми втекли з Россоші. Німці громили вокзал 16-ма «юнкерсами». Була величезна пожежа, кілька пожеж. Через Дон переправлялися уночі. Переночували за Доном. О 5-й годині ранку шість «юнкерсів» уже громили наші мости. Тремтіла земля, і плакали люди.

Люде й тут українські. Хороші, роботящі.

— Пийте, товариші, молоко...

...Під Россошю німці за 40 кілометрів. Наша 21-ша знищена і — ще якісь. Ми прибули в м. Калач. Сидимо на пісках у кущах біля моста, а над нами вже журчить німецький розвідник.

Отже, Україна в німців уся. Кажуть, вся засіяна і оброблена і буде з хлібом, а ми будем пухлі з голоду зимою. Як далеко! Скільки доведеться відвойовувати назад! Скільки лиха наробили! Сердюки, проте, невиправні. Як нас мусить зневажати народ!

Не було у нас культури життя — нема культури війни. Тому й страждаємо багато й по-дурному.

Ніщо не проходить даром, сатрапство й дурість особливо.

З Калача, за наказом начполітуправління, їх і мене, раба Божого, перевели жити до хутора...

Поселився у діда Ягора Швеця, або Шевцова, як пишеться вже цей етнографічний полтавський раритет. Неписьменний, темний дід український з бабою. На війні чотири сини. Схоже, що їх уже нема в живих. Баба чимось трохи нагадує мою матір. Отакі-то «Шевцови». Тут чудовий старий сад з горлицями і безліччю інших пташок, з травою, стежкою і такою благодатною тишею, що й не віриться про війну.

Я снідав сьогодні з дідом. Перед сніданком він помолвився Богу і після снідання тричі перехрестився до великих темних своїх богів і промовив: «Слава тобі, Господи». Це було сказано так просто і законно і так переконливо, як учора він, увійшовши до хати і побачивши мене, сказав, на повідомлення своєї баби про мене як постояльца: «Хай буде». Так мені чомусь стало приємно і весело, що я трохи не засміявся. У діда дуже цікаве лице, він лисий трохи, з

білою бородою Миколи-угодника, з добрим носом, зморшками і веселими очима. Йому 75 років.

Побачивши, що генерал застрелився, бійці почали лякати його такими страшними лайками, з такою ненавистю, що краще б тому легкодухому генералу було не родитися на світ Божий.

Народ не прощає поганих генералів. Народ «вибирає» своїх полководців, щоб вони перемагали, а не програвали і стрілялися.

Стрілятися можна тільки останнім, коли вже все кругом мертве і перед генералом ганьба полону. А не поспішати, як підлому зайцю, в небуття, кинувши напризволяще своїх нещасних людей, що слухали лампасів.

8 / VII [1942]

Зараз до мене підійшов несподівано Бажан з Борецьким. Поздоровкавшись, Бажан зразу ж почав:

По-моєму, тобі треба зразу ж виїздити в Урюпинськ, тут тобі нічого робити. Нічого ризикувати.

— Але не могли б ви мені розказати хоч трохи, чому це саме я ризикую?

Комісар щось знає, але мені не сказав.

Поганенький Урюпинськ... Сиджу в міському садику... Кругом — порожнеча. Проїжджають машини.

Промайнули Дон і Хопер. По дорозі ніяких військових частин ніде. Шлях німцям відкритий. Що ж сталося?

Сталася знову катастрофа. Розбита вщент наша 21-ша армія, 28-а і 40-а, здається, Південно-західний фронт розвалився. Скільки знову загинуло людей, скільки всяких машин, страшно подумати, але по одному тому, як відбувалася евакуація штабу ПЗФ із Россоші, як «форсували» ми Дон на поромах, як нас громили безкарно німці,— видно, які убогі, некультурні і неграмотні люди сидять у нас і керують.

А як легковажно все відступає, які анекдотики, дотепи...

Смутно, смутно мені стає на душі. Хто ж його і як же його забрати усе назад і з ким? З оцими... драпунчиками?

Може, станеться чудо? Може, ударять від Орла вниз і якось поженуть німців. Не вдарять — зимувати нам за Волгою. «Широка страна моя родная...»

Яка розгубленість у штабі, який розгром! А степи широкі — донські, хоперські і чимось неприємні.

У старому Хопрі жінка:

— Ми хахли, а зараз нас чомусь стали дражнить українцями.

Чудесний Хопер, нагадує щось Єреськи...

10 / VII [1942]

Над старим Хопром

Колосальні втрати, що несемо ми в техніці, кидаючи її на переправах, на поламаних місточках, на болотцях тощо, легкість, з якою ми це все робимо і перманентність цього прикрого явища свідчить, що ми не органічно володіємо нею — техніка у нас ще існує окремо від нас. Тому і коефіцієнт її корисної дії у нас надзвичайно низький. Ми ще трохи варвари і селяки. Без сумніву, «оволодіння технікою» є не чим іншим, як новою психотехнікою сучасної людини...

Погляньте на наші простори, на наші міста і села. Який кошмарно низький рівень життя! Який убогий рівень матеріальної культури народних мас! Що про це знають? Хто це знає? Хто — ні?

У всякому разі, кіноорденоносці не знають і знати не хочуть. Вони завжди жили окремо від народу, як і всі фараони.

Дівчатка переходили широкий Хопер убрид, несучи в руках одяжу, граблі, коси. Брели, глибоко попід руки, співаючи веселими, чистими голосами. Це було красиво. Можна десь використати у фільмі, як прекрасну сцену. Також є прекрасним купання зовсім малих дітей, що бояться води. Їх купають більшенькі дівчатка.

10 / VII [1942]

Якось у минулому році восени, в Уфі, забіг до мене схвильований академік Крилов М. М.

— Олександр Петрович!..

— Що з вами?

— Ми програли війну!.. Боже мій...

— Тобто?

— Війна програна...

— Чому?

— Зонтик у мене вкрали. В академічній їдальні. В перший же день. Олександр Петрович, голубчик мій, суспільство, в якому в час початку війни можуть бути подібні

явища, не може перемогти, не може!.. Та не смійтесь, будь ласка!

Довго втішав я наївного академіка. Довго розповідав знайомим про це, як веселий черговий анекдот про дивака-академіка.

Тільки зараз я думаю, що він був тим зоологом, що по манесенькій кісточці бездоганно вгадав увесь кістяк звіра.

11 / VII [1942]

В наших всіляких анкетах є кілька страшних, по суті кажучи, запитань: чи був за кордоном? Чи маєш там родичів?

Перебування за кордоном не тільки не зараховувалось громадянину як щось хороше, корисне. Навпаки. Це вселяло до нього підозру, робило його сумнівним, ураженим закордонним червієм.

Допетровські часи в країні збудованого соціалізму. Кому вони потрібні, що, крім шкоди, принесли вони нашій країні Рад?

В ім'я чого це все робилося? Чого ми боялися? Чому ми боялися? Люди бояться їхати за кордон, як китайці за свою стіну, бояться кари, чи не переродилися, мовляв, вони, чи не шпигуни і т. і.

Яка скука!

11 / VII [1942]

Полковий чиновник явно уникає мене, коли я заходжу до табору його редакції. Чи сумління нечисте? Чи боїться, щоб часом його «козаки» чогось не подумали, чи гордість заїла?

Не хочу я краще ні заходити, ні стрічатися. Проживу..

12 / VII [1942]

Ночував під копицею сіна. Зовсім хворий. Учора, лежачи у тіні, на сирій землі, я застудив собі нирки. Слабкість. Біль у спині і душевна кволість. Рушаємо до Балашова.

12 / VII [1942]

Гітлерівський курський наступ виявився далеко не таким дурним, як я думав. Навпаки, вигнавши нас за Дон і забравши наші рокади, німці вийшли на стратегічні прос-

тори і зараз більш ніж коли наблизились до вирішення кавказької проблеми. Нас майже розрізано навпіл. Харчування і постачання армій утруднено до краю, ми в степах.

Раніш солдату, що втік з полону, давали нагороду. Зараз саджають у тюрму. Нема нічого страшнішого за оточення, особливо для комуніста. Тих, хто були в оточенні, вважають інкорпоре за шпигунів і зрадників. Ось чому в оточенні всі «теряють голови».

Особлива дурноголовщина — з партквитками. Партквитки на час боїв треба відібрати в усіх і звільнити комуніста від цього тягара. На ці теми можна б написати цілу доповідь.

— Як бути з птицею? Чи не реалізувати для армії?

— Не можу. А ви знаєте установки партії про куроводство і...

— Я знаю про дуроводство.

Це один з типових випадків трагічної дурості.

А взяти хоча б факт приховування від населення евакуації. Заборона навіть говорити про евакуацію.

Контрреволюція? А завтра драпають і залишають все і всіх напризволяще.

Це злочин соціальний.

Дурню, де твої межі? Дурню, як же багато тебе розвелось!

Наказово-циркулярний дурню, як пишно розцвів ти на нашому полі!

12 / VII [1942]

Балашов

Армії не вміють відступати. Німці в оточенні гинуть, себто дорогою ціною продають своє життя. Ми не гинемо так, ми тікаємо, і нас по дорогах б'ють німці. Все одно смерть. Так треба ж продавати життя, якщо вже на те пішло, дорого, за велику кров ворожу.

А що евакуюють? Дивани, стільці, г...о всяке, всяку чепуховину. Гинуть машини, гинуть поранені на дорозі.

А в пресі вже рік ні слова критики, ні слова перестороги, нічогісінько. Цілковитий «грим перемоги, раздавайся». Стид і сором! Ворог тремтить! Ворог боягуз, і прочіє брехні.

Розгром Південно-західного фронту, себто Шостої, Двадцять першої, Двадцять восьмої і Сорокової армій є

одним з найтяжчих ударів по Україні. Тут загинула величезна кількість українців. Український чесний наш народ поніс найтяжчі жертви у цій війні. Бився чесно, одверто, безоглядно.

Бідні мої, рідні люди... безхитрісно і чесно поставилися ви до трагічної долі своєї великої соціалістичної Батьківщини.

Честь вам і слава і вічна пам'ять. Вічна пам'ять. Вічна пам'ять.

Краще загинути в бою, ніж конати в животінні другорядного пасинка історії.

Вічна вам слава, брати і діти мої. Не судилося нам розцвісти у житті. Все у нас було для цього — і земля добра, і багатства, і люди чесні, і трудящі, і здорові, і красиві. Всім узяли — не вистачило тільки доброї долі. Погубила нас нещаслива наша географія і невдала наша історія.

Чи доживу я до кінця війни?

12 / VII [1942]

Чи подивлюсь на пустелі, на кладовища, чи поплачу на руїнах і перелічу мільйони втрат? А потім умру од горя, щоб не бачити, як заселятимуть тебе, мати моя Україно, чужими людьми, як каратимуть твоїх недобитків синів і дочок за німецьке ярмо, за німецьких байстрюків, за каторжну працю в Німеччині, за те, що не вмерли вони з голоду і діждалися нашого приходу.

Прокурорів у нас вистачить на всіх, не вистачить учителів, бо загинуть в армії, не вистачить техніків, трактористів, інженерів, агрономів. Вони теж поляжуть у війні, а прокурорів і слідчих вистачить. Всі цілі й здорові, як ведмеді, і досвідчені в холодному своєму фахові. Напрактиковані краще од німців ще з тридцять сьомого року.

12 / VII [1942]

Що найбільш дратує мене у нашій війні — це вульгарний, лакований тон наших газетних статей. Коли б я був бійцем безпосередньо з автоматом, я плювався б, читаючи протягом такого довгого часу оцю газетну бодреньку панегірську мішанину чи одноманітні, бездарні сіренькі нариси без жодного натяку на узагальнення, на розкриття сили і краси героїки. Це холодна, нахабна бухгалтерія газетних паршуків, яким, по суті кажучи, у великій мірі байдуже, що народ страждає, мучиться, гине. Вони не знають

народу і не люблять його. Некультурні і душевноубогі, бездухі і безсердечні, вони користуються своїм становищем журналістів і пишуть теревені однокі й сусальні, як писали до війни про соцбудівництво, обдурюючи наш уряд, який безумовно не може всього бачити. Я ніде не читав ще ні одної критичної статті ні про безладдя, ні про дурнів, а їх хоч греблю гати, про невміння евакуювати, про невміння вірно орієнтувати народ... Всі наші хиби, всі болячки не викриваються, лакуються, і це дратує наших бійців і злить їх, як би чесно і сумлінно не ставилися вони до війни.

Бідний Сталін, як йому важко, нещасному, в оточенні оцих холодних партачів, і лакиз, і дилетантів. Взяти хоча б останню драпанину з Россоші. Падлюки з штабу ухитрилися, не знаючи ні географії, ні топографії, спрямувати відступ машин на Стару Калитву на пором і погубити там тисячі машин в той час, коли за кілька кілометрів у Богучарі стояв чудесний міст. До річч, ні одного понтона. В результаті сотні убитих і поранених, і тисячі погублених машин американських і наших, і майно в машинах. Я певний, що нікому за це не влетіло, наче так і треба.

12 / VII [1942]

Балашов. Убогий руський брудний городок. Очевидно, в минулому купецький. Зараз просто обивательський.

І тут не бачив ні одного куточка, що називається, зробленого, продуманого, закінченого, оформленого. Убогий смак у всьому скрізь.

Поселився у міщанській квартирі в прохідній кімнаті. Звичайно, працювати тут буде неможливо. Тісно і душно.

Часом я думаю, коли хто-небудь прочитав би оцю сумну мою журливу і скорботну книгу, що б він подумав про мене?

А й справді, як мало радості й мажору в ній. Таким, видно, народився я, або ж кругом сліпці, чи, може, прикидаються бадьорими? Німець на Дону! Коли це було? Ворог перейшов за Дін. Горе.

12 / VII [1942]

Учора над Старим Хопром, під стогом лежачи, багато думав про неможливе. Придумав ціле утопічне оповідання. Здалося все таким вірогідним, таким доцільним і мудрим,

стільки людяного і абсолютно фактично можливого, але того, чого ніколи не буде. Що я ніколи цього не забуду.

Я за дві години прожив сто літ. Потім я помер. Я увійшов у вогонь і згорів. Я попросив людей взяти потроху попелу з мого вогнища. Перед цим я сказав їм, як треба жити. Ніхто не плакав по мені, такий я був старий. Люди дивились на мій вогонь і в самих себе. Я навчив їх жити, бути людьми. Це не був повітряний палац дурня. О ні! Це була фантазія чиста, безпретензійна і людяна, як висока духовна вправа. Я не забуду її. Я ще вернусь до неї.

Я ще повернусь до неї. Я запишу її як сон, як лист до т. Сталіна, як оповідь життя. А може, я адресую його до Юлі. Де вона зараз? Чи розуміє вона, чому я на цей час так одійшов од неї. Як жаль, що забрала вона маму з Москви.

Ранок. Поснідав з Малишком, Петром і Васею. Прийшов полковий комісар. Потяг хлопців на нараду. Виявляється, була вчора у них «перепалка» на тему цільних і поламаних душ. Полаявся комісар з Андрієм.

— Чи не був я побічною причиною в цьому диспуті? — спитав я Андрія.

— Не побічною, а абсолютно прямою,— одповів мені Малишко.

Мені стало невимовне важко.

13 / VII [1942]

Білогорська драма. (При переправі через Дон на Павловське під час відступу з Россоші).

Якийсь падлюка і кретин — білогорський комендант — вирішив перед мостом перевірити путівки у всіх машин. Внаслідок цього кретинізму збилося в купу більше трьох тисяч різних машин з усім, що тільки можна уявити. Лайки, суперечки, бедлам.

Прилетіло 27 бомбардувальників. Знищили дотла. Що робилося, не можна ні описати, ні забути. Загинули ні за що тисячі людей, тисячі машин покалічено, попалено. І все через одного дурня. І ніхто не зв'язав його, не застрелив. Я певний, що він і досі десь «не пускає».

Шофери вантажних машин часто проїзять мимо поранених, що тікають зі шпиталів, і не беруть їх, незважаючи на їхні благання.

Не беруть і командирів з завданнями. Дують, як очумілі, напівпорожняком.

Сталось те, чого найбільше треба було боятися. Німці гонять нас на Сталінград. Уже виїхало туди політичне управління і рухається туди ж таки КП. Ми вже не ПЗФ, а Сталінградський. Доведеться одступити ще 500 кілометрів. Там далі вже нікуди. Там буде дано останній бій народів. Сьогодні мені снилось, що в якійсь грі я вбив Гітлера.

Уявляю, в якому тяжкому стані відступає наш фронт. Скільки буде знову жертв, скільки людських страждань. Думаю, це буде остання фаза знищення нашого народу в армії.

Під Сталінградом, під Доном і Волгою, відбудуться найшаленіші в історії бої, якщо гітлерівські генерали знову не обдурять наших простаків і не викинуть якогось колінця. Очевидно, ми пішли на цей дорогий одчайдушний крок, бо нічого іншого нам не лишалося. Ми віддаємо Гітлеру знову наш урожай, елеватори і інше. Якщо через два тижні не відкриється другий фронт на Заході, трудно уявити, що буде з нами.

— Те, що ви нас не любите, а це ми почуваємо всією душею, нас не лякає. Ви думаєте, що ми націоналісти, буржуї, шпики, не знаємо марксизму і т. і.,— сказав мені був якийсь у Львові один громадянин.

— А скажіть нам, чому ви так не любите і не поважаєте один одного? Ми це бачимо, і це нас лякає найбільше. Ми більш шануємо один одного, які б ми не були. А вас ми боїмося. Ми боїмося вашої гордості, пихи, фальші, ми боїмося вашої брехливості, окозамилування і грубості. Нас лякає те, що ви не хазяїни свого слова, у вас нема почуття гідності, і ви не знаєте, що таке пошана до самого себе.

— Ми боїмося вашої роздвоєності і вашої звички до умовної неправди. Скажіть мені, чому у соціалістичній країні Рад ви так не шануєте і ненавидите один одного? Ми ж це бачимо.

Ці слова я чомусь часто згадую, дивлячись навколо останніми часами.

13 / VII [1942]

Дурень — не обов'язково Іванушка дурачок. Дурень нині часом закінчує два факультети, займає високі посади, має ордени, партстаж. Він часом здається зовні ніби звичайною людиною.

Цікаво, що за 25 років ні одна аудиторія не освистала його, коли він виступає на трибуні. Так само, як і блискуче розумному, йому аплодують під час його промови. Для цього в нього є абсолютно безвідмовні засоби вроді імені великого Сталіна, викриків: «Не вийде ніколи!» Часом, припиняючи промову, дурень сам починає собі аплодувати. Ніхто не б'є його за це ні графином, ні тухлими яйцями, навпаки, всі чомусь починають теж плескати. Тоді він спокійно й величаво п'є воду, витирає піт тощо. Закінчує він свою промову, як візник підвозить вас до парадного, з шиком підвищує голос, разом з цим у нього з'являються магічні, всім давно відомі слова, потім же, у самий уже кінець він кричить: хай живе се, друге, третє і під гучні оплески сідає.

На роботі він не працює, він не робить нічого, бо робити він нічого не годен. Він може лише щось «провернути», «двинути», «утрамбувати», «ув'язати» і т. і. Він розповсюджений, як бур'ян. Він скрізь.

Другий, це не дурень. Це звичайна собі добра колись, лагідна, чесна і сумлінна людина. Її спіткала найжахливіша хвороба нашого часу, її призначили на посаду, якій вона ніяк не відповідає, у неї не вистачає на цю посаду ні розуму, ні знання, ні широти світогляду. Вона через рік робиться недоброю, нечесною, злою, холодною, криводушною і глибоко нещасною і робить нещасними навколо себе сотні, а то й тисячі людей.

Як жаль, що про неї не написано роман. Це кристалічне явище нашої сучасності.

14 / VII [1942]

Торік при відступі населення України плакало, приказуючи: «На кого ж ви нас покидаєте?» Зараз знову відступаем. Населення ненавидить нас просто за те, що не вміємо захищати його, не вміємо битися, боїмося смерті.

Зараз мені чомусь навіть не шкода. Обоє рябое — і населення і ми. Всі однаково з убогенькими душевними габаритами. Міщанин на міщанині.

Сьогодні за обідом оповідали мені, скільки лишили цукру, масла, сала і іншого у Воронежі. Населенню дуля і бурний піший драп в останню хвилину. Зате директива виконана, нічого не порушено, все по закону, ніяких видач і крадіжок з боку голодних мас не було. Нехай теперечки пікірують. Хай населення знає, що ми не думали віддавати місто до кінця і проявили належну твердість і (нрзб)...

...Сьогодні я буду в Саратові. Важко мені жити. Болить, перевертається у грудях серце, то завмирає, то кольне, то якось важко вибухає. Все-таки це життя не по мені вже. Важко.

Думаю, як важко нашому війську відходити до Сталінграда. Який важкий, ризикований цей крок. Що жде нас? Мабуть, виступлять цими днями проти нас невірні турки. Довго прицінювались вони, нарешті переможець ніби визначився. Я страшно боюсь цього виступу. У нас тоді може бути катастрофа на Кавказі. Турки в Закавказзі, німці — під Сталінградом. Тоді увесь наш Південь і Кавказ ждуть тяжкі криваві часи. Буде багато зради, багато помсти.

...Що жде нас? Величезна сила людей у нас уже загублена.

Не вступить в дію цими днями неіснуючий другий фронт, важко нам буде зимувати. Тоді вже дійсно можна буде сказати, що в час нашої перемоги німці будуть у могилі, а ми в шпиталі.

Треба битися до краю. Нашу моральну перемогу, що її ми вже одержали, ніколи не забуде світ.

Я в Саратові. З Балашова насилу доїхав, так було жарко. Дорога погана, боліло серце. Велике місто, ходять цивільні люди. У цивільному, чисто. Це справило на мене чомусь величезне враження. Чомусь стало сумно і жалко, а чому і чого, так і не розібрався.

Живу у МХАТі...

По дорозі запустіння. Треба провести закон, щоб колгоспи частину хліба обмолочували ціпами, щоб була солома для покрівлі. Інакше ми скоро будемо страшними зовсім. Нічим крити хат у хлібній країні. Хіба це не дивно?

Сьогодні зустрівся з Топчієм, дуже приємною, порядною людиною. Довго оповідав він мені про один судовий процес.

Боєць підмовив двох своїх товаришів кинути зброю і піти до його батьків, що жили у селі десь за 40 кілометрів, і там одпочинути, поки прийдуть до села свої частини. Так і зробили. Але, на жаль, під селом вони побачили німецьку заставу. Що тут робити? Вони — назад, всі троє. Добрались ледве до своєї частини. Їх посадили. Засудили до розстрілу. Розстріл замінили десятима роками каторги на передових позиціях. Вирядили їх на позицію.

Тим часом одна з юридичних інстанцій не погодилась на таке рішення. Почалася довга юридична полеміка між юристами і прокурором дивізії, армії, фронту. Нарешті домоглися постанови: знять їх як недостойних злочинців і зрадників з фронту і посадить в тюрму на 10 років. Поїхали по них. Але один помер уже героїчною смертю, убивши більш як десять німців. Два других були поранені у славних боях і лежали у шпиталі, чекаючи нагороди. Чого ж хоче суд? Суд хоче, щоб їх скорше вилікували у шпиталі, аби здійснити судовий вирок. Нова боротьба і полеміка судових фахівців, нові незабутні діалоги і тільки вищий суд Союзу РСР припинив цю справу на користь героїв...

22 / VII [1942]

Як утік боєць з німецького полону, прикинувшись шпиком. Як не сказав він нікому про це. Бився. Був нагороджений орденом за геройство, був двічі тяжко поранений і раз, лежачи в шпиталі, під час читання однієї статті, сказав:

— І я ж був такий, отак утік, тільки що не сказав нікому, кому воно, думав я, потрібно.

Комісар шпиталю доніс в особливий відділ, особісти зраділи клієнтурі. Одне слово, тягали хлопця-героя, багато списів ламалося навколо нього, багато суддів сперечалося, прокурорів і різних холодних умів і чинів, і хлопця розстріляли. Цей факт кричить до неба на цілий світ. Він є та кісточка, що по ній видно кістяк звіра. Страшно! Страшно згадувати... Неповторний ніде в світі.

Сьогодні повідомляють, що ми втекли з Ворошиловграда. Залишили великі й дорогі укріплення, відновлені шахти, що вже ми їх раз руйнували з переляку, лани хліба, запаси харчів, і майна, і надій на повернення наших товстих, опецькуватих наркомів.

Був у Ворошиловграді інститут імені Шевченка, звичайно, з викладанням руською мовою, в якому не було в бібліотеці жодної книжки Шевченка. Які оригінали! Таких других не було і нема у всій Європі.

Як жаль мені наркомів! Хто їх тепер так добре годуватиме, напуватиме? Потоншають, схуднуть вони тепер і втратять багато свого районного шарму жирненьких товстошийчиків.

Так. Значить, вся Україна уже в німецькому ярмі. Вигнані ми і «ничего больше не надо. Украины нет», як мовить В. з Гнездіковського провулка.

Скільки ж нас іще поляже, поки вернемося ми на свої руїни? І коли це буде? Ясно одне — не бачити уже нам ні клаптика рідної землі до наступного року. Криваве літо і мертва зима.

Нема у нас єдності. Бідні ми, забиті, провінціальні. Коли ми збираємось до купи, мені робиться так сумно, так смутно на душі і так чогось жаль, що й згадувати боляче. Народні ми Ігнати республіки та й більш нічого.

Пишу на Волзі на катері Козловського. Тільки що приїхав попрощатися з щасливим, безтурботним солов'єм.

По дорозі стрів Мартича, що приплив із Сталінграда.

Сталінград знищено дотла. Побито й спалено. Спалено багато людей. Переправи знищено. Тікати було нікуди. Ах, кляті фашисти! Прийде ж колись і на вас перевід. Будете ж і ви колись проклинати свою долю в огні, в крові дітей своїх...

Мітинг був убогий і безладний. У ньому не було основної теми. Всі говорили, що хотіли. Говорили про все. Повторювались, заїкались, мимрили. Оце невміння зробити

мітинг, до якого готувалися місяць ЦК, Раднарком і Верховна Рада, свідчить, як же не вміємо ми жити і творити.

Які ж без сумніву ми нецікаві і обмежені при вирішенні складних і глибоких питань.

Довгі роки придивляюся до людей, що стоять біля керма. Різні були. Були з ухилами, з гріхами, з родимими плямами, проходили вони передо мною, пропливали, як листя по воді. Але були вони солідніші і імпозантніші, ніж зараз. Сумна картина. Спрощенство обнялося з простотою. Ми дегенеруємо, не помічаючи цього самі.

Бідний, убогий, многостраждальний мій народе, який ти нещасливий! Ведуть тебе поводитирі.

У Ртищеві ніякого бензину нема вже два тижні. І все-таки мені дали наряд на Ртищів. Дурний обман. Добралися з трудом до Тамбова. Перед Тамбовом ночували в селі у якихось хороших руських селян. Зараз у Тамбові уже дві години збираємо шостий підпис на одержання бензину, щоб доїхати до Рязані. Оці шість підписів і дві години і все, як це робиться, з глупістю, брехнею і скудоумієм — оце і є причина нашого програшу війни. Ніде у всьому світі людські суспільні відносини не заплутані так дурницями і брехнями, як у нас, бодай нас Господь покарав...

7 / VIII [1942]

Багата держава, яку утворюють бідні люди,— абсурд! Держава не може будувати свій добробут на бідності і обдертості своїх громадян.

Ми проїхали від Саратова до Тамбова. Бідність, сірість та сама, як і скрізь.

Пишу в машині, чекаючи другу годину виконання резолюції на бензин. Скаженію од люті.

По тротуару проходять люди. Ні одного гарного обличчя, ні одного привітного виразу, ні одної стрункої чіткої фігури. Обдерті старі і молоді ходять без будь-яких знаків людської гідності в позах. Вони нагадують муляжі чи розхлябані потвори. Вигляд такий, неначе у них вийнято мозок.

Почуваю, що ми не тільки не доїдемо до Рязані сьогодні, а мабуть, і до Мічурінська не доїдемо. Яка-небудь чергова брехня і фальш не дасть нам змоги доїхати.

— Как называется эта речка?

— Эта?

— Да.

— Да так как-то... Течет себе.

Ночував у селі у красивого руського діда Бородіна. Добре покусали блощиці. Дід схожий на старовинну ікону святого, з чудесними тонкими рисами, тонким носом і класичною довгою красивою бородою. Онуки одягнені під босяків, як і всі. Як жаль, що нема старого селянського руського вбрання.

«Да так как-то. Течет себе» — фраза чудесна. Істинно руська.

І війна у нас «как-то течет себе», і кров.

Багатство — сила. Бідність — слабкість. Ми виховували слабкість.

І вона обернулась до нас своїм страшним боком.

...У Тамбові і Рязані були прекрасні руські люди — голова облвиконкому Тамбова і секретар обкому Рязані.

...Багато-багато добрих людей у нас, і хочеться самому до самої смерті творити для них добро. Як приголомшила усіх війна, як налякала всіх, і як всім хочеться очиститись від усіх причин наших кривавих утруднень. Багато добра закладено у нашому народі.

9 / VIII [1942]

Москва

Я в Москві. Три дні в дорозі. Болить серце. Ретельна Юля переробляє «Щорса». Рідна моя, невгамовна дорога подруга.

Скоріш би трохи відпочити — і до роботи.

Так багато треба зробити, а час летить, летить.

14 / VIII [1942]

З ким не пробував я з «керівних» людей говорити на тему народного учителя, як головного де-факто винуватця наших невдач — ніхто зі мною не погоджується. Це ще раз мене переконує, що я не помиляюсь. Бо коли б вони знали, що це так, то цього б уже давно не було, давним-давно ця хиба виховання була б виправлена і забута. Отже, напишу обов'язково і надішлю т. Сталіну.

Хай тоді друкують і задумуються хоч трохи, хай зляться, лаються, аби не мовчали і не шепталися по темних кутках роздвоєної душі.

А зараз — за «Перемогу». Треба кінчати «Перемогу».

14 / VIII [1942]

Ще раз повертаюся до винуватого. Ще раз хочу сказати, що не генерал винний.

Те, що у нас не було кастової воєнщини за всіма правилами привабливої цієї специфічної кастовості, це наше досягнення, а не провина. Наше досягнення в тім, що ми позбавили своє суспільство цієї мерзенної касти убивць, яких плекала Німеччина. І ми мусимо ненавидіти солдатчину і зараз, і наперед. Але те, що відсутність касти кваліфікованих вбивць призвела нас до колосальних втрат на війні, свідчить, що ми не знайшли чогось нового, що б цементувало нашу армію і навпаки — виховали якусь антицементну масу, свідчить ще раз про провину учителя — вихователя дітей, про відсутність ініціативи і субординації.

Відсутність субординації знизу догори і зверху вниз — до речі, одне може жити при наявності другого.

Там, де виховують рятуватись, там не перемагають.

Учора у Ярославського, добрійшого Ємельяна Михайловича на дачі увечері чув по радію, як якийсь старий громадянин вітав свого сина, бійця на фронті, з днем ангела, сина, як можна було судити зі слів батька, звали Олександром. Я збагнув, що це ж день і мого ангела.

Мені вчора ударило сорок вісім років.

Слава тобі, Боже, і спасибі тобі, що дарував мені так много вже літ. Що не загинув я десь вже сто разів, маючи на це безліч різних підстав. А живу і здібний ще творити.

Мені чомусь здається й досі, що найголовніше в творчості десь іще попереду, що я знайду його і здійснию. Мені здається, що я наблизився уже до того стану, коли порядок речей починає здаватися зрозумілим й зернина правди виринає з безодні помилок, дурниць, пристрастей і убозства людських блукань. Як жаль, що мозок мій почав уже замерзати у склерозі. І я не здійсниюся в такій глибокій повній мірі, як мріялося все життя.

Все життя моє я мріяв зробити щось велике і надзвичайно потрібне і радісне для людей. І не зробив. Життя ми-

нає, кращі роки і кращі сили пішли на зло, на ненависть, на розпач і відчай — на боротьбу з мерзотою і справжніми ворогами українського народу і його паразитами, словом, на все те, про що я по праву міг би й не думати зовсім.

Я пасинок у влади. Я не сіль. Сіль — Корнійчук, Бажан і навіть Панч. Вони 1 рангу, я другого. Одіозне моє становище підозрілої неповноцінної людини серед свого народу на своїй землі зробило моє життя важким, сумним і нещасним.

Проте благословенна будь, Десна, завжди, і нині, і вовіки!

14 / VIII [1942]

Мине ще рік війни. Найстрашніший, найкривавіший і голодний. Загине німецький фашизм, завоювавши всю Європу і нас, аж до Кавказу.

Світ буде здивований нашою силою, і міццю, і героїзмом.

І самі ми забудемо своє страшне, безсоромне і огидне безладдя, і невміння, і свої зайві бездарні витрати через дурість, темноту, сатрапію і підлабузництво лукаве, і, випнувши груди, на кістках мільйонів погублених нами наших людей будемо вірити, і хвастатись, і підводити під усе вигідну діалектичну причинну базу, і буде все у нас по-старому, бо ми ж бо самі є давно вже не нові. Інерція висить на нас, як хвіст у крокодила, і двоєдушність, і брехолобіє, і величезна відсутність смаку, і підлабузництво потворне.

16 / IX [19] 42

- Чому у вбиральні темно?
- Тому що немає лампочки.
- Чому ви запізнались на роботу?
- Тому що проспав.
- Чому брудно?
- Не прибрали.
- Чому у вас нема гудзика?
- Відірвався тому що.
- Чому помилки?
- Поспішав друкувати.
- Чому ви не голені?
- Не встиг поголитись.

- Чому хати розкриті?
- Не покрили.
- Чому відступаємо?
- Генерал поганий.
- Чому наслідки приймаються за причини?
- Ась?

Чому наслідки приймаються за причини? Чому ніхто не хоче подумати над цим соціальним злом? Чому ні уряд, ні партія не подумає над цим? Чому той, хто не виконав, може сказати «я забув», вважаючи себе чесною, гордою людиною, а не нікчемністю собачою.

- Чому війна йде так погано?
- Тому.
- Чому?

Тому. Тому, що багато дурнів і холодних партачів розвелось на добрій, рідній нашій радянській землі. Тому, що багато недоумків, ледарів, нехлюїв, нешановкорит і невихованих з самого раннього дитинства дурними своїми батьками неуків і нескиньшапок, і тому що довгі роки знеосібленої безвідповідальності привілейованого життя, легкої і безкарної за будь-які упущення породили мільйони неохайних, млявих людей.

Хай світ сторіччями схиляється перед їх кров'ю і стражданнями в ім'я перемоги над Гітлером, якщо Англо-Америка не привласнить перемогу собі.

— Александр Петрович! — гукнув мені Микита Сергійович, коли машина спинилася біля великого красивого яру.

Я підійшов. Привітався з командуючим Ватутіним, що стояв над яром з картою в руках.

— Вот начинается Украина. От этого яра — Украина,— сказав Микита Сергійович.

Я подякував йому тихо. Я не впав на рідну землю на коліна, не заплакав, я мовчав.

Передо мною була рідна моя земля, неорана, засмічена, з сплюндрованими селами. Земля завойована, одвічна моя полонянка. Скрізь жінки. Одні жінки та діти і де-не-де чоловік, трухлявий, худий, згорблений, забитий і неначе хворий.

Неорані поля скрізь, куди око гляне, немов приснилося. Осот, буркун та дикий соняшник з полином. Невесела дика краса. І скрізь побиті танки на полях край сіл чи по шляхах, і в полі людські й фашистські трупи, і трупи коней з задерними ногами.

...Описати поле у всій його красі після моторошної картини бойовища. Особливо красиві соняшники проти сонця.

Вони мають темні голівки з ніжними сонячними ореолами.

Квіти, рослини. Долина Ворскли. Висаджений міст. Купання дівчат.

Оповідав генерал М., як два його солдати повернулися додому до рідних хат. Вони побули дома хвилин п'ятнадцять і пішли в наступ, знову попрощавшись з батьками чи діточками малими.

Самотаєвка

Самотаєвка — зруйноване вщент село. Велике, красиве, над невеликою рікою і сінокосами. Пішли хати на греблі і печі. Бліндажі і ходи

сполучень поточили село, мов шашіль. Де-не-де людина. Незабутнє село. Описати його так, як і ріку.

13 / VIII 1943

Переїзд до Степового фронту. Їхали по-дурному, по-українському — кожна машина окремо, внаслідок чого, звичайно, розбрелися і не всі приїхали. По дорозі поле бою під Томарівкою з мінами, трупами, вибоїнами, смородом. (Описати).

Білгород — зруйноване страшне місто. Боюсь, що такий буде і Харків, тільки в ще більшому й жахливішому стані.

І. С. Г.— молодий генерал, секретар Чернівецького обкому. Розумний і порядний комуніст, член Військової ради фронту. Так же, як і у всіх, спить серце зачинене, ніхто в нього не заходить... Класовий чистун. Але безумовно хороший. Брак загальної культури, як і у всіх.

Поруч з ним анекдотично комедійна постать генерал-майора Шевченка чи Хевченка, якого обов'язково треба використати в п'єсі. По зовнішності, манерах рухатись, говорити і особливо сміятися — це дурень, одеський жук. Китель у нього тісний, кашкет великий, голена голова, великі зуби і сміх. Як він сміявся, оповідаючи про бомбардування!

...Гримлять під Харковом гармати.

13 / VIII 1943

Вчорашній день був найбагатший за всю мою подорож Ми їхали з Г. до Харкова. Учора я був кілька годин на околиці Харкова біля ХПЗ у бою.

Україна. Подорож.

1) Зупинка в шпиталі, поранені. Скарги. Горе.

2) Сльози і відчай молодій жінки, що не могла вже ні їсти, ні спати од горя і розпачу: «Пропали тепер ми всі. Увесь наш народ». Ліс, трупи коней і німців. Сморід.

Батьки везуть пораненого сина (снарядними осколками).

3) На обрії Харків.

4) Дим пожеж. Гуркіт важких гармат. Повітряні бої.

5) Села. Народ. Баби на призьбах (неділя). Пожарища, діти.

6) Під скиртою на майдані спало двоє божественних дітей. Життя як життя. Думки про народ.

- 7) Харків. Шукаємо на позиції КП дивізії.
- 8) Руйнація. Все розбито, попалено, розкидано — неначе рука смерті торкнулася нашої землі. Трупни німців, бомби.
- 9) Ми на КП дивізії на даху будинку. Знайомство з полковниками, до німців 2,5 кілометра.
- 10) Поле бою. Лави атакуючих. Вибухи снарядів серед лав.
- 11) У наш будинок попадає снаряд. Поверхом нижче в кімнату.
- 12) Ми на КП корпусу. Знайомство з генералами на вищій. Німці б'ють по нас з гармати. Ми йдемо в глибокий бліндаж.
- 13) Нарада генералів у бліндажі. Світло. Обличчя, характери. Мої почуття.
- 14) «Товариш генерал, дозвольте доповісти. Наша авіація бомбила своїх 18 бомбовозів».
- 15) Г. розпікає на обох СП (спостережних пунктах) полковників і генералів.
- 16) Раніш, ще по дорозі на Харків, стріли родину з візком. Дуже милі. Красива дівчина. Розмова.
- Там, у Салтові, все спалено.
- Знаємо. Зате там домівка. (Ще їх німець виселив). Трохи далі вбиті коні, а ще далі, край дороги, незабутня картина:
- 17) Жінка вбита. Вона лежала край дороги, витягшись, охайна, лице її хтось покрив хусткою. Рука її в повітрі ніби прикривала серце. Рука була в крові. А кругом ями, сморід. І красиве, незабутнє дике поле в квітах. Я трохи не плавав.
- 18) Ми їдемо до штабу армії.
- 19) Вечір. Курява. Курява на цілий світ і дим в далечині над Харковом, і в куряві величезний каламутно-червоний місяць, і грім гармат. А назустріч ідуть полки на позицію, свята великомучениця піхота.
- 20) Мої почуття в цей незабутній вечір війни описати докладно.
- 21) Ми їдемо з фарами. Поранені на роздоріжжі. Край дороги.
- 22) Аж під ранок приїхали. У лісі ночували. Лягли спати вранці. У лісі. Тільки лягли — наліт авіації і шалена канонада зеніток. Ми сміялись. Так і поснули.

23) Чіткості і точності у військовому господарстві у нас все-таки нема. Це наш радянський недолік, так би мовити, національний.

24) Я спостерігав на передовій позиції серед гарматного грому під час бою командирів. Я бачив у їхніх очах заховане страждання і страх смерті. Це великий труд. Тут іде така витрата волі людської, як ніде і ніколи в світі.

Я бачив, як лежали вночі поранені на дорозі. Як жалібно стогнали вони од ран, од нестерпного болю. Вони були мов покинуті діти.

Я чув цілий день запах смороду. Всі простори, всі чудесні поля, дороги, села — скрізь сморід гниючих тіл.

Записати докладно розмову з генералом N про зрадниць Вітчизни. Як він розстрілював їх, як допитував перед розстрілом. Як одна розповіла, що вона вже два роки живе з офіцером, що взяв її, коли їй було лише 15 років. Що вона любить його.

Сиджу в Рогані. Переді мною повітряний бій з бомбардуванням. Німці сиплять бомби по нашому передньому краю.

Багато розмовляв з полковником Галієвим про трагедію безпорадності наших погано вихованих нещасних дівчаток. Мені було приємно, що наші погляди сходяться. Як жаль, що у нас мало таких людей.

Сьогодні снідав у «Рузвельта». По суті кажучи, він непогана людина. Він добрий і досить чулий чолов'яга...

При ньому молодий культпроп Л. Чим більше я приглядаюсь до нього, тим більше переконуюсь, до чого ж не підходяща, дрібна ця фігура на цей великий відповідальний пост в відповідальну велику добу. Він закінчив вищу школу, вчився, отже, слухав, читав щось, і ніщо, проте, йому не допомогло і не допоможе. І тому, що він не відповідає своєму посту, він ніколи не буде на ньому гарною людиною, він буде поганим і нещасливим, вірніше, злим, і зробить він нещасливими, сам того не відаючи, багато хороших, підлеглих йому людей.

Уночі на 23 серпня ми зайняли Харків. Німці втекли з нього внаслідок нашого кругового наступу. Удень я поїхав до міста з «Рузвельтом», Литвиновим, Бажаном і Костенком.

Перед Харковом «Рузвельт» злякався і повелів своєму зброєносцю зробити розвідку, а нас примусив ждати.

Розмова з жінками. Город напівмертвий. Сумний, хворий, принижений город. Ми були в ньому хвилин 15. Пролетів над ним німецький снаряд, і «Рузвельт» зразу ж урятував нас, вивізши у Малі Проходи за тридцять кілометрів.

Боже, яка нудна постать наш «Рузвельт». Невже ж можна так знелюднити, щоб дійти до такої убогості.

Моя розмова про газету з ним незабутня.

Двадцять другого ввечері мав чудесну «дружню» суперечку з N. Він був величний, цей фальшивий нарком, злий і нікчемний. Він уже каже нам: «Мій народ», «Я поставлю такому-то пам'ятник». Він боягуз, як Г чи Л. Л., почувши на Сумській вулиці далекий свист снаряда, трохи не впав, ховаючись за спину не пам'ятаю вже якої людини.

В районному селі Дворічному жив під час Великої Вітчизняної війни уряд України — наркоми, зампреди і таке інше. Це було звільнене село на Осколі. А навколо якоесь животіли інші звільнені села.

А там під Харковом точився бій.

Наркоми роз'їжджали по селах, збирали народ свій, утішали його, підносили його занепалий дух, настановляли на добро, на нове життя? Втирали удовам сльози, одвідували шпиталі, розмовляли з пораненими, контуженими, покаліченими? Утішали людей у тяжкій пригоді, лікували душевні каліцтва людські? Ні. Вони цього не робили. Вони не вивчали на живих безпосередніх прикладах природу окупації, не вдумувалися в неї, не мислили новим (*нрзб*).

Вони ловили вудками рибу в Дінці, їли страви по «першій категорії», розповідали анекдоти і балакали годинами по державному апарату зі своїми уфимськими саміцями різні обивательські дурниці.

24 / VIII 1943

Малі Проходи

Літак лежав посеред дороги. Навколо нього було кілька людей. Він вже дотлівав. Після катастрофи минуло не

більше півгодини. Біля літака лежав льотчик обсмажений, без ніг, чорний, з білим черепом, без рук. Голі білі кістки стирчали з плечей. Він пахнув печеним. Це була страшна незабутня картина. Другий льотчик лежав на віддалі, його викинуло. У нього була розбита голова. Його рожевий мозок, обидві половинки, лежали окремо на стерні... Лице в крові і величезна пробоїна в чолі.

Дітей у батьків забирали і віддавали в німецькі родини.

Як артисти «кавказькі» і циганські показували нам свою програму. Це була пошлість, що затуляла людські страждання. Явище майже нестерпне по своїй гостроті.

Як співав циган. У нього був прекрасний голос і він добре ним володів, цей некрасивий, золотозубий, рябий циган Семеренко.

Потім він після концерту розповідав, як убили його брата, як били його. Він плакав, він страждав, оцей циган.

Оповідання художника Щ. про свою роботу чорнороба, про службу в шпиталі, про жінку-красуню, що втекла з німцем до Німеччини, кинувши його з двома дітьми. Як кинув її німець, а вона стала робити на заводі. Їхнє листування.

У Померках знову зустрівся з Микитою Сергійовичем. Докладно розпитував про все, що бачили ми в Харкові. Слухав з надзвичайною зацікавленістю, веселий, бадьорий і дружній. Під кінець знову «осідлав» свого коника — тему сільського господарства — і довго розповідав про свої плани збирання хліба.

Нагадав мені, що мою пропозицію про нову форму шлюбу (загсу) він уже розповів наркомуну внутрішніх справ, який теж поставився до неї з любов'ю. Отже, цими днями почну розробляти проекта про шлюб.

28 / VIII 1943

- 1) Про Богдана.
- 2) Національне і класове питання протиставлені ніби.
- 3) Ввести росіян, щоб не було самих лише українців, начебто тільки вони визволяють її. Зробити так, як у житті.

Читав сценарій М. С. до двох годин ночі у с. Померках. Після читання була досить довга і приємна бесіда.

М. С. сценарій «Україна в огні» дуже сподобався, і він висловив думку про необхідність надрукування його окре-

мою книжкою. Російською та українською мовами. Нехай читають. Нехай знають, що не так воно просто.

Хай подумують різні Москаленки трохи. Чорт забирай, чудесний генерал, чесний, хоробрий, б'ється прекрасно, а в голові дивишся... (*Незакінчен фраза*).

Запропонував М. С. утворити орден Богдана Хмельницького. 29 серпня ранком у Померках. Він прийняв цю мою пропозицію з задоволенням.

Просив його також кинути війну і зайнятися мирним будівництвом. Бо без нього його молодці нічого путнього не зроблять. Уже починається мерзотний бардак з кадрами партійними в Харкові. Почалися повторення зимових харківських арештів. Зимою вислали з Харкова під час нашого перебування в місті коло 2500 душ. Ганьба. Ця ганьба уже повторюється. Через що так багато людей повтікало з німцями.

Перед початком мітингу коло пам'ятника Шевченку появився бомбардувальник ворога. Почалася стрілянина, був дощ. На трибуну вийшов Микита Сергійович із Жуковим. Всі заспокоїлись. Мітинг був зворушливий.

У театрі Шевченка одбувся концерт, після якого ми пішли на товариську зустріч з урядом і генералітетом.

Був приємний, як і завжди, Микита Сергійович і маршал Жуков, чудовий маршал.

Війна знижує трудові навички людини. Розслаблена дисципліна, неповага до життя свого й чужого.

Поспав, повоював. Од втрати трудових навичок потім бандитизм, крадіжки і т. і.

Треба зробити такий Хрещатик, щоб покоління знали.

Площі, висоти. Треба вкласти в Хрещатик всі свої знання, всі почуття, весь досвід треба виразити, всю велич нашої епохи, війни.

Микита Сергійович захопився, він говорив надто незвично, з глибоким почуттям.

Далі мова пішла про нове післявоєнне будівництво. Про Наркомат цивільного житлового будівництва. Цей наркомат повинен будувати міста.

Викладав свої погляди на організацію цього наркомату. Дуже добре й правильно, з великим і тонким почуттям і тактом. Накльовується кінець війни, руйнації колосальні. Архітектуру треба підняти, як жодне мистецтво.

Сьогодні, 6. X., закінчили «Битву за нашу Радянську Україну». Не знаю, що про неї скаже уряд. Може, він її забронить чи примусить мене її зіпсувати різними скороченнями показу важкого, небравурного. Знаю одне: фільм «Битва...» — абсолютно правильний. В чому його правда? У грандіозності горя відступу і неповності радості наступу.

Тільки поганенький Н з кінохроніки може претендувати на бравурний шухер і обдурювати світ, одвертаючись од трагічної правди — од руйнування України німцями, а часом і нами в силу тяжких безвихідних обставин.

Ми робили з Юлею цей фільм більш для всесвіту, менш для наших глядачів.

Мав бесіду з сентиментальним Іудою Скаріотом Л. Він уже влаштувався у Москві і розігрує перед дурним Б. вірного сина українського народу, ображеного Довженком. А йому, собаці, хочеться жити в Москві, їсти обіди в українському (в їдальні) Раднаркомі і розігравати роль Довженкової жертви. Яка мерзота!

5 / XI 1943

Пишу в літаку. Лечу до Києва через Харків. Півгодини, як вилетів з Москви. Машину веде підполковник Цибін, чудесний авіатор. Під мною ліси, річки, озера. Рівно і міцно гудуть мотори. На душі у мене гарний спокій. Як це не дивно, я одпливаю од землі і од земного. Ясне небо, морозне сонце. Мені трохи хочеться спати.

Взагалі у мене за останні місяці дуже погіршав стан здоров'я. У мене знову стало важке-важке серце, біль у грудях і в серці, тупа голова і слабкість надзвичайна. По обіді я впадаю в тяжкий сон. Сплю я уночі дуже важко, перевертаючись раз у раз од болю в грудях.

Позавчора увечері був у М. Він прийняв мене радо і привітно... Він дякував і вітав мене з приводу «Битви...», що вподобалась Уряду і Політбюро надзвичайно.

Я докладно розповів йому про всі основні недоліки Главка хроніки і її мікровождя В., радивши замінити його більш порядною і не дрібничковою людиною.

Говорили про Київську кіностудію, щоб перевести її до Москви на Тверський бульвар, 18, на що М. дав свою згоду.

Говорили про «Україну в огні». Я розповів йому, як її бояться друкувати через те, що в ній є критичні місця. Як блюстителі партійних чеснот, чистоплюї і перевиконавці завдань бояться, щоб не збаламутив я народ своїми критичними висловлюваннями.

Він дав мені згоду на те, аби видрукувати «Україну в огні» всю цілком і негайно.

Говорили про війну, про «стиль» визволення. Я розповідав йому про наших армійських дурнів, у яких нема любові і співчуття до народу, про тупих районщиків, про підозру, арешти та інше непотрібне і шкідливе. Потім я приступив до найцікавішого, що давно вже не дає мені спокою. Я розповів йому свою точку погляду на землекористування у колгоспах. Я доводив, що 1/4 гектара на родину — це шкідлива, нежиттєва річ, яку треба негайно замінити чимось протилежним. Треба не бідністю заганяти основних людей країни до колгоспу, а навпаки — достатком і законним обов'язком, не 0,25 гектара, а цілий гектар на родину, щоб було де працювати підліткам, дітям чи дідам з бабами, чи й собі у вільний від колгоспу час. Я наводив багато деталей свого плану, прикладів тощо.

— Те, що ви пропонуєте, т. Довженко, зовсім не ересь. Признаюсь, ми справді мало займалися продумуванням цього питання. Тут море для роздумів і творчості, щоб дійсно привести цей гігантський захід в гармонійний вид. Мені зараз важко дати вам відповідь,— відповів мені М.— Але я думаю, що можна вашу ідею здійснити, можна дати й гектар. Це не суперечить ні принципу влади, ні принципу колективізації.

Мені було приємно слухати ці його слова. Я відчув, що даром про це заговорив.

Займуся цим питанням детально і напишу т. Сталіну відповідну записку. І Хрущову.

Пролетіли над якоюсь річкою. Так мені приємно летіти, дай їм усім Бог здоров'я і щастя.

Прекрасно долетіли до Харкова. Перед самим відльотом на Київ наказ ждати Б. Дивна річ, прости Господи. Вже скільки років я мушу завжди десь ждати Б. Мені чомусь неприємно з ним стрічатися і ні про що розмовляти. З ним вірний Юра Яновський, що пройнявся до нового свого

вождя великою пошаною... Мені нічого од Б. не треба. Єдине, чого б я хотів, це найменше підлягати його бездарним втручанням у мої культурні діла.

Чекаємо довго вже. Як добре я зробив, що обійшов його в Москві у кіносправах і звернувся безпосередньо до Дем'яна Сергійовича і Корнійця. Вони все-таки по-своєму мене трохи шанують, спасибі їм.

Нема. Спізнився недотепний держдіяч. Буду ждати.

5 / XI 1943

Розмова з М. С. про колгоспи, про бідність.

— Є декілька причин бідності — безземелля, відсутність тягла, стихійне лихо, відсутність посівматеріалу. Колгоспний лад не має цих причин. Отже, коли колгосп бідний, я завжди кажу: шукайте дурня. Дурень голова колгоспу і є єдиною, основною причиною бідності.

Микита С. любить цю тему. Він говорить про неї часто і завжди цікаво. Він оживає, коли торкається питань землі.

Ми в'їжджали в Київ з М. С. Хрущовим удень 6 листопада 1943 року. Се було в день визволення. Київ був очищений од німців п'ятого листопада вночі.

Записати, як читав Юра Яновський проект Звернення уряду Радянської нашої України. Дуже хороший проект. Сидів М. С., одягнений в бекашу (хворий трохи), Гречуха, симпатичний Коротченко, Литвин, Гапочка, Бажан.

Далі йшла критика проекту. Промовляв М(икита) Сергійович.

5 / XI 1943

— Отаку власть загубить, га? (Левко Цар).

— Селяни жалкують. Тільки зараз вони зрозуміли і відчули, що вони втратили, загубивши Радянську владу.

Пропозиція М. С. скласти документ історичний, присвячений великій даті звільнення України всієї од ярма гітлеризму. Скласти документ так урочисто, змістовно і красиво, щоб він зостався на пам'ять народу на цілі віки, щоб його друкували в хрестоматіях, в збірниках, щоб знали його напам'ять, щоб цитували його. Прекрасна, блискуча думка М. С. Треба буде обов'язково включитися в цю роботу. Обсяг — 15–20 сторінок, а може, що й менше.

Треба підготувати себе до цього твору. Повинні виступити поети, письменники, композитори. Тут же підняв М. С. питання про український гімн. Я вніс пропозицію гербів усіх міст.

Юра Яновський читає звернення-проект українською до російського народу.

Потрібен абзац, у якому підкреслити, що без допомоги російського народу український народ загинув би у війні.

І треба підкреслити трагедію нашу.

Чим більше дивлюсь я на Київ, тим більше бачу, яку страшну трагедію пережив він. Населення в Києві фактично нема. Є невеличка купка убогих, нужденних і злиденних людей. Нема дітей, нема дівчат, нема юнацтва. Тільки баби та каліки. Картина потрясаюча. Такого наш світ на протязі кількох століть, багатьох століть не знає.

Адже Київ був мільйонним містом. Зараз на руїнах тисяч п'ятдесят.

М. С.: — Володіє і керує той, хто ордер випишує, а не той, хто промови виголошує. (Стосовно організації житлового і комунального господарства).

Розмова на засіданні ЦК і Раднаркому з питань заходів була надзвичайно цікава, і я дуже радий, що був на ній. Промовляв М. С. з надзвичайно тонким знанням людини і ситуації. Тут діставалося всім мерзотникам і пройдисвітам, в тім числі енкагебістам, що поводяться як завойовники і сволота в місті, захоплюють кращі будинки, майно, меблі, виставляють скрізь свої пости енкагебістської охорони, що не допускає нікого, навіть наркомів. Яка гидота, який я був правий, коли говорив про це ще давно.

М. С. прищучив при мені цих молодців. Ясність його практичного розуму і державний підхід до всіх рішуче питань — надзвичайні. Але він самотній. Його оточення слабе і малоініціативне.

Написати оповідання під назвою «Місто-підлабузник» — на основі розмови з П. М. Гапачкою про станцію Гришино, що його перейменовувало дурне підлабузництво на Єжово, Шумілово, Баліцкоє, Ягодин, Панасград і т. п.

— У вас, товаришу, свиноматочна точка зору на світ.

К.— сильніший за Гітлера. Гітлера буде знищено спільними зусиллями прогресивного людства... К.— лишиться. Я визнаю його за свого переможця.

Написати главу для оповідання, як ми, звільнивши Київ, забирали для себе квартири у нещасних людей...

Як похватали енкаведисти всі кращі будинки міста і як Хрущов розпікав за це Бобчинського і Добчинського.

26 / XI 1943

Записати діалог мій і Г на тему — єдність протилежностей.

Я прийшов до Г довідатися про долю списку співробітників кіностудії, що беруться до армії.

Г — Я передав учора Леоніду Романовичу. Вчора вночі.

Я.— Ну?

Г.— Не знаю. Їдьте, дізнайтесь.

Я.— А де він?

Г.— Навідайтесь додому. Він живе на цьому... як його... Одним словом, провулочок, а за його будинком такі, знаєте, круглі ворота.

Я.— Це, щоб ви знали, Покровський монастир.

Г.— Не знаю. Да? Не знаю.

Я.— Не дивно.

Г.— Чому?

Я.— Тому, що ви не цікавитесь нічим, крім програми і наказів.

Г (зав'язуючи перед дзеркалом краватку).— Ну от.

Я.— Ви не ображайтесь. Ні один наш радянський губернатор, ні вікарій не знає, коли, ким і як засновано його місто, чим воно славне, чим знамените. У мене була розмова в Чернігові з К. Він, повірте, не знав річки Стрижня, на якій біля мостика він жив.

Г.— Ну да. Він увесь час думав, як посилити молочне господарство, поголів'я коней...

Я.— Потім його заарештували як ворога народу по обвинуваченню, що він труїв худобу ящуром. Це, так би мовити, єдність протилежностей.

Г.— Ха-ха. Ну й язик. Ну як вам не соромно?

Я.— Не турбуйтеся. Після його розстрілу виявилось, що ніяких коней він не труїв і загинув безневинно, але на певному даному етапі чи пак відрізку часу це було правильно.

Г. зареготав діалектичним своїм реготом. На цьому я й пішов.

Учора ввечері, зайшовши в «Марселі» до Панча й Копиленка, зустрів молодого старшого лейтенанта. Се був скульптор Макогон, про якого я так часто згадував, боячись, що він загине на війні з ласки К. Макогон справив на мене гарне враження. Се, безумовно, обдарована людина. Треба допомогти.

26 / XI 1943

Сьогодні я знову в Москві. Привіз з Києва стареньку свою матір. Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину: моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки.

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі і дрібні чиновники, перелякуються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» — це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо не потрібно, крім панегірика.

26 / XI 1945

Німці пограбували нас найлютішим грабунком: вони забрали до Німеччини наших дітей. Множество підлітків років по 12–13 вивезено до Німеччини для онімечування і роботи. Множество дітей одірвано од своїх дурних і нещасних матерів, що породинно виїздили до Німеччини, і завезено безвісти. Фашисти нанесли нашому нещасному народу тяжкі рани не тільки сьогодні, а й на майбутнє, і ми довго-довго це почуватимем.

Мати каже не «торговка» — «торговщиця».

Учора Б. розповідав мені, що ні в Англії, ні в Америці «Битва за Україну» не йде. Закляті наші друзі-союзники, що ненавидять нас і зневажають, прагнучи до нашого ослаблення, коли не загинуть, оці наші друзі і дозувальники нашої крові не захотіли показувати своїм народам нашу криваву картину.

Мати живе у моїй кімнаті. Мені стало трохи легше на душі.

Умираючи в Києві од голоду, од голодної водянки, нещасний мій батько не вірив у нашу перемогу і в наше повернення. Він вважав, дивлячись на колосальну німецьку силу, що Україна загинула навіки разом з українським народом. Він не мав надії зустрітися уже зі своїми дітьми, що мимоволі кинули їх на поталу. Він думав, що ми житимемо усе своє життя по чужих країнах. Так у тяжкій безнадійності і помер у великих муках. Він проклинав Сталіна за невміння правити і воювати, за те, що мало готував народ до війни і віддав Україну на розорення Гітлеру, нагодувавши перед тим Німеччину і помігши їй підкорити собі Європу.

Його прокльони на голову Сталіна були безупинні і повні страждань і розпачу. Він бачив у ньому одному причину загибелі свого народу, бачив крах своїх старечих надій на добро, крах сподівань на добробут народу після великих понесених жертв і трудів і, безумовно, цілком вірно відчував, якщо не знав по-науковому, гниль нашого виховання і всю мерзоту моральної невідповідності до війни.

Життя батькове було нещасливе. Він помер вісімдесяти років. Він був неграмотний, красивий, подібний зовнішньо на професора чи академіка, розумний і благородний чоловік. Родись і вирости він не в наших умовах, з нього вийшов би великий чоловік. Прожив він усе своє життя невдоволений, нездійснений ні в чому, хоч і готовий народженням своїм до всього найвищого і тонкого, що є в житті людства.

Шість день лежав він непохованим, поки мати не зробила йому гроб, продавши рештки своєї одежі, і не одвезла його, стара, самотня, кинута всіма, на кладовище.

Мати каже, що він у гробу був як живий і красивий. У нього і в гробу було чорне хвилясте волосся і біла мов сніг борода.

Його вигнали з моєї і сестриної квартири німці і навіть сильно побили, так сильно, що він довгий час ходив увесь синій од побоїв. Його було пограбовано, обкрадено і вигнано на вулицю. Батькове життя — це цілий роман, повний історичного смутку і жалю.

Заборона «України в огні» сильно пригнобила мене. Ходжу засмучений і місця собі не знаходжу. І все ж таки думаю: хай вона забороняється, Бог із ними, вона все одно написана. Промову виголошено. Я знаю добре, наскільки похитнеться добре до мене ставлення зверху. Може, я ще й поплачуся якось за це. Але я вірю, що, не дивлячись ні на що, не дивлячись на громадянську смерть, «Україна в огні» прочитана, і буде на Україні через оце саме якось недозагублено не одну сотню людей. Я вірю в це, і ніщо не зіб'є мене з цієї віри. Я написав оповідання чесно, отак, як воно є і як я бачу життя і страждання мого народу. Я знаю: мене обвинувачуватимуть в націоналізмі, в християнстві і всепрощенстві, будуть судити за нехтування класової боротьби і ревізію виховання молоді, яка зараз героїчно б'ється на всіх грізних історичних фронтах. Але не це лежить в основі твору, не в цьому річ. А річ у жалю, що погано здали ми Гітлерові проклятому свою Україну і звільняємо її людей погано. Ми, визволителі, всі до одного давно вже забули, що ми трохи винуваті перед звільненими, а ми вважаємо уже їх другорядними, нечистими, винуватими перед нами дезертиро-оточено-пристосуванцями. Ми славні воїни, але у нас не вистачило звичайної людської доброти до своїх рідних людей.

У цьому оповіданні я якось напівсвідомо, себто цілковито органічно, заступився за народ свій, що несе тяжкі втрати на війні. Кому ж, як не мені, сказати було слово на захист, коли отака велика загроза нависла над нещасною моєю землею. Україну знає лише той, хто був на ній, на її пожарах сьогодні, а не по газетах чи салютах обчислює її перемоги, втикаючи паперові прапорці у мертву географічну карту. Смутно мені.

Смутно мені і тужно даром. Сьогодні я нарешті говорив по телефону з Хрущовим, що приїхав з Києва до Харкова. Було досить погано чути, і я не все розібрав гаразд. Але те, що я почув, і той тон, повний обурення і гніву, яким зі мною було говорено, і ті звинувачення, які мені були пред'явлені Микитою Сергійовичем, остаточно пригнобили і прибили мене. Виявляється, я ошукав Микиту Сергійовича, я написав в «Україні в огні» щось вороже народу, партії і уряду, який я обував своїми брутальними ворожими випадами. Відповідальні товариші, що читали мою писанину,

з огидою знизують плечима, не розуміючи, як це Олександр Петрович міг написати отаке. Я образив Богдана Хмельницького, я наплював на класову боротьбу, я проповідую націоналізм і т. д. Я слухав Микиту Сергійовича і думав: не міг я і ніколи не зможу нічого заподіяти шкідливого Сталіну, уже хоча б через те, що зобов'язаний йому своїм життям; коли ж я в якихось формулюваннях чи навіть думках і помилявся, то помилявся не один, отже, я. Поміляються і в війні, і в політиці, навіть у комбайнах. Я не проти класової боротьби і не проти жорстокої розправи зі зрадниками Вітчизни. І не я ображав Богдана. Я ображався перший за Богдана. Я вісімнадцять років творив радянське комуністичне мистецтво, і гупо підозрівати мене у ворожих тенденціях, та ще в такий ось надзвичайний час. Я розумів, проте, по тону, яким зі мною говорилося, що Сталін обурений мною, а за ним і Хрущов, що вони по невмінню прощати ніколи мені не забудуть помилок «України в огні», примислюючи до них таємну мою ворожість до політики партії, і що в моєму житті почнуться сумні і невеселі зміни.

Уже в різних колах почалась розповсюджуватися балаканина про заборону повісті і постановки, і я відчую скоро на сивому своєму карку увесь тягар розправи. Бог з ними. Бог з ними. Не треба мені ні компанії, ні нічого. Не треба ні близькості, ні зустрічей. Не треба нічого. Уже сьогодні Яновський одмовився друкувати в журналі «Перемогу». Юля сказала: «Можете не друкувати, якщо боїтесь, ми ображатися не будемо».

Сьогодні В. Шкловський розказав мені, що в боях загинув велике множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Їх звать, здається, чорносвітками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих. «Один генерал дивився на них у бою і плакав»,— розповідав мені Віктор...

І ще розказував мені Віктор, що у Рокоссовського перед війною були вибиті всі зуби. Хто їх вибив і за що, не знаю, а ходить тепер Рокоссовський з золотими вставними зубами. І ще про нього розповідають, що він не підписує смертних вироків, коли цього вимагають часом його фронтові судді і прокуратори. Він, очевидно, в своєму житті пересвідчивсь у чомусь вельми важливому.

28 / XI [1943]

Сьогодні, 28 листопада, у мене нещасливий день. Почуває моя душа, що в моєму житті почнуться нові смутні і тяжкі часи. Все потонуло в злі.

28 / XI [1943]

Я просив у передмові високих своїх читачів незлобливо поправити мене доброю своєю порадою. Спасибі їм, поправили малі у великості своїй.

Сьогодні майже цілу ніч не спав. Почуваю себе душевно пораненим. Не хочеться жити. Очевидно, амплітуда коливань од «геніального злету в «Битві» до «контрреволюційного» болота в «Огні» на протязі одного місяця — очевидно, ці гострі одночасові страви міцних кухарів не на мій шлунок і не по серцю. Так не можна. Та гріх керувати митцями.

29 / XI 1943

Одним з парадоксів нашого часу є наявність у многих людей ідеї визволення Батьківщини од ярма гітлеризму без змісту самої ідеї. Є командири і політпрацівники, що два роки проливають свою кров, піт, несуть величезні труднощі, не жаліючи свого життя, воюють за визволення Батьківщини і, визволивши той чи інший скривавлений, сплюндрований її шматок, поводяться зі звільненими людьми грубо, недобре, а часом і жорстоко, як із чимось винуватим, ворожим, підозрілим, забуваючи, що Батьківщина — це не тільки земля, а рідні люди, плоть од плоті яких вони є. У них ідея гола і мертва. Що затьмарює їм душу, що засліплює очі? Те саме, що й до війни. Якийсь дефект виховання і стилю нашого життя. Холод формалізму.

Я хворий. У мене болить аорта і все тіло. Болить недобре голова. Заборона оповідання і взагалі усе навколо цієї справи зруйнували мене у повному розумінні сього слова. Не знаю, як я й переживу це горе. Коли б не мати і Юля, умер би, щоб не жити і не мучитись. Художнику треба, очевидно, мучитись усе життя.

29 / XI [1943]

Директор кінохроніки К., молодий товстопикий чоловік, приїхав до звільненого Києва. Побачивши на кіностудії групу

жовтих, обідраних, пригнічених жахом німецької неволі співробітників студії, яких звільнила наша армія, він, після того, як хтось із них у моїй присутності звернувся до нього з якимось цілком практичним запитанням, сказав йому у відповідь, грізно набундючившись, перші свої визвольницькі слова:

— Ну ми ще подивимось. Треба всіх перевірити. Я знаю, тут сидять, нічого не роблять для Батьківщини, понаїдали собі товсті морди...

Я не стримався. Я перебив цього єдиного товстомордого і товстошкірого товариша, до речі, члена партії, як тепер стало модним говорити, і сказав йому тут же, що так говорити не тактовно і не слід, що вони вперше за два з половиною роки бачать рідну товсту морду, дивлячись на його мосць К., немов у дзеркало минулого.

Він примовк. При всьому цьому він непогана людина. Він хороший.

Прибулий до мене з фронту з-за Фастова Віктор Іванов, плачучи, розповів мені, що він більше не може воювати в своїй частині. Його комбат, у якого він працює заступником начальника штабу, якийсь майор Валентин К-ко ненавидить українців смертельною ненавистю, особливо мобілізованих у звільнених районах. «Слов'яни-запроданці» — це його лайка. «Слов'яни, брати-слов'яни, запроданці» — це базикає двадцятивосьмирічний в...к, командуючи якимось там батальйоном на нещасній своїй батьківщині, що породила отаке падло.

Віктор плакав. Віктор — російський залізничник, що виріс на Україні і вважає себе чесно і чисто її сином.

Всеволод Попов, росіянин-москвич, розповідав мені з сумом, що під Мелітополем на фронті він був свідком явищ глибокообурливих і огидних. Він бачив, як наші визволителі нищили дівчат, що мали чи й не мали нещастя побути під німцями.

У Харкові в перший день визволення одна комсомолка, що півроку не вилазила з льоху, нарешті вилізла, мов з могили. Надівши святкову сукню, а що могло бути більшим святом, вона вибігла на вулицю і кинулася з радісним привітанням до лейтенанта.

— Забирайся геть, німецька б...дь! — гукнув на дівчатко визволитель, гордовито простуючи по тротуару і шукаючи,

очевидно, очима трупи забитих німцями наших громадян, щоб висловити своє обурення проклятим фашистським ка-там. Дівчина в сльози і прибігла в ЦК комсомолу скаржитись.

Станішевського, співробітника студії, в перший день звільнення Києва схопили на вулиці і, привівши до якоїсь штабної установи, сильно побили. Потім допитали і через день випустили.

29 / XI 1943

Ніяк не можу прийти до тями і не скоро, очевидно, прийду — од тягара заборони «України в огні». Я ходжу опустошений і пригноблений украї. Сум і сором в'ялять мою душу. Неначе всі добрі люди тикають на мене пальцем — дивись, мовляв, он іде письменник-недопака, що написав чортзна-що — не книжку, ату його.

Зведення повідомляє про залишення нами Коростеня. Отже, Київ, наш многотраждальний поранений мученик, знову під загрозою, знову тремтять його нещасні жителі, поглядаючи в тривозі на кривавий захід. Знову сидять голодні, без світла і води, без одежі, тепла і спокою.

...Хто глитув горя з повної чаші так, як упиваються ним на Україні? Ніхто. І коли подумати, то і в минулих віках ніхто не рівнявся з нами, киянами, у пригодах страшних і в народному лиху.

Як я жалію, що я вже не молодий, що не мені вже носити меч воїна і молот чи сокиру робітника-будівника своєї безконечно любимої землі, розореної, поруйнованої і тим кращої й милішої моєму серцю.

Я працював би день і ніч хоч сто років і ніколи б не знав ні втоми, ні нудьги, і ніколи б не надокучала мені робота. Коли б не серце, вимучене й знесилене од болю.

2 / XII [1943]

ТОРГІВЛЯ ПОРАНЕНИМИ

У Середній Азії і на Кавказі в шпиталях торгують пораненими москвичами. Один поранений коштує сьогодні 6–7 тисяч карбованців, важко поранений каліка — дешевше. Купують поранених москвичів у шпиталях... для «сопровождения инвалида войны в Москву», що є для провоза того не

чим іншим, як правом в'їзду до столиці, де він потім поринає в людський океан і подібними ж способами купує собі прописку і квартиру. Про це розповідав мені вчора Маневич, що прибув із Тбілісі, про це розповідала мені раніше й Маркіна, що спостерігала це явище в Ташкенті.

Захворіла мати. З її слів, батько помер у Києві внаслідок голоду.

Надворі вітер і сніг.

Москва, Москва...

3 / XII [1943]

Є люде, для яких наказувати — значить, лаятись.

Мене скрутило горе. Од хрущовського телефону, од заборони, од звинувачення, од руйнації виробничих планів, од усього, що впало на мене несподівано, я захворів. Мені не хочеться ні жити, ні думати. Чи, може, я захворів просто. Я надзвичайно чутливий, легко ранимий. Я боюсь, що гнів, який упав на мою голову, перекинеться на моїх людей.

3 / XII [1943]

За моїх часів у Києві зникли такі пам'ятники культури:

Михайлівський монастир з церквою дванадцятого віку. Верхівка Ірининської церкви одинадцятого віку.

Никольський собор, збудований Мазепою,— надзвичайної краси церква в стилі українського бароко. Дзвіниця цього монастиря.

Київський братський монастир на Подолі. Знамените братство з Академією, звідки вийшли перші просвітителі Росії, де вчився був Ломоносов.

Дзвіниця одинадцятого віку Кирилівського монастиря.

Пам'ятник часів магдебурзького права на Подолі. Самсон, що роздирає лева.

Кієво-Печерська лавра — Успенський собор, геніальна по красі церква, рівної якій, може, нігде немає.

Межигірський Запорозький Спас — монастир колишніх запорозьких козаків. Чимала кількість других церков старовинних на Подолі.

Десятинна церква, Трьохсвятительська старовинна красива церква.

Університет св. Володимира. Публічна бібліотека на вулиці Кірова.

Хрещатик, Миколаївська, Мерингівська, Ольгинська, Енгельса, Прорізна і частина Пушкінської вулиці — архітектура XIX століття, що надавала місту особливий його власний стиль і наближала його до хороших європейських міст.

Одне слово, двадцятий вік помстився. Погуляв по слідах і дев'ятнадцятого, і сімнадцятого, і одинадцятого. Зоставив биту цеглу, кам'яні коробочки, на які противно дивитися, і покарбовану землю. Відсутність смаку, одірваність од природи, і моральний занепад, і душевна сліпота — разючі і незрівнянні ні з чим. Мені здається, що в наступних часах нашу героїчну епоху будуть вважати епохою занепаду в багатьох смислах. Так мені часом здається. Не може ж хрещатицький нахабно-дурний універмаг, чи будинок ЦК, чи Раднаркому, чи КВО в Києві увійти в історію як позитивний знак епохи. Бо ім'я їм — позичене убозтво, претензійне й бруталне.

Яка шкода, найпотворніші будинки в Києві — будинок ЦК, Раднаркому, КВО, універмаг zostалися цілі. Зостався цілим і ідіотський будинок воєнведа проти «Арсеналу», і найдурніший з усіх залізничних вокзалів, які я абикколи бачив на залізницях всіх країн.

Звужується життєве коло. Я почуваю себе ізольованим і самотнім. Очевидно, хтось добре попрацював над моєю ізоляцією.

Не підлягає ніякому сумніву, що в перший рік війни, коли ми одкотилися Бог зна куди, на окупованій території люде не вірили в наше переможне повернення, не могли вірити. Вони думали, що сталася велетенська катастрофа, внаслідок якої розпочалася нова тяжка ера. Що «граница на замке», «малой кров'ю», «на чужой території» виявилися блефом, і дивовижна моторошна навала Європи з листівками, радіокриком, дисципліною і матеріально-технічними ресурсами паралізувала уяву і пригнобили й зламали свідомість великого множества, якщо не всіх, люде. Тому сьогодні наші звільнені люде фактично повернулися до нас з другої епохи, «не існувавшої», але, безумовно, мислимої як реальність. Цього ніхто з наших не знає, бо про це ніхто не скаже, боячись звинувачень у «приспособленчестві» чи духовній зраді, самі ж наші не здатні,

через своє виховання, додумати становище звільнених до краю і зневажають їх як «трофейний» живий інвентар.

Велика кількість так званих злочинів проти Батьківщини має своєю причиною саме оцю свідомість і буде каратися як звичайна зрада чи класова ворожість, і людей двічі нещасних, двічі ошуканих буде множество.

На превеликий сум і жаль, коли оглянутись назад, на пройдене життя, треба визнати, що все, що зазнав я кращого в своєму творчому житті і в своєму навіть становищі, все я зазнав у Москві посеред руського, а не українського суспільства. Од своїх я знав здебільшого образи і провінціальну дику зневагу. Бог з ними.

5 / XII 1943

Розпочну я краще писати новий сценарій про народ. І не буду я його писати ні про дважди героїв, ні про трижди зрадників, ні про вождів, що самою присутністю своєю вже прикрашають твір і збуджують надії постановщиків на безапеляційні, путеводні сентенції, а напишу я сценарій про людей простих, звичайних, отих самих, що зветься у нас широкими масами, що понесли найтяжчі втрати на війні, не маючи ні чинів, ні орденів. Напишу, як їм жити і що робити і як і що думати, щоб краще жилося по війні по закону Божеському і людському. Дія починається поверненням на руїну родини.

5 / XII [1943]

Війна досягла найвищого свого ступеня.

У Києві розповідали, що німці вже не вірять у свою перемогу. І, до краю збентежені своїм становищем, питають часом наших людей:

— Розкажіть, поясніть нам, як і чому ви воюєте? Ми абсолютно цього не розумієм. Коли б нас було так поруйновано і пограбовано, ми давним-давно б уже склали зброю.

Очевидно, німці ще провоюють рік, тримаючись на дисципліні і силі наказу. Ми вступаємо в сорок четвертий рік, найтяжчий і найжорстокіший рік світової історії. Моральний занепад певних верств людства досяг свого апогею. Політика, дипломатія, торгівля проллють у цей рік стільки руської і нещасної української крові, що страшно й подумати.

Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...

І коли я чую обвинувачення «України в огні» в націоналізмі, як же гірко, як тоскно мені робиться на душі. Боже мій, доки ти будеш боятися мене? Адже я майже смертельно хворий, у мене поламано всі сугави, з мене давно вже витекла трохи не вся кров. Чого ж ти? Я вже не стою на ногах, я грамоту забув, я німію, а ти й ще боїшся мене! Не бійся, нічого мені од тебе вже не треба. Все буде по-твоєму, не так, як я хочу, а як ти хотів, хочеш, хотітимеш.

6 / XII [1943]

Сьогодні ранком мати розповідала, як умирав мій брат Андрійко. У нього з дитинства було порочне серце, і він знав, що він не жилець на світі, про що не один раз казав і матері. Коли внаслідок ускладнення од грипу він, хворий на серце і нирки, уже почав пухнути, батько вирішив одвезти його в Київ полікуватися. Запрягли сірого коня, покладали хворого Андрія і поїхали на станцію Мена. Їхати треба було 25 кілометрів. Сніг з дощем. У возі трусько. У Бебі Андрій, стомлений і змучений дорогою, перемерзши, попросив батька спинитися.

— Ні, синку, поїдемо вже мерщій. Ти хворий. Хто тут нас прийме до хати? Давай уже їхати.

Проїхали ще півдороги. Прибули на станцію. Внесли Андрія на вокзал. Покладали на лаві. Пішов батько підкинути коню сіна. Вертається. Андрій повернувся до стіни.

— Що, Андрійку? Що, синочку? Тобі погано? Трудно тобі?

— Трудно, тату, трудно. Ай...— Андрійко три рази дихнув, заплакав і помер.

Підійшов поїзд. Забрав пасажирів і рушив собі далі, а батько поклав на віз Андрійка і, тяжко плачучи, повіз його додому. Приїхав, чую, стукає коло воріт.

— Що ти?

— Приймай, мати, сина. Готуй столи, снідати.

Я глянула. А він лежить. Чорне волоссячко. Красивий, красивий. А на похорон зійшлися всі кутки. А дівчата вкрили його квітами і так плакали, так плакали над ним. А він лежав, їхній молодий, у квітах, красивий, красивий, кращий від усіх, що zostалися в живих. Я трохи не вмерла від плачу... Так, коли батько віз його до Мени, кінь увесь час завертав сани додому. Батько не знав, що з ним сталося, думав, що він сказився. Аж воно ось що. Віщував ото смерть.

6 / XII [1943]

Сьогодні одвідав мене Л. Арнштам, добрий мій друг, з яким останні часи я, на жаль, не мав змоги зустрічатися часто. Оповідав багато інтересного...

Розповідав про Шостаковича. Шостакович написав знову геніальну восьму симфонію. Блискуча рецензія на цю геніальну симфонію, що була написана по репетиції одним з кращих музикальних дослідників, однак, не була видрукувана в «Правде». Сталося щось типове для нас і таке ж тяжке й невимовне, як і завжди. До Шостаковича підійшов раптом N, привітав, щось шептав, а далі, словом, вияснилося зі слів N, що восьма симфонія твір трагедійний і тому контрреволюційний і антирадянський. «Чому на початку війни Шостакович, коли ми навіть відступали, написав річ бойову, оптимістичну, а зараз, коли ми наступаємо і б'ємо ворога, він пише трагедію? Значить, наша перемога для Шостаковича — трагедія. А раз так, значить, він — на боці ворога?»

Отаку безглузду й підлу нісенітницю учинили нікчемні сучасники й колеги геніального руського композитора, яким сьогодні може пишатися не тільки увесь наш Радянський Союз, а й весь чесний культурний світ.

А мистецький Комітет? Що він? Він повірив і вирішив, що Шостакович знову «на ущербі». Отаке-то.

Так, очевидно, побудовано світ, що великим людям завжди при всіх ладах жилося незатишно й тоскно. І Леонардо, і Мікеланджело, і Сервантес, і Чайковський, і Бетховен, і в яку епоху, в яку галузь не заглянь, скрізь життя Шостаковичів ішло під одним і тим же трагічним знаком. Отже, так було, є і буде.

Умер Омелян Ярославський, вічна і добра йому пам'ять. Був людиною доброю і кришталевою. Комуністом високого інтернаціонального плану, великої чесності.

Любив мистецтво, митців, землю, квіти. Любив і цінував красу.

Комуністична партія втратила благородну і змістовну людину, одну з небагатьох. Пухом земля і добра пам'ять!

У Кам'янці-Подільському кидали з круч у прірву угорських жінок і дітей. Деякі кати тут же божеволіли і самі кидалися за своїми жертвами.

Мистецькі твори треба складати в пам'ять мертвих і в ім'я ненароджених. Тільки таким чином ми замикатимем життєве коло, беручи участь в тім, що було, є і буде.

Природа справжнього поетичного образу полягає в тому, що він має многоплановий зміст або, вірніше сказати, кілька змістів, з котрих найвірнішим завжди буває той, який ви для себе виберете.

Страждання, заподіяні мені негативною критикою моїх творів, в незрівнянній мірі переважають задоволення від найбільш захоплюючих і палких дифірамбів. Я майже байдужий до хороших оцінок. Але негативна критика ранив мене і руйнує неймовірно. Се своєрідна якість моєї натури.

Коли б можна було Іронію і Жалість зробити суддями і свідками злочинств епохи!..

Господи, як мені остогидли за чверть століття слова — «український націоналізм»!

Трагедія мого особистого життя полягає в тому, що я виріс з своєї кінематографії. Велика громадська робота, де б я дійсно міг жити і творити народу добро, мені не судилася. Її роблять навколо мене довгі роки люде слабі і немічні духом. Я позбавлений творчості в житті, позбавлений радощів і гордощів творчості на користь народу. Я не живу в атмосфері державного горіння, в атмосфері авангарду державного штату. Мене туди не пущено. Тому, ізольований і самотній, я мучуся в критицизмі і в боязні за долю народу, може, часом втрачаючи вірні пропорції в балансі добра і зла.

«Ти будеш змінювати життя і нічому не порадуєшся. Те, що перед тобою, не подобається тобі, і ти оддаватимеш перевагу тому, чого нема. Все життя людське — скорботне». Евріпід.

Передо мною фотографії з газет — конференція трьох союзних держав в Тегерані. Сталін — Рузвельт — Черчилль. На другій фотографії — вони ж на фоні Ворошилова, Брука, Кенінгхема і адмірала Легі.

Я довго розглядав ці фотографії. Мені чомусь пригадалося, як колись у школі провадились бесіди по картинках. Я думав по фотографіях. Я читав їх замість статей. Я вдивляюсь в кожне обличчя, в кожний ракурс, в одягу, в характер зморщок, в пози, в зачіски, в манери тримати ноги, руки, голову, в композиції фотографічні в цілому і в кожну постать і у взаємини постатей,— багато сказали мені ці фотографії. Вони мені сказали більш, ніж усі комюніке і інша газетна езопівщина. І мені до болю в серці жалько Сталіна. Погано й тяжко йому було в Тегерані.

Ось сидить «художній керівник» трагедії людства і в першу чергу трагедії руського й українського народів містер Рузвельт. Він почуває себе головним постановником підприємства. Я бачу, що в нього гроші, реквізит, піротехніка. У нього багато благородства, довольства, спокою і величавої ясності бездоганно безпомилкової, заздалегідь обрахованої з підведеним балансом страшної гри. Він самий перший, самий чистий, самий, отже, багатий, себто чеснотний на планеті. Його душа десь витає в «возвишених» сферах. Він цивільний, він не те, що Сталін. Він воює капіталом. Його люде уміють умирати на війні! О! Вони вмирають в найменшому числі. Чого їм закривати животами амбразури ворожих кулеметів, як це роблять більшовики, що безумовно жити не вмiли, бо хiба умови їх iснування можна назвати життям? Ну хай вони вмирають, коли це в них так кiнематографiчно виходить. Да, мiстер Сталiн, вашi солдати б'ються о'кей, i ви, о, ви самешательний полководець, фi настоящий воєнний хенiй, фi толжни питися то повного знищення наших ворогiв... Так, до речi, фам би не завадило розпочати вiйну з японом, що є теж фашим ворогом, плiз. Савтра ж починайте, плiз. Робота ваша, консерви нашi. А також нашi послання. Ваша вiйна, наш

мир. Ви не вмієте жити мирно. Ви миру не любите. Ви любите все надзвичайне, любите героїзм, подвиги, самопожертви, переборювання незгод і труднощів, ол райт, кому, як не вам, воювати. Ми не любимо усього цього. Не любимо ні героїзму, ні подвигів, ні самопожертв, ні труднощів. Ми ненавидимо труднощів. Ми любимо легкощі і гроші. У нас не героїчні смаки. Ваші героїчні смаки наше суспільство вже тавно пережило. Фі погляньте на мене: я не маршал, фі маршал, я не маршал, я цивільний президент, я хлавбух війни, ні, пардон, я не хлавбух, це дуже погане порівняння. Я режисер, я дегустатор і дозувальник вашої крові, варварів героїв східного режиму. Вороги кажуть, що я обдурюю і зневажаю вас. Ето не есть правда. Хіба повинна голова зневажать кулаки своїх рук чи ще щось у цьому роді? О ні! Я сказав: ваше діло проливати кров, поскільки, не проливши крові, не зготуєш консервів. А там далі ми будемо відеть. Ми сделаєм народам мир і консерви. Ви сказали, що наші консерви у вас зуться «второй фронт». О, ето есть очень остроумно. Ми очень раді, коли поранені жартують. Давайте всі усмінемося. Приготуватися! Знімають... Алло! Що?.. Ми сидимо на трьох різних стільцях? Ето нішево. Ето даже хорошо. Ето, я би сказав, немного символічно.

Черчілль сидів у своєму кріслі глибоко. Він потону в ньому, убравши голову в плечі. Він розсівсь, мов старий хижак, мов старий кондор. Се сидить стара Англія, холодна, хижа, розумна. Вони зневажає нас. У неї гордо обвисли щелепи. Очі її дивляться далеко вдалечинь і вперед. У неї нема американського спокою. Вона неспокійна. Їй трудно. Вона два рази приїздила до сатани по допомогу. Старий авантюрист і пройдоха Черчілль готовий облетіти всю планету хоч п'ять раз, дістатися до самого диявола, скласти з ним угоду, продати йому душу, аби врятувати свою велику, мудру владичицю моря і земель Англію.

Сталін сидить на жертвовному кріслі. Він уперся в нього ногами й руками, мов на кораблі в шторм. Він окремиий. Він чужий. До нього нема щирого ставлення. Він один. Йому треба усміхатися. І він це робить з колосальним трудом. Він не уміє цього. У нього несвободні руки і картуз повернуло не в той бік. Він для них окремиий. Нижча груба сила. Рузвельт навіть одвернувся од нього, покривившись. Він здається простуватим серед них. Ворошилов хоче підтримати його вагу. Він надувсь і грізно виправивсь. Хай

ніхто мені не говорить, що на цій конференції була дружба, чи душевна єдність, чи солідарність життєвих планів. Ні, не було тут цього. Се різні світи, персоніфіковані в різних символічних постатях, сиділи на різних стільцях, думаючи різне зло про других во ім'я спасіння своїх держав од грози і розрухи. Трудно було бідному Сталіну у цім товаристві.

10 / XII [1943]

Учора Григорій Григорович сидів у мене до третьої години ночі. Сьогодні я цілий день з любов'ю згадую про чудесну, розумну і добру людину. Говорили про многе. Мене дуже зворушила його спостережливість і вміння чесно і глибоко вникати в життєві питання. В нього вірне око і здоровий розум сина руського народу. Висновки його, на основі бесід з солдатами, надзвичайно інтересні.

У селі, як правило, голова колгоспу робиться п'яницею. Село має дуже великий процент непрацюючих безпосередньо на землі людей.

1. Голова колгоспу з родиною (раніше староста чи старшина працював у полі).

2. Заступник з родиною

3. Конюхи

4. Механіки

5. Свиначі

6. Доярки

7. Ланкові

8. Рахівники

9. Інші спеціальності

Все прагне не працювати на землі. Не люблять, уникають. На збирання хліба виходять о дев'ятій, якщо не о десятій, годині. У колгоспі величезний людський апарат нехліборобів. Виходить якась потворність. Треба продумати це надзвичайно серйозне питання і написати Сталіну.

11 / XII [1943]

Сьогодні записав од матері десять чудесних колядок і п'ять нових старих пісень. Так було приємно записувати. Просто сльози наворачалися од радості чи зворушення. Колядки мати наспівувала. У неї лишився чудесний слух.

Вона потонула у спогадах дитинства і проспівала мені п'ять пісень улюблених свого батька, а мого діда ткача Ярмоли, що дуже любив співати було за своїм верстатом. «Ото було тче і так співає, тільки човник бігає. А часом співає-співає та й заплаче, їй-богу, правда».

Мати розповіла мені, як позаминулої зими, вигнані німцями, зимували вони з батьком десь на Бессарабському ринку в темній холодній кімнатці в якійсь підозрілій квартирі базарників-пияків. В ніч різдвяну батько, згадавши, очевидно, молодість свою, дитинство усе своє, одним словом, життя, попросив матір заспівати йому колядок. Мати почала співати. Згадав батько, слухаючи старечий голос матері, молоді свої літа, Різдво дома, кутю, пісні, гостей, колядки — увесь згинувший у небуття наївний і прекрасний світ, почав тихо плакати. Раптом одчинились двері. Сусіде п'яненькі, почувши материн спів, прийшли запросити старих на колядки до себе.

— Ні, не підемо,
Так ми й не пішли.

11 / XII [1943]

Колгоспи, думається мені, мусили б займатися виключно хлібними і технічними культурами. Усе, що стосується городини,— огірки, цибуля, картопля, капуста, буряк, морква, помідори, фрукти навіть — все це мусило б перейти до кожної родини на її гектар. Був би зовсім другий стиль життя. Хлібні культури на привольному гектарі забороняються. Крім того, самий гектар чи півгектара в разі поганої обробки, чи спекуляції, чи якогось іншого антисупільного вчинку чи плану власника може одбиратися чи скорочуватись.

Голова колгоспу зі своїм штатом і родиною обов'язково мусять одробляти в колгоспі свій мінімум безпосередньо на землі, а не в прокуреній махрою брудній своїй канцелярії.

Перед від'їздом з Києва я розповідав голові Ради наркомів Корнійцю свою точку погляду відносно присадибних ділянок і всього, що може бути з цим зв'язано. Я повторив йому те, що говорив Маленкову, і Хрущову, і Старченку. Подивившись на мене своїми прозорими сірими очима, він мовив:

— Олександр Петрович, я маю такий новий план реконструкції нашого господарства, що навіть ту єдину корівку, що нині колгоспник має, він одведе її і віддасть колгоспу, бо вона буде для нього нерентабельна. Він усе буде одержувати з колгоспу, все, що йому треба. Ви знаєте, що мені говорила одна доярка? Одна доярка сказала мені, що вона більше одержує молока від удою корів у п'ять раз, ніж від своєї корови! У п'ять разів! От що сказала мені одна доярка... Я думаю... Одне слово, ви, Олександр Петрович...

Я зрозумів усе.

Мені стало ясно, що я спізнився, що доярка лягла зі своїми удоями на душу Леоніда Романовича надовго. І те, що не всі жінки суть доярки, а тільки родички голови колгоспу, і що багатьом жінкам і їх дітям якщо й доведеться за новим планом одвести корову до колгоспу за нерентабельність, то лише з причини неспроможності її прогудувати на обскубаних своїх убогих сотиках. І я ще зрозумів, що навіть війна не може зробити людину розумнішою, якщо вона, ця людина, уже є розумною з першого дня призначення її на керівну посаду.

11 / XII [1943]

Дзвонив проф[есор] Соколянський. Просить мене врятувати від смерті якогось професора психології Замкова, що умирає десь од ускладнення крупозного запалення легенів. А як я його врятую? Машини нема, просити нікого, кажуть, усі лікарі хворі, і сам я в грипу, а хірург Д., що сидів у мене цілий вечір, ухом не повів. У нього досконалий хірургічний цинізм, і людей він, як і належить різнику, не любить. Він далеко піде по службі.

Згадав з матір'ю померлих наших — моїх братів і сестер. Були брати:

Ларіон — 7 років, Сергій — 6. Грицько — 1 року, Іван — 2. Нехрещений — 0 років, Оврам — 20 років, я, Андрій — 20 років. Сестра Кулина — 1,5 року, Параска — 1 року, Мотря — 0,5 року, Галька — 18 років, Параска — 11, жива.

Було нас тринадцятеро. П'ятеро вмерло від скарлатини, одно від кору, од черевного тифу, од ускладнення грипу. Галька вмерла од дурних батьків, що рано віддали її заміж

і рано народила дитину Михайла, що, здається, загинув на війні, бо від самого початку не чути ні слуху ні духу.

Сьогодні знову записував матеріні пісні. Записав кілька чудесних веснянок і звичайних старовинних пісень. Усього записав двадцять чотири чи двадцять шість пісень. Мати співала тихесенько і часом приплакувала.

Заходив Остап Вишня, що повернувся з десятилітньої «командировки». Схуд, постарів. Було сумно. Трудно, очевидно, йому буде входити знову в життя. Десять років — це ціле життя, ціла ера, складна і велика.

...Розповідав (Александров), як німецький офіцер віддав до бардака жінку одного нашого інтелігента. Вона дала йому зрозуміти, що він їй подобається до краю. Почалося з залицяння, кінчилося хутко співжиттям. Він до неї приходив.

Одного разу приходять — вона на двері: «Не можна».

— Чому?

— Чоловік вернувся.

— Який?

— Мій.

— Але ти мене любиш. Я мушу шукати якийсь вихід. Давай порадимось.

— Ні.

— Як ні?

— Так. Я просто пожартувала, поки його не було. Мені захотілося, розумієш?

— Як?

— Тільки всього. І все. Зрозумів? А зараз досить.

Той пішов. На другий день він викликав її до певної установи, заштампував паспорт тавром повії і насильно відправив до бардака.

Втрутився чоловік. У нього вистачило слинявого героїзму.

— Пробачте, нічого не можу подіяти. Ваша дружина — повія, щоб ви знали, і її місце в бардаку, щоб клієнти не помилялися адресою. Коли вам забажається, можете й ви заходити. Ось її нова адреса.

— Не смійте так писати про наших дівчат! Наші дівчата «лучезарные»!

— Да, «лучезарные». Бачу, визнаю. Але скажіть же мені: адже ті от, курські, білгородські, київські, російські — адже вони такі самісінькі, кінчали одну школу, були в одній ком-

панії, читали ті ж книжки, дивились ті ж картини. Поясніть, чому, трапивши в оточення ворога, вони проявили отакі якості «бойових подруг»?

Найдурнішим було б покарати їх, не зробивши ніяких висновків. Бо висновки глибокі й серйозні, самі просяться, самі кричать за себе. Се одно з великих питань нашої сучасності, і ніякі Зої Космодем'янські не затулять, на жаль, цієї прірви моральної. Потрібні довгі літа роботи.

15 / XII [1943]

Чимось болюю, і сам не знаю. Очевидно, ускладнення од грипу. Слабкість і щось неладне з серцем.

Сьогодні мати довго розповідала про батька, діда, прадіда і прабабу. Із довгих складів старечих виникла з забуття сумна і тяжка картина минулого. Рід мій, мої дорогі батьки й діди, що од них лишився легкий, дорогий і милий спогад ранніх-ранніх літ, виникли в материних спогадах у всій своїй неприглядній прозі пияцтва, лайки і всього найтяжчого, що тільки можна примислити до цих страшних для хлібороба хвороб. Безумовно, життя материне теж було вельми і вельми тяжке. Дід був ледачий, прости йому Господи, і багато лиха вніс він у нашу родину своїм ледарством і безглуздим пияцтвом. Стара мати розповідала мені своє життя, часом приплакуючи в найдраматичніших місцях сумних і смутних своїх спогадів, і таки дійсно є над чим і поплакати од непогашеної образи, од недоплаканих скорбот і проклятої долі.

Жаль тільки, що не послало життя моїй убогій матері щастя забуття лихого і щастя прощення.

16 / XII [1943]

Сьогодні заходив до мене за порадою негр В. Роод з дружиною сербійкою. Вони прийшли просити мене влаштувати їх на студії як акторів чи зробити для них специфічну короткометражку чи щось інше. Роод бідний, доведений життям до жебрацтва. А між тим скільки прекрасного, людського почувається в цій глибоко нещасній чорношкірій людині, яка прекрасна душа мучиться й б'ється, мов птиця в клітці, в чорній незграбній машкарі африканця. Роод симпатичний мені, мов брат. І вона, сербійка, чимось приємна. Що ж мені зробити їм хорошого? Щось треба

придумати. Боюсь тільки, що оця абсолютно ніби вигадана неповторність цієї пари не дасть нігде їм спокою, ні притулку, ні втіхи. Будуть вони блукати по світу, мов трагічне непорозуміння, безприкладне і безщасне.

Мені жалько Роода.

Ще до мене приходив скаржитися на свого (*нрзб*) кінорежисер Микола Олександрович Л., ні за що ні про що вигнаний з кіностудії. Він просив утішити його і морально підтримати. Безумно і безсумнівно, на нього впало нещастя незаслужене. Він жертва якогось Ф.

Багато, як подумаю, було в житті моєї родини важкого і страшного. Багато смертей, плачу, прокльонів, багато бійки, пияцтва, темноти і зла. Багато нездійснених, темних, напівусвідомлених надій і бажань нездійснених находило собі могилу в горілці і сварках. Всі були нещасливі кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько, й мати, і брати. Життя людське скорботне. І моє життя скорботне.

Сьогодні мене ^одвідав художник Микола Г. Потім був професор Іван С. Потім поет Андрій Л. Усі троє різні абсолютно люде були в мене в різний час, і всі троє скорботні. Усіх мучить думка про нелюдські, небачені страждання народу. Розповідають, що на Україні починають уже готуватися до мобілізації шістнадцятилітніх, що в бої гонять погано навчених, що на них дивляться як на штрафних і нікому їх не жалько, нікому. Як страшно думати, що внаслідок отакого Україна може лишитися без людей. Адже дев'ятнадцятилітніх дівчаток уже теж призивають до армії, а скільки понищив і погнав до клятої Німеччини Гітлер?

Моя подорож до звільненого Києва несподівано, замість щастя й радості, принесла мені такий гіркий сум, таку душевну рану, що чи й видужаю я від неї скоро.

Я прилетів під Київ 5-го у Гоголеве або, вірніше сказати, в Оглав, звідки ж зразу приїхав до милого села Требухи, де я колись до війни купував собі пасіку. В Требухах уночі я бачив велику чернону заграву пожежі. Се горів наш Київ. На другий день уранці ми поїхали кількома машинами на Задніпров'я в село Нові Петрівці, до штабу фронту. Їхали через спалені вщент Бровари, через спалену Пухівку, яку я так любив, через Дубечню спалену, ще через якесь спалене село і нарешті, перебравшись через Дніпро, при-

їхали в спалені і розбиті Петрівці. За дві години приблизно опівдні ми з М. Хрущовим, маршалом Г. Жуковим поїхали в Київ. Поруйновані шляхи, падаль, словом, все, як на війні. Вїхали в Київ з боку Куренівки, Подолу на Хрещатик. Хрещатик горів. Горів Будинок оборони і сусідні будинки.

Мені хочеться вмерти. Мені здається, що я прожив уже все своє життя, немов ангели покинули мою душу. Сьогодні поет Л. розповів мені, що в журналі «Славяне» одмовились видрукувати статтю-рецензію на фільм «Битва за Радянську Україну» лише тому, що уряду не подобається сценарій «Україна в огні» і що моє ім'я не повинно взагалі зараз фігурувати. Се мудра робота секретаря Комітету слов'ян, віце-президентом котрого я є. Л. розповів мені оце сьогодні.

А від Б., директора сценарної студії, людини, оскільки я придивляюсь, недурної і чимось хорошої, довідався я сьогодні про дуже просту річ щодо гріхів «України в огні». «Ви зробить Кравчину росіянином, Олександрє Петровичу, тоді дуже багато стане на своє місце. Повірте, що ваш сценарій виправити — раз плюнути. І його обов'язково треба поправити. Цим ви доведете свою згоду з критикою. Коли ж ви вирішите облишити річ, поставити на ній хрест, це буде розцінено як ваша впертість і приховування твору для історії. Мовляв, придушили мене, а я ось почекаю. Історія мене виправдає. Це було б неправильно і вельми небезпечно з вашого боку».

Боже, скільки премудрості в отсих словах. Тут у кожному провулку її більш, ніж на всій Руїні.

Учусь. Учитимусь до смерті.

18 / XII 1943

У Москві грип і іспанка. Хворіє понад мільйон людей. Чимало мре. Не вистачає лісу на гроби. Дуже багато молодих жінок пошкодили собі здоров'я і головні функції майбутніх матерів на лісних розробках. Робота тяжка з незвички робить їх каліками.

І тут же читаєш у газетах: гітлерівці за планом нищать наше цивільне населення спеціальними машинами — душогубками. Винищення людності в результаті всеї війни буде колосальне. Україна загине. На ній майже не лишиться української людності. Велика нещаслива країна нещасливих людей. Безталанна мучениця.

Є дві правди. Одна дійсна, реальна правда, друга — вигадана, неіснуюча, така, якою хотіли б її бачити. Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна за ворожий наклеп. Так умовлено. Ми неповторні і єдині на цілий світ. Ми вміємо (здатні до) пафосу і героїки. Далі ми сліпі і безпорадні.

Минув ще один тяжкий день. Неділя. Ходив по злій Москві. Утомився вельми од споглядання. Зараз вечір. Ти-хо. За стіною якісь гундосі голоси співають «Стеньку Разіна» і «Канарей-пташечку». Голоси п'яні. До чого хочеться мені узнати, що це за партійна душа «жалобно пайоть».

Сьогодні закінчився процес німецьких бандитів. Протокол допиту підсудних — се найстрашніше, що тільки писалося і діялося на протязі століть. Сьому трудно підшукати слово. Трудно придумати міру помсти і презирства до Німеччини, будь вона Богом і людьми проклята на всі віки.

Я вельми втомився і хворий. У мене зовсім немає сили.

Потім ми поїхали по Софійській вулиці на площу Богдана Хмельницького. Горів будинок (*нрзб*) архітектора Альошина. Метушились пожежники. Горів університет. Червоне полум'я виривалося з червоних вікон з тріском і глухим гудінням. Рвалися міни в центрі пожежі. Людей не було. Одинокий Шевченко Тарас дивився на фашистське злодійство і, не дивлячись на всю порожню бездуху бездарність Манізерової нікчемності, здавався грізним і гнівним. Ми зняли шапки і поклонилися йому. Ми були біля вокзалу на Безаківській вулиці, були на вулиці Леніна, що теж горіла. В повітрі носився дим і пожежний порошок. Пахло пожежаром. Але найбільше вразили мене не будинки в огні, не смітники і не задимлене повітря. Найбільш уразили мене, повергли в незабутній сум, і розпач, і тугу, якої я ніколи не забуду, — се люди. Київські люде. Їх не було. Місто було порожнє. Я бачив їх усього коло ста чоловік, поодинці чи невеличкими купками. Се були головним чином люде старі і інваліди-каліки. Але всі вони мали той несамопитий вигляд, якого не можна забути нікому і ніколи в світі. Вони були напівбожевільні, худі, обдерті, жовті, з неприродними істеричними рухами і широко розчиненими нездоровими очима. Вони кидались до нас, узнаючи Хрущова, цілували руки, зітхали, плакали, щось вигукували. Се був стан людей після нечуваного землетрусу чи якоїсь іншої геологічної катастрофи. Се були люди по не-

чуваний недолі, знущаннях, безправ'ї і її небезпеки щоденної і щогодинної, яка зводить людину до стану напівбожевільної розтерзаної істоти. Трудно описати, трудно згадувати. Але і цих людей була така обмаль, що робилося страшно. У мене не сходили сльози з очей. Я од сили тримався, щоб не розплакатись, мої руки самі стискались в кулаки і палкі прокляття на голову німецьких мерзотників не сходили з моїх уст.

Я забіг у квартиру до сестри на вул. Леніна, 9. Пусто. Значить, батьків моїх у живих нема. Забіг на вул. Лібкнехта до своєї квартири. Забиті двері. Пусто. Дім заміновано. Я був потім у ньому на другий день і нічого не знайшов у своїй квартирі і не впізнав її. Вона була пограбована вщент. В ній не було буквально ні одної моєї речі. Загинула моя бібліотека, яку я збирав щось коло двадцяти років.

Страшну картину являв собою Хрещатик і ближчі до нього вулиці — Прорізна, Пушкінська, Кірова, Лютеранська, Миколаївська, Ольгинська, Мєрингівська, площа театру ім. Франка. Се була купа цегли, цілковита руїна.

19 / XII [1943]

Учора був на прийомі у Чехословацькому посольстві в зв'язку з приїздом президента Бенеша. Сьогодні з приємністю згадую про цей милий вечір. Дуже привітний, як і завжди, був посол Ферлінгер і Бенеш. Привітався і трохи розмовляв з В. М. Молотовим, що теж прийшов на прийом... Він розпитував мене про Київ, про Україну і за одне вже це, за оці запитання спасибі йому.

Чехи завжди справляли на мене гарне враження. Після війни треба буде обов'язково пожити в Чехії і Югославії. Се слов'яне мого серця.

21 / XII [1943]

Сьогодні на засіданні Президії Всеслов'янського Комітету мав приємність вітати доктора Бенеша од української секції Комітету. Я промовляв недовго, без нашого пишного пафосу холодного, а просто і сердечно. Я промовляв до сивої людини, сам сивий, і мені здалося, що це мало якийсь сенс, у всякому разі, навіть піддячий О. і Гундосов-Задунайський-Замоскворецький були вдоволені, заявивши мені, що я надав засіданню теплий характер.

Хто його знає. У всякому разі, засідання було приємне і особливо приємним був Бенеш.

Він відповідав. Він говорив довго по-чеськи, і я, на жаль, не все гаразд зрозумів, уловивши лише загальний зміст його розумної промови. З усього — з тону, з манери триматися, зі змісту промови і ще з чогось, не знаю, я відчув, що се є репрезентант демократичного світу, не мужиковствующого і не бюрократично небожительського, а звичайного людського світу. Мені було приємно і одночасно чогось жаль. Був красивий К. у формі, що нагадує мені в деталях посильного з готелю чи то кіноартиста з фільму, що має умовний терен дії, вроді Атлантиди чи Океанії. Хто зна, може, се з незвички. Він запевнив мене, що війни скінчиться посеред літа.

Доктор Бенеш на прощання запросив мене до Праги влітку. Мені стало легше на душі. По війні остаточно вирішив обов'язково об'їхати слов'янські країни, особливо Чехословаччину і Югославію.

Увечері трохи поспівав з мамою українських старовинних колядок. Дві колядки навіть записав. Набирається вже цілий збірник колядок.

Починаю думати, що слід було б зайнятися¹ після війни зразу ж фільмом на всеслов'янському матеріалі. Очевидно, се міг би бути фільм вокально-музичного плану (народного) з малим сюжетом і об'єднуючою ідеєю боротьби з гітлеризмом.

21 / XII [1943]

Починаю негайно і вперто правити «Україну в огні». Зараз мені починає здаватися, що я зробив велику помилку, що погодився з... редакцією «Знамя» друкуватися. По суті кажучи, ця чортова редакція вирвала у мене сценарій, бодай їй добра не було. Безумовно, мав рацію Ш., радивши мені не поспішати з друком і працювати над повістю далі. Так мені й треба. Не міг відмовити двом редакційним маніячкам, тепер буду довго каятись. Українці-письменники починають уже, здається, обходити мене і вже, кажуть, починають каркати над моєю головою... ворони, чекаючи поживи.

Мене пригноблюють тяжкі передчуття і мучать по ночах не менш тяжкі сни.

Переименування міст є показником нашої поверховості і нешанобливості. Цікаво, що переименування йде по імені героїв, часом скандально-невдалих. Отже, міста вже, як і прізвища на «ов», на «град» і на «ск». Не краще хіба і не достойніше було б не імена міст змінити, а прізвища героїв по назві міста, тому Марина Осипенко-Бердянська багато краще звучить, ніж місто Осипенко, бувший Бердянськ. Сього, здається мені, нігде у світі нема.

Я думаю собі, прости Господи: чи поменшало на нашій землі за двадцять п'ять літ горя, злиднів, недолі? Чи зменшилось неповажливе ставлення до людини, до людської особи?

Несу тягар заборони «України в огні» і досі. Думається мені, що і тут десь рятує мене рука Сталіна, бо не може бути щоб не розідрали мене досі в шмаття за «націоналізм» різні газетні перевиконавачі завдань. Велику помилку вчинив я, подавши на розгляд незакінчений труд, неповний, не приведений в гармонійний стан в усіх своїх частинах і деталях. Очевидно, лінощі мої, необачність і потурання похвалам призвели мене до такого нерозумного кроку в отсей відповідальний час світової бойні. Я забув, що в такому вигляді, як є, «Україна в огні» не могла пройти, бо сьогодні вона якоюсь своєю стороною сприяла б критичній атмосфері навколо нас, облитих кров'ю і потом. Війна є війна. Немудра з кам'яного віку річ. У цій грубій звірячій грі діють грубі таланти і генії полководців під звуки єдиного духового оркестру, що виконує марш «Бий ворога». А думати будемо після. Зараз пошана і слава переможцям і їх коням, а не мислителям чи критикам конячої породи. І я смішний, вже сивий чоловік поліз на поле бою з картонним мечем критики. Залізо треба нести і сталь! А не прощення заблудлим. Шибеницю і кулю зла, а не беззубе дурне добро для селяків лінивих і скаредних. Захисник дезертирів і оточенців я! Божевільний, що поставив під сумнів класову боротьбу! Проповідник плюгавого християнізму! Націоналіст, що возлюбив народ свій такою любов'ю, що вона заслонила собою братній народ, який, по суті, і є справжнім

визволителем України од німців, що мали нахабство вважати себе «визволителями».

Мене засуджено до смертної кари через отруєння чашою цикути націоналізму. Ні, мене повісять. Я почуваю уже ось місяць на шії своїй петлю націоналізму, і я, мов святий Джованні у Франса, пізнаю і приємлю істину присуду, поскільки присуд винесено од імені високих осіб, що є виразниками волі народу, отже, і од мого імені, поскільки я є частиною народу. Мало того, я мушу бути визволений цим тяжким вирокком. Справді — довольство цілого обнімає собою і довольство всіх його частин. А раз я є частина, хоч і мізерна, цілого, сей вирок, задовольняючи ціле, мусить задовольнити й мене.

До того ж я мушу ще вважати вирок свій пристойним і приємним, бо він зроблений на основі нашого права. Засудження моє є актом справедливим, а тому корисним і приємним, коли б у ньому були фальш чи обман навіть, чого в даному разі безумовно нема, — то й тоді мені належить його ухвалити і прийняти. Бо навіть несправедливий, поспішний вирок, коли він здійснюється в формах справедливості, цим самим стає вже причетним до цих форм і через них робиться дійсним і набирає великої сили. Те, що в такому вирокку погано,— переходяще, тимчасове, по наслідках своїх не важливе і шкодить хіба приватній особі, в даному разі мені, зате те, що є в ньому доброго, він має од самої справедливості, що є завжди незмінною і непохитною. Цим він задовольняє ціле. Поскільки, знов же пак, судити корисно і необхідно, а судити без помилок неможливо, то звідси виходить, що і помилки і збочення вироків належать до превосходства суду і самі причетні цьому превосходству.

Тому, коли б у припадку душевної слабості, чи гострих скорбот, чи жалю, чи гніву, який може бути нерозумним проявом такої хвилинної слабості, я і вважав би цей вирок несправедливим, я мушу примиритися з несправедливістю, мов олово з міддю, утворюючи благородну бронзу, що служить для високих цілей.

Учора я цілий день накликав на себе смерть. Потім я полинув у нездійснимий світ, блукав у ньому до ночі.

М. С. Х. одмовився, очевидно, прийняти мене. Я зарухуюсь, треба думати, до табору людей, яким краще б на світ не народжуватись. Справжнє благородство ума знає захоплення і співчуття. Я помилився в адресаті. Я не почув захоплення «Битвою» і не втолив пошматовану свою творчу душу співчуттям начальника. Його не вистачило ні на те, ні на те. Прощу ж я йому в серці своєму його бідність і зумовленість свідомості битієм.

Ніколи не бажав і не побажаю зла народу руському, а бажаю йому перемоги, слави і добробуту на довгі віки. Буду вважати себе щасливим робити на його користь і на славу все, що тільки здатна моя душа, пам'ятаючи, що по закону загальнолюдському не осудить він мене за мою безмежну любов до мого українського народу, якому я служу всіма силами своїми, всім серцем і розумом своїм, стривоженим недолею світової війни, і служитиму до смерті на добро, на любов і на братерство народів, до яких хвилями у вічному океані приходять і відходять уряди.

Життя народу — у жнивях ланів. Воно у виноградних гронах, в усмішці неба і в сльозах його — дощах і росах, що падають на плоди садові. Воно не в законах адміністрацій, а в труді і в любові.

Не кажіть мені ніколи, що для вождів народу доброта і кротість шкідливі, бо ви в цім нічого не розумієте. Керівники народів ще не спробували її. Вони запевняють, що зменшили зло строгістю. Але зла багато між людьми, і чи зменшилось воно — сього не видно.

Я написав про любов, а не про ненависть, і за це стали мене ненавидіти і зневажати.

1944 рік

1 / 1 [1944]

Новий рік стрічав у симпатичного старого руського генерала О. О. Ігнат'єва. Обоє вони, і Ігнат'єв і дружина його Наталя Георгіївна, були винятково добрими і зворушливими. Я згадую сьогодні свою з ними зустріч з почуттям теплої подяки. Мене зворушила їхня інтелігентність і та простота, якої нема, на жаль, нині в нашому суспільстві.

;

В цьому році повинна скінчитися світова війна на європейському континенті. Треба сподіватися великого множення подій, може, несподіваних, непередбачених, але глибоких і надзвичайних за наслідками. До сього часу принаймні ніхто не може сказати, будемо ми в Європі чи ні. Мені щось здається, що ні. Німеччину ждуть страшні часи, яких вона заслужила усім своїм людожерським еством. Руський народ за величезну ціну вийде на широку арену міжнародного життя. Відновиться Польща, Чехія, Австрія, виросте югославська федерація. Одна тільки Удовиця оплакуватиме дітей своїх на руїнах до самої своєї смерті, замовчена, підозріла, зневажена падчериця Європи.

Страшну, незабутньо жахливу картину являв собою Хрещатик, відомий в історії Радянської України під іменем вулиці Воровського. Разом з усіма вулицями, що вливалися в нього цілі століття, він лежав перед нами поруйнований вщент. Миколаївська вулиця, що звалася вулицею Карла Маркса, стояла вся згоріла. Високі чудесні будинки зяяли порожніми дірками своїх вікон і балконів, через які проглядало похмуре небо. Се було щось подібне до руїн Риму, Помпеї чи Геркуланума. Вогонь пожер серце української столиці. Куди око гляне — руїни, мов прокинувся Піранезі і втілив свої руїнницькі химери у нашому серці. Меринговська, Ольгинська, Прорізна, Лютеранська, Кірова, Пушкінська. Але найнахабніший і наймерзотніший будинок у Києві на Хрещатику і вулиці Леніна — універмаг, увінчаний божевіллям архітектурного свинства, стоїть цілісінький. І коли я глянув, плачучи, на сю живу потвору серед руїн, чорна тінь підозри поповзла мені в душу. Тут щось не те. Потім я стрів жінку мого сторожа Архипа Андрійовича, що жив на Хрещатику. Виявилось, що він вибухнув разом з одним із будинків.

«Почалося це з рогу Прорізної, де була якась комендатура. Біля комендатури стояло дві величезні черги киян. Всіх засипало цеглою, і німців також».

Потім я розпитував ще багатьох людей і довідався, що не німці знищили центр нашої знівеченої столиці, а ми самі. Наші дурники перевиконали програму завдань і на

сей раз, зоставшись вірними своєму стилю безбатченків дурноголових і геростратів. Се ми налякали німців, висадивши в повітря кілька десятків фашистських офіцерів разом з нашими обивателями, що не бралися, звичайно, в розрахунок. Але я про се нікому в житті не скажу, бо належить говорити, що поруйнували наш прекрасний милий Київ фашистські недолюдки. І що Лавру, святиню всієї Русі, висадили в повітря теж вони.

3 / 1 [19] 44

У всіх республіках нашої країни видатні інтелігентні робітники культури, крім руських, якщо вони не є членами партії, цим самим уже мають в очах офіційних кіл вигляд підозрілих націоналістів, незалежно од самих кришталевих в розумінні інтернаціоналізму поглядів і всеї діяльності. Се я знаю і відчуваю много літ уже на собі.

3 / 1 [19] 44

Сьогодні був у М. С. Х. Тяжке побачення, і зараз ось уже минуло дві години, ще не пройшло гнітюче бажання вмерти, аби не жити, не відчувати жорстокості людської. Се ніби був не М. С., і я був ніби не я. Був холодний, безжалісний небожитель, суддя і — винуватий, аморальний злочинець і ворог народу, себто я. Я зрозумів, що ніякі аргументи, висловлені з болем душевним і тугою і найглибшою одвертістю самоаналізу, ні в чому його не переконають, що я не видатний чесний робітник радянської української культури, а щось вроді розшифрованого пійманого злодія і політичного антирадянського шкідника і що я ніколи і нічим уже не замолю перед ним свого «гріха», що мене викреслено з живих до самої моєї смерті і ніколи вже мені не воскреснути. Даремні мої прохання в передмові: поправити мене незлобиво доброю своєю порадою. Не хліба, якого я просив у передмові, а камінь простягли мені, не пораду знайшов я у нього, а суворий нещадний вирок. З цим почуттям загубленого життя і пішов я від М. С. «Ми ще повернемось до розгляду вашого твору. Цього ми так не залишим. Ні, ми ще до нього повернемось». Таким чином, я мушу жити і діяти під гнітючою нестерпною загрозою подальшого суду. Мене ще ошельмують перед народом і всю

мою многолітню працю замовчать чи теж обернуть на зашифрований обман.

Господи, пошли мені сили. Не дай упасти мені в розпач і тугу, щоб не висохло моє серце і не озлобилася душа моя.

Пошли мені мудрість простить доброго М. С., що проявився малим у великості своїй, бо слаб єсть чоловік.

3 / 1 [19] 44

Про фільм «Битва за нашу Радянську Україну», що вважається кращим фільмом за весь час Вітчизняної війни, про фільм, що мав блискучу світову пресу,— про цей фільм М. С. не обмовивсь і словом, так ніби його й не було на світі, ніби я й не робив його.

Але все-таки я його створив на славу нашим народам, і я щасливий, що чесно провоював Вітчизняну війну як син народу.

7 / 1 [19] 44

У хвилини душевного занепаду і слабості думаю: нащо я так убиваюся за долею українського народу, чого оплакую його, чого боюсь за його долю, кричу про його труднощі й страждання? Може, їх нема. Може, все, що діється навколо мене, є звичайний, нормальний життєвий процес. Може, народ не потребує мого клопоту, до речі, і не знає нічого про його існування. Чи не є я звичайний Дон Кіхот з видуманими химерними мріями? Чи не вигадав я в хоробливій своїй уяві всі оці страхіття, що про них пишу я у своїх, нікому не потрібних книжечках? Чи не збожеволів я? Чи не впав у гординю, в манію величі і месіянства? Чи не затулило хоробливе реагування моє на зло добра в житті народів? Чи жах трагедій і руйнацій не затулив мені очей на велич подій і благородство жертв і героїзму руського і українського народів? Чи не Дон Кіхот я, не дріб'язковий плакальщик над непотрібним? Не знаю. Може, й так. Може, моя «Україна в огні» є витвором донкіхотства мого? Прости мені, світе милий. Одне скажу на свій захист: нікому не бажав я зла. І, може, всі мої химери і привиди, мо', хоч частиночка їх, бодай найменшенька, колись у тиху і щасливу добу натхнуть поета молодого чи незлобливу душу дослідника чернеток епохи на добру думку і на слово тепле. І, мо', тоді крупиночка моїх скорбот і жалів забли-

має, як найменша зірка в небі, як іскра в полі при дорозі хоч на хвилиночку тихесеньким світлом.

Може, й такий, як є, сумний і полохливий, потрібний я народу.

Боже, який у мене тяжкий сьогодні день.

Як сумно в мене на душі.

Прочитавши статтю в «Правде» про одверті висловлювання містера Уїлки, я думаю собі: скільки підлоти і гидоти несе в собі мерзотне двадцяте століття і зокрема наша от-ся велика передостання війна. Воюємо ми одні. Наша кров урятувала англо-франко-американських шкурників і шахраїв од світової непоправної катастрофи. Ми пролили за «други своя» більше крові, аніж «други наші» витратили на нас кілограмів Рузвельтової ковбаси. І їм і сього ще мало. Їм хочеться, щоб ми лили кров на японських кордонах, щоб ми молились Богу, щоб грали під дудку крамаря до кінця днів наших на лоні чотирьох славетних свобод. Стара хижачка Англія, загарбавши півсвіту, оголосила недоторканість колоній (*нрзб*). Я не знаю, що діється в світі. Я почуваю, що діється велике нечесне діло, нечесна і жорстока гра. Капіталістичний світ боїться і мусить десь та чимсь об'єднуватись проти нас.

Завтра не виберуть у президенти Рузвельта, і бугай Уїлки може наробити нам великої шкоди. Не буде миру, і не буде згоди. Не можемо ми жити мирно з хижим Черчіллем, нема для цього ніяких, на мою думку, перспектив. Будуть обмани, будуть зради, запродаństwo, дипломатичний блуд і безліч подій в жорстокому 44-му році. Полетить Гітлер з дурним своїм гітлеризмом в трубу, виринуть інші німецькі пси, сторгуються з англо-американськими тузами і стане перед радянським великомучеником-воїном і страсотерпцем на Заході димова отруйна завіса, що ні пройти, ні проїхати. І буде багато жалю через несправедливість, і буде багато страждань і труднощів житейських через необачну щедрість нашу на кров і смерть у Великій Вітчизняній війні.

11 / I [19] 44

Прочитав книжку Раймонда Артура Девіса «Это наша страна» (Українські канадці проти Гітлера), видавництво «Прогрес букс», Торонто, Канада, 1943. В сій книзі автор на основі множества газетних матеріалів і даних розвідувальних,

треба думати, органів подає надзвичайно яскраву і несподівану за своєю ускладненістю картину політичного життя канадських українців, яких він називає українськими канадцами. В оцій «грі слів», очевидно, і полягає все, в основному, зерно настанов автора. Для нього вони дійсно і не можуть бути ніким іншим, як українськими канадцами, оці канадські українці. Англійські купці творять на своїй землі за свої гроші свою націю з різних ізгоїв, що не знайшли собі хліба у своїй і не своїй землі.

Політичне життя сього півмільйона трудящих Канади надзвичайно «багате». Яка тільки наволоч не затуманює, не задурює голову наївним дурним українським дядькам — і німецько-фашистські шпики, і українські авантюристи, і бандити, і англійські провокатори, а найголовніше — свої українські Марки Прокляті, що гасають по світу на чужі гроші, з чужими паспортами, під чужими іменами на службі у чужих держав, поки не приб'ють їх десь з-за рогу чи не висадять у повітря бомбою, загорнутою в доляри і марки, щоб рознесло їх в небуття, як смітник, нікому і ні на що вже не потрібний. Український націоналістичний фанатизм носить по світу, як скажений рій розігнаних бджіл, дурних і роздратованих через нездійснення інстинкту. Утрачений розум і загублене сумління, розпродане на житейських торжищах, ненависть, застаріла до всього світу, і розчарування, і почування своєї другорядності неприкаяних покидьків світу, і цілковита залежність од найлегшого подиху чи коливання міжнародних кон'юктур, мінливих і зрадливих, як марево, утворили протягом чверті століття на земній кулі особливу, неповторну постать українського авантюриста-фанатика ідеї «суверенної України». Сини тихих старосвітських попів і гречкосіїв на ролях міжнародних шпиків, убивць і пройдисвітів приречених — яка потрясаюча тема для великого роману чи для трилогії, для глибокої трагедійної картини для міжнародного політичного роману.

Падає мертвим з палуби океанського параплава в океан кінематографічно-вишукано одягнений авантюрист в кінці плутаного свого шляху. І в отсю саму мить десь коло старенької хатинки на Поділлі, на городі чи в полі (*нрзб*) щось постукало в старее серце бабусі одинокій, що була матір'ю давно далекого, забутого, проклятого Марка.

А він пливе по океану, пливе, пливе, оглядаючись у розпачі на темнохмарні обрії і потопає пливучи.

Хто повірить, що навіть Скоропадченко Данило, син гетьмана, сфабрикованого Вільгельмом Гогенцоллерном з царського офіцера, що навіть сей Данило, безумовний гітлерівський резидент, має прихильників серед українських канадців. Проте чому не мати, коли він має їх напевно і в урядових великобританських колах для всякого випадку.

З книжечки Девіса я зробив для себе сумний-сумний висновок, згадавши слова Чемберлена — «Будь ласка, не більше однієї війни зразу»,— багато ще горя буде на Україні, багато підозри, слідства, кар, багато профілактики, бо вороги наші все, очевидно, роблять і нічого не лишать без уваги, не скориставши його для наступної, можливо, скорої війни проти нас. Навколо української проблеми зараз точиться добра половина усієї світової війни. І мені стало цілком і остаточно зрозуміло, в чім об'єктивно полягають недоречності «України в огні» і через що її дійсно треба було заборонити в такому вигляді, в якому вона була.

Мені розповідала не раз моя сестра Паша, як до війни у Києві, коли в неї жили батьки, батько, нині небіжчик, не раз кидався майже в нестямі на матір з сокирою чи ножом. Останній раз насилу відняли ножа. Він був уже, сімдесятидев'ятилітній дід, на волосинку од жохливого злочину. Коли у нього одняли ножа, він довго сидів, знесилений і блідий, а мати потім днів зо три була тиха й обережна.

— А потім? — питав я, не вірячи вухам своїм.

— А потім починалося все знову, поки не доходило до своєї кульмінації. «І так усе життя»,— подумав я собі.

Зараз батько умер у Києві в німецькій неволі. Мати — у мене. Вона живе в моїй кімнаті вже два місяці. І з кожним днем я все більше переконуюсь, що батько був одним з найбільших мучеників, яких я знав.

Світе мій, скільки недоброго каламутить стару материнську душу, в якій прірві темряви і зла плавала вона так довго і незмінно, що так сповнилась ущертъ безоглядного криводушного егоїзму і фальші.

Далекі літа дитячі виринають з тьми часу, і багато дечого з'ясовується в справжній своїй суті — і батьківські запої, і лайки, і бійки, і тяжкий увесь отой нелад, ота відсутність святої тиші, що позначила нашу хату, і смуток, і темне

відьомство, і прокльони дітей, і много іншого зла, яким мов притавровані бути мої батьки і дід.

Старі чоловіки в конечній старості своїй, коли багато вже людина зоставила чого на житейських шляхах, старі чоловіки стають красивими і благородними. Очищена од суети дрібниць мудрість, м'яка розважливість і хоч невеликий, але свій розумовий синтез, нахил до філософічності, милої і простої, прикрашує сивину останніх глибоких людських літ. І зовсім інше, скільки я в житті помітив, у жінок. Коли вже перестає бути жінкою і стає бабою, уся обмеженість її, мерзотне скопидонство і огидний претензійний бабський егоїзм, за винятком рідких, виключно щасливих натур, пустячкова дріб'язковість і дурість та ще хіба прожерливість,— ось які «перли» уквітчують старість великої більшості бабів.

У мене нещасливий дім. У молодості в ньому не лунали дитячі крики, плач, і сміх, і зойк.

Зараз стіни мого дому лунають крягтінням старушок...

19 / I [19] 44

Дивився два фільми — «Конференція в Тегерані» і «Суд іде». Обидві картини, кожна по-своєму, справили на мене важке враження. Я бачив Сталіна в оточенні ворогів, які його не люблять, мусять терпіти і використовують тільки з вигодою, винятково в своїх далекоюсяжних цілях. Це зустріч двох світів. Двох світоглядів, двох виключаючих одна одну реальностей епохи. Сталін почуває се. Він відчуває себе ніяково разом з Ворошиловим. Він надзвичайно напружений і, сказав би я, пригноблений, може, од незвички бути на чужих людях, а скорше од тягаря сієї історичної гри. Мені здалося ще, що йому не потрібен абсолютно маршальський костюм, який робить його провінціальним. Не треба йому перевдягатися. Він має вигляд перевдягненого...

У сцені передачі англійського меча я відчув щось прикре, образливе для Сталіна і для всього руського народу, я б сказав, щось нахабне з боку англійця Черчілля, якого я терпіти не можу, і щось примусове, десь на грані приниження для Сталіна. Вся ця сцена — додатковий тягар в житті Сталіна. Вони ставлять його десь поруч з Чан Кай Ші, і ми для них напівкитайці, себто не перша, а друга половина

людства, другорядна. Мені було важко і сумно дивитися на замасковану сцену переваги того світу над сим моїм світом.

«Суд іде» — фільм потрясаючий по силі трагедійного натуралізму. Се суд над німецькими катами у Харкові. Се картина епохи. Судді, прокурор, свідки, публіка і підсудні — увесь цілий світ облич, рухів, інтонацій, виразів — усього, що давали змогу проникати в людину і самий акт кари, страшних шибениць на величезному майдані, переповненому нещасними, обездоленими, вимученими людьми, що жаждали акту справедливої злої кари — усе говорило, навіть не говорило, а стогнало мені, до якого страшного падіння дійшло людство у дикому двадцятому столітті. Німці — хами. А ми? Нас, виявляється, можна було нищити, як саранчу чи мишей, без жалю і страху.

Я задаю собі страшне і грізне запитання: невже ми можемо справлять навіть на німецьких виродків таке враження, що на нас може підніматися чия б то не була людська рука і нищити нас так, не впавши в божевілля? Чи се діють божевільні? Виродки Європи? А чому вони не роблять сього у Західній Європі?

Чому газовий автомобіль і отсі-от апокаліпсичні рівчаки смерті, отсі «баб'ячі яри» і провалля, загачені трупом, чому се в нас, а не в Європі Західній, де діють ті ж собако-німці? Чому там сього не можна їм? Чому там вони обмежуються звичайними формами військового терору німецького режиму? Я думаю не тільки про нелюдські плани Гітлера щодо Східної Європи, а думаю про виконувачів оцього небаченого, нечуваного, думаю з болем і мукою про найстрашніше — а чи не втратили ми в масі чогось такого, що могло б не дати навіть німцю ніякої змоги діяти з нами отак? Чи ігнорування храмів, краси будинків, вулиць, хат, кольору, одежі, людської зовнішньої гідності, пам'ятників старовини, охайності і многого другого не обернуло нас у масу, що можна зразу по першому враженню дати педантичним мерзотникам цивілізованої Європи.. (вирвані сторінки.— *О. П [ідсуха]*).

...Кожний день несе мені сором і сум. У мене ослабло серце, і я буквально падаю без тями щовечора. Я потребу сну не менш 14 годин на добу. У мене такий стан, ніби я вмираю. Все діється ніби десь далеко од мене. До мене ніби не доходять звуки людей, почуття. Я не можу ходити ні в театр, ні в кіно. Мене втомлюють люде. Я уникаю їх,

боячись, що вони прочитають, як лихо пригнуло мене, і знеслило, і спустошило.

Сьогодні був у мене український художник М. Г. Дуже талановита і порядна людина, яку вже почали цькувати і труїти в Москві. Дуже мені його шкода.

...Мені приємно думати, що є отакі розумні і високопорядні руські люде. У мене трохи покращав настрої.

19 / 1 [19] 44

Переклад нового гімну на українську мову вийшов настільки вдалим, що йому цілком може позаздрити оригінал. Влучно сказав Григорій, коли я йому прочитав: «Замечательно. Вот теперь бы сделать с этого обратный перевод на русский язык и получится, что надо».

19 / 1 [19] 44

Зараз, здається мені, є всі підстави думати про закінчення війни в цьому році. Аби тільки не викинули німецькі вовки якихось хитрощів, не потягли на змову американо-англійських спекулянтів, наших непримиренних ворогів.

Руський народ мусить вийти з цієї війни уславленим переможцем, достойним найкращої долі, найвищої пошани. Треба думати, що післявоєнний період принесе йому великі здобутки в мистецтві, науці; повинна початись доба післявоєнного ренесансу.

З другого боку, і в мене багато побоювань. Адже ми втратили в війні в цілому мільйонів сорок, якщо не більше, людей, коли обчисляти втрати сумарно, до ненароджених за три роки війни через брак мужчин включно. Оці велетенські втрати і величезна сила каліцтва і розорень, і брак коней, корів, одежі, матеріалів і бюрократична наша пиха і неухважність до вимог життєвих нешановної пересічної людини, як би оце все не виявилось по війні в формі великого знесилення країни, великої безпорадної бідності і невдоволеності. Мене дуже вразила одна моя бесіда з бійцем-шофером, молодим, хорошим сибірським юнаком: «Плохо живем. Так плохо, что думать не хочется, до чего обеднели и опустошились деревни в Сибири. Разве можно сравнить с тем, что было. Я очень часто думаю себе, да и не только я, все мы так думаем: эх, если б проехался наш т. С. по деревням да посмотрел на истинную правду, он бы этого так

не оставил, нет, ни за что бы не оставил. Разве можно так бесхозяйственно й плохо жить? И все мы, знаете, ждем, чтоб были какие перемены и пересмотры нашей жизни. Все мы ждем. Все. Только этого не говорят».

Багато дечого цікавого розповів мені хлопчина з деталей життя, розпитуючи мене, як живуть люде в других країнах. Хороше у нього серце і голова хороша і видно, що у народу є якась масова величезна потреба в якихось інших формах життя на землі. Се я чую скрізь. Сього я не чув і не чую тільки серед керівних осіб. Їм «доярка сказала», що кращого, як у нас є, бажати не можна, бо його немає й не буде.

Часом я думаю, що для України ся війна за своїми наслідками катастрофальна.

У мене перед очима стоять привиди — київські звільнені з неволі громадяни, живі мерці.

19 / I [19] 44

З великою приємністю працюю над літературним сценарієм «Мічурін». Я розпочав сю роботу перед війною і зараз повернувся до неї, як до теплої рідної хати. Се ніби не в'яжеться трохи з моїм «націоналізмом». Адже се тема руська про руський народ, проте я думаю, що мені не заборонять писати про нього добре, люблячи палко і свій народ. Світе мій, чому любов до свого народу є націоналізм? В чім його злочин? Які нелюди придумали отсе-от знущання над почуттям людським? Ну, цур йому. Пишу про воїнамученика і борця великої і рідної мені ідеї: облагородження нашого народу радянського через сади. Мічурін. Так, отже, ні. Виявляється, що се «уход от действительности, могущий навлечь на себя...» і т. і. А між тим мій фільм про Мічуріна сказав би радянському (всім) глядачеві, їй-богу, багато більш, ніж усі наші камери тортурів на екрані, «іменуюмі» фільмами на воєнному матеріалі, з вбивством дітей, жінок, і криком, і жахом, і жорстокістю, і що їх і так пребагато в нашому житті. Про людину, про життя, про труд і благородство великої мети.

Сьогодні С. Фадєєва зняли з посади відповідального секретаря Спілки письменників Радянського Союзу. Призначили головою М. Тихонова, секретарем Полікарпова. Фадєєв прийшов до мене розгублений і дуже сумний. Видно, що великий біль приховав він у своєму серці. Я був дуже радий його приходу. Мені здається, що у нього є побоювання, що він нічого вже, може, не напише в своєму житті видатного, що він розучивсь, розгубивсь, забув. Я втішав його як міг. Мені від усього серця забажалося, аби все, що сталося, обернулося в майбутньому на краще, йому на щастя. Коли я проводжав його на метро, він з сумом пожалівся на Корнійчука: на зборах президії Корнійчук сьогодні навіть ні разу на нього не глянув і дуже сухо і недружелюбно виступав. Фадєєв се пережив, очевидно, дуже важко. Його чутлива і тонка душевна натура не могла не реагувати боляче на таку манеру ставлення товариша, який ще недавно роками користувався його повною довірою і любов'ю. Фадєєв завжди прекрасно ставивсь до Корнійчука. Я не розумію, що заважало Корнійчукові саме сьогодні бути чулим і дружелюбним з Сашею. Невже не міг він підійти до нього, сказати пару добрих слів, поздоровкатись, усміхнутись своєю свіжою щоденною «дежурною» усмішкою (бодай) і цим уже підтримати у тяжкий момент друга, що ніколи не стояв нігде йому на дорозі. Я сказав Фадєєву, аби він скоріше про це забув і не узагальнював своїх лихих висновків від окремих людей на людину взагалі, бо письменник мусить мати чисте, незлобливе і вільне під зла серце. Щоб оберігав свою душевну свободу і беріг її як дорогоцінний дар, що посилає доля небагатьом людям. Так ми з ним і розлучились біля Київської станції метро. Назад сі два квартали я дійшов з великим трудом, так у мене боліло серце і груди і такий упадок сил. Знесилений, я ледве дійшов до дверей. Мені щось здається, що я довго не проживу і кращої частини людського віку, від п'ятдесяти до шістдесяти років, як каже Анатоль Франс, мені, певно, не пережити. Я думав по дорозі: єдине, чого б я хотів під отсей кінець свого життя — написати одну справді хорошу і потрібну народу книгу. Я вже не знаю, чи буду я фізично спроможний скрутити хоч один фільм. Бюсь, що ні. Повечорів мій день. Темніє.

25 / 1 1944

Я ніколи не був метким. І досі у диспутах, якими таке рясне було моє життя, я знаходжу потрібні слова не зразу, а вже після бою, десь на самоті, встромивши голову в подушку. Отоді я знаходжу для свого противника найсильніші аргументи, я обдаровую його найгострішою словесною зброєю, я підставляю під них свої слабкі місця терпеливо, зате тут же побиваю його вщент такими досконалими, яскравими влучаннями, що все тремтить в захопленні навколо, все радіє, та вже запізно, марно. Нема ні бою вже, ні перемоги. Одна досада і нещастя реальності.

20 / II 1944

Якщо вже говорити про мистецтво революційної доби, то геній руського народу знайшов собі втілення в музиці — Шостакович, Прокоф'єв, М'ясковський, менш у поезії і ніде більше, бо в усіх мистецтвах, особливо в літературі, в основі лежить не узагальнене почуття, а рацію, думка, точна концепція, обумовлена всією складною громадою політичного механізму. Тому жалюгідно убогою виявилася література і кіно в тій мірі, в якій вони залежали від літератури.

20 / II 1944

Ось уже минуло три місяці як немов ангели покинули мою душу.

Потопаючи в стражданнях народу, я попросив хліба поради. Мені подали камінь осуду.

Мені здається, я загину в цьому році.

21 / II 1944

Сьогодні мене виключили із Всеслов'янського Комітету. Завтра, очевидно, виключать з Комітету по Сталінських преміях і знімуть з художнього керівника. Таким чином всі заспокоювання моїх друзів виявилися марними. Організовки починають діяти, зашморг навколо шиї затягується.

Єдине, що мене заспокоює,— моє чисте сумління. Не буржуазний я і не націоналіст. І нічого, крім добра, щастя і перемоги, не бажав і руському народу, і партії, і Сталіну, і братство народів вважав і вважаю своїм ідеалом. Любов

же до свого народу і страждання його стражданнями не може принизити моїх поглядів.

Прощаю всіх, хто заподіяв мені зло. Не хочу носити в душі зла.

22 / II 1944

Дописую «Мічуріна». Чим більше пишу і вдумуюсь в написане, тим більше люблю сю людину. Може, він був і не такий, напевне не такий. Я одкинув майже всю суму невеликих приватних побутових правд, прямуючи до єдиної головної правди сієї Людини. Се мені дає багато для думання. Мені приємно писати про сього справжнього сподвижника Леніна, скромного і органічно глибоко відданого комунізму трудного і складного чоловіка. Я почуваю в ньому себе, прости мені, світе, за порівняння.

22 / II 1944

Що мені заважає писати? Щоденна думка про смерть. Вона почала переслідувати мене, вона гнобить мене як передчуття лиха і кінця. Часом мені хочеться вмерти, так я замучився і втомивсь од немилосердя і страшної жорстокості. Часом ні, і тоді страх пригноблює мою душу. Що се? Наближення кінця? Чи просто втома?

27 / II 1944

Сьогодні, 27 лютого, у неділю мені подзвонила О. Бокшанська і повідомила мене про те, що в силу нового Указу Раднаркому СРСР про склад Сталінського Комітету, в списку якого моє призвище відсутнє, я, таким чином, уже не є членом Комітету. На моє місце призначили народного артиста СРСР Гната Юру.

Що ж далі?

1 / III [19] 44

...Письменник, коли він щось пише, повинен почувати себе врівні, на висоті найвищого політичного діяча, а не учня чи прикажчика.

Учора Горський привіз мені з Києва звістку про зняття мене з посади художнього керівника студії. Таким чином, я повернувся до Києва на студію хоча й ще більше посивілим, але убогим, побитим і пораненим.

Понесу стид свій по Шулявці на довгі, очевидно, часи, поки не забудеться.

Годі б уже мені мучитися і спокутувати свій гріх перед Сталінім. Треба прийматись за роботу і роботою довести йому, що я радянський митець... а не одіозна талановита постать з «обмеженим світоглядом».

Треба взяти себе в руки, закувати серце в залізо, волю і нерви, бодай останні, і, забувши про все на світі, створити сценарій і фільм, достойний великої нашої ролі у велику історичну добу.

Учора у Козловського сказав мені Самосуд: коли Москвін узнав про усунення мене з Сталінського преміального комітету, він сказав: «Як жаль. З комітету вийняли серце й душу».

Смутно мені, смутно.

8 / IV [19] 44

Якою б не була страхітливо руйнівна війна, яким би грізним ураганом не пройшлась вона по Україні, її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечне. У цій пожежі, хаосі й крові злились воєдино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, на початку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед. До речі, об'єднання — кінець національному дрібному, другорядно кон'юнктурному... Очевидно, його підставою була розірваність земель і різнобожжя.

9 / IV [19] 44

Уся Росія їде сьогодні на бабі. Те, на що виявилась здатною російська жінка, незбагненно.

Так само незбагнений і так само повний величі наш наступ. Наступ нашого радянського війська в це бездоріжжя— більш ніж чудо. Це непосильний, немислимий труд. Люде ніби бояться, що вляжеться їх священний гнів, і

прагнуть швидше його реалізувати, не шкодуючи ні трудів для цього, ні життя, ні страждань.

Що є в брудній, негарній, непричесаній російській людині? Одвічне прагнення чуда, до великого і кращого, до всезагальності. Прагнення до перебудови світу. Звідси і Жовтень. Він живе в ньому й сьогодні, не велике, врешті-решт, щастя всього людства.

9 / IV [19] 44

Америка одмовилась дивитися мій фільм «Битва за н[ашу] Р[адянську] Україну».

Вона, підла перекупка і спекулянтка, не захотіла навіть глянути на ту кров, яку купує вона за свій свинячий бекон у консервних банках.

Будь же ви прокляті, панове і (нрзб) американці з усім вашим добробутом і лагідними усмішками.

Проклинає вас мій батько, мати і я з усім народом українським.

9 / IV [19] 44

Я не вмію писати.

Або я зовсім не вмію писати і все те, що я роблю, лише здається писанням за принципом — на безриб'ї і ракриба, або ж я втомився і виснажився увесь вщент. Написати півсторінки для мене вже канальський труд. Я втомлююсь часом від одного рядка.

Тисячі думок і картин збиваються в купу і мучать мене. А витікають вони з голови неначе через мікронно тоненьку щілинку, і все написане мною, здається завжди мені нікчемною краплинкою того, що я так пристрасно хотів сказати.

Тоді я журюся і знову мучуся від знесилення.

Художники так багато зробили для церкви епохи ренесансу, що навіть нечестиве життя пап і кардиналів не змогло розхитати в народі віри в Бога.

26 / IV [19] 44

Учора в ВОКСІ шанували творчість Чапліна. Гарно виступав англійською мовою Пудовкін. Хвалився собою дрібний Ю., був перебільшений патетик і діляга М., і над усіма панував розумний і хороший Ілля Еренбург. Невідомо чого й для чого «випускающая» артистка М. була в хустинці...

Було так, ніби якась стороння людина зайшла на хвилинку з вулиці.

Потім дивилися «Золоту лихорадку» — чудесну молоду картину Чапліна. Я сміявся, як давно не сміявсь.

Був Литвинов. Сіра форма зробила його трохи подібним до старого швейцара в гарному домі. І нащо завели форму для міжнародного Наркомату — не знаю, Господи прости.

Не один раз доводилось мені чути минулого року од наших наркомів про стан кладовищ. Кладовища, бачите, потрібні красиві. Запустили ми кладовища.

Це правда, думав я, дивлячись на добрих наших домощених держдіячів, адже кладовища — це дзеркало людських взаємин.

Навчїть поважати, шанувати і любити людську особистість, виховайте у молодих повагу до старших, хоча б до батьків, і кладовища самі прикрасяться. Повага до пам'яті, а не звільнення житлової площі.

Я бачив одне «благоустроєне» кладовище за стіною Ново-Дівичого монастиря (хід за пропусками). Надмогильні написи в більшості — верх пошлості. Це не людські, це службові написи. Живі родичі хвастаються своїм покійником, який, мовляв, він був, з яким стажем і на якому високому посту. Нічого духовного, людського.

29 / IV [19] 44

Учора дзвонив мені Большаков, мій главковерх кіно. Він повідомив мене, що мій сценарій (літературний) «Жизнь в цвету» він приймає. Що сценарій «ничего себе, только надо его сократить, особенно в первой части, в первой половине, менее удавшейся». (Якраз навпаки). Потом я предлагаю вам выбросить начало — царей. Не трогайте их. Ну их, Бог с ними. Знаете, сейчас царей лучше не трогать. Выбросьте их».

Викину. Жаль, хороші були царі.

30 / IV [19] 44

Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більш глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне те, що прекрасне.

І коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому. Краса нас всьому вчить. Ся проста істина лишилася, проте, не визнаною, особливо ворогами високих мислей і почуттів. Краса — верховний учитель.

Доказ цьому мистецтво — малярі, скульптори, архітектори, поети. Що б нам лишилося од Риму, од Ренесансу, коли б їх не було?

У всьому людському я хочу шукати красу, себто істину.

(З А. Франса).

Одержавши крила, людина придбала якості не ангела, а сатани.

Я сказав хірургу:

— Який ти щасливий, що кожного дня можеш творити добро, рятуючи людину від страждань і смерті.

— Дуже,— відповів рятівник.— Особливо, коли я бачу, що в інших лікарів це не виходить.

Записати:

Історію постановки фільму «Щорс» від самого початку до кінця.

Роль Шумяцького, Панаса, Кошара.

Розмова на дачі Панаса з Будьонним.

Читання сценарію на У(кр)політбюро.

Знімання фільму.

Арешт Дубового. Дзвінок N в справі нової версії смерті Щорса.

Поїздка в Москву до Сталіна.

Як народився у мене кінець фільму... і т. д.

На «Щорсі» я заболів грудною хворобою.

Фільм у Москві. «Прийом» у Дукельського. Прийом у Сталіна.

3 / V [19] 44

«Повість полум'яних літ»

не повинна бути звичайним оповіданням на екрані з боку побутового, натуралістичного, манерою тлумачення реалізму. Се мусить бути річ реалістична в розумінні високому, мистецькому. Її поетичний дух, мистецький хід узагальнень, вибору прекрасного серед красивого, вічного в тривалому, епічного у звичайному — все мусить бути підпорядкованим єдиному стильовому комплексу строгого мистецького твору.

Не повинно бути ні одного порожнього, байдужого метра, ні одного випадкового, нічого не значущого слова.

Треба вкласти в уста персонажів все краще і високе, що сприяло б художній висоті і високій життєвій правді твору. Треба відповідно мистецькому стильовому плану і вибрати персонажів, і одержу, і особливо пейзаж. Останній мусить відігравати особливу, вирішальну в великій мірі роль.

А народ увесь в цілому треби поставити над війною. Щоб він у картині був більший за війну, народ радянський, смертю смерть поправший.

Закритий розподільник безсмертя

Страшна думка пронизала недавно мою свідомість. У нас лише сильним дано право на безсмертя — вождям, великим митцям, полководцям чи героям, невеличкій меншості сильних.

Величезна кількість же малих людей, отих, що здобували у поті чола свого хліб, сподівалися в релігійному опіумі на вічне життя на тому світі за чесноти свої, отся велика кількість звичайного люду позбавлена зараз перспективи і жодної надії.

Облиш надію, людино.

Земля еси і в землю одійдеш, і тільки, і більше нічого, аж нічогісінько нічого. У малої людини одібрано щось велике і важливе. Смутно, і страшно, і безрадісно їй стало. Вона стала безпорадною в серці своєму, піщинкою в океані.

8 / V [19] 44

Лежить хвора мати, боїться смерті. Сестра збирається кидати у чужих людей убогих дітей своїх і летіти до Києва за жорстоким своїм мужем, що кинув її з дітьми, як вовк, гірше вовка.

19 / VI [19] 44

Жахливі речі творяться в мені.

Я не можу писати статей. У мене в голові ніби обірвались усі абсолютно проводи, і жодна думка не може вилетіти з неї, не може ширяти, не може линути на крилах до читача. Що сталося зі мною? Мені здається, що читач не читає мене, ненавидить і не довіряє мені в великі часи Вітчизняної війни. Керівництво навіяло йому думку, що я ворог народу, небезпечна і шкідлива людина, націоналіст,

контрреволюціонер, поплічник Гітлера і диявола. Я душевно захворів. Те, що зі мною вчинили, не треба було чинити. Мене знищив великий маршал, бажати мені, очевидно, лишилось одного: якимось померти й фізично. Кажуть, я героїчно переноси біди. Ні, я її не перенесу. Мені хочеться вмерти. Ночами мені сняться дивовижні сни. Ангели залишили мою душу, покинули й полетіли безповоротно.

Сивий батько Семен Лаврович:

— Сину мій, ти дорогий і близький мені. Вислухай, що я скажу передсвітом у цей урочистий моєму серцю день. Життя для мене було рідною матір'ю, було і злою мачухою. Але ніколи я не гнув спину перед бідом і лихоліттям і ніколи не задирав голову, коли приходила радість.

Трудно тобі, скажи собі: все зроблю, і борись.

Але коли прийшло до тебе щастя, побажай щоб відвідало воно і твого товариша. Найголовніше в житті — товариш. Забудеш товариша, залишиш у біді — даремно ти на світ рождався.

Написати про свої пропозиції, що я їх робив урядам у різних галузях культурного і господарського життя.

Дивуюся, чому не знайшлося серед них ні одної людини, яка б скористалася з усіх моїх знань і мого всевидячого ока для широкої роботи на користь народу України.

Написати докладно про всі мої пропозиції М. С., міськраді і всім, хто керував Україною.

Про парки культури.

Про місто і його реконструкцію.

Про сади. Пасіки.

Про асфальт і Брес-Литовське шосе.

Про зразкові села.

Про сади.

Про повний круг життя.

Місце бібліотеки. Київ мусить уславитись бібліотекою, як Москва.

Про палац Рад.

Про красу. Чому всім потрібна краса.

Записати зустріч з М. Горьким і Р. Ролланом.

Записати зустрічі з Гербертом Уелсом, Шостаковичем, Бенешем.

Мистецтво повинно вести людину до душевного миру і просвітлення. Але для цього повинен бути святий і про-

світлений стан художника-творця. Ось чому сьогодні у нас нема мистецтва.

9 / VI [19] 44

Каже мені сьогодні мати:

— Ти знаєш, Сашко. Отже, як хочеш, а наш виграє. Оце ворожила, виграє.

— Хто?

— Сталін. Ось побачиш. А на того ворожила, так буде вбитий. На німецького, як його?

— Гітлера?

— Еге. Все, що набрав, заберуть і той... і вб'ють, ось побачиш, щоб я так жила.

Я засміявся, дивлячись на стару-стару свою матір з її міжнародною ворожбою на картах. Вона слідкує за всіма самольотами, скільки гармат коли вдарили, яке місто забрали, українське чи білоруське, хочеться й їй вигнати німецьких ворогів з нашої пограбованої нещасної і нещасливої землі.

21 / IX [19] 44

Над Десною музей-в'язниця.

У давньому-предавньому Чернігові над Десною музей. Убогий, хаотичний і нудний, як і всі провінційні пограбовані «змивателями золота» музеї. Єдине, що впадало в очі,— шабля Богдана з незабутнім написом, складеним, без сумніву, в агітпропі — «Шабля відомого ката України, так званого Богдана Хмельницького, що придушив народну революцію на Вкраїні в 1648 році».

Під музеєм у льоху під замком брудний «заарештований» музей. А в ньому під замком з сургучними печатями в'язні — портрети 17 і 18 століть і речі. Тут гетьмани й полковники, митрополити, жінки козацької старшини. Все темне од часу і темряви в'язниці. Виконані прекрасними майстрами. Неначе я попав на той світ. І здається мені, що час від часу по ночах вони виходять із своїх рам на раду і розмовляють проміж собою, бо чого ж такі сумні і тяжко замислені обличчя на геть усіх портретах. Яка туга зв'ялила їх серце? Який сум і важка-преважка турбота в очах!

Часом до льоху заходять перевірити, чи всі в'язні є. Се визначало завжди зміну директора музею-в'язниці. Приходили

в супроводі молодця з револьвером. Тоді портретам доводилося чувати різні сентенції про історію, політику, мистецтво. Сентенції такі ж унікальні, як і музей. Потім двері замикалися знову, гримів замок важкий мазепинських часів, і знову наступала тиша. І довго дивилися Богдан з Іваном один на одного, дивилися щось років кільканадцять, аж поки одного разу не вилетіли в повітря, розірвані в шмаття німецькою бомбою, і не щезли в полум'ї великої пожежі.

— Нехай горять к такій матері,— сказав я своїм хлопцям.— Не гасить.

— І згоріло все?

— Все,— зареготав секретар Чернігівського обкому... розповідаючи мені про загибель малярства українського народу 17 і 18 століть.

Я пригадав се в повісті «Україна в огні», і мені дорікали, і били мене нещадно, і називали ворогом народу за те, що я образив пам'ять великого Богдана. І я зрозумів, що таке діалектика. В руках безсердечних демагогів се страшна зброя, хоч вона і є могутнім методом в пізнанні світу і могутньою зброєю пізнавальною в руках мудреця.

13 / IX [19] 44

Москва

Сьогодні мені сповнилось п'ятдесят років. Коли б я вірив у Бога, я попросив, помолився б Йому, аби послав Він мені ясного розуму на десять літ, щоб зробити щось добре для свого народу, і більш нічого б не просив.

Живу в Москві, зневажений убогими властями і друзями при владі України, що загубила у війні половину своїх синів.

Велика Вдовиця.

31 / I 1945

Сьогодні роковини моєї смерті.

Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття і окривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топтало й поганило мене.

Я тримався рік і впав. Моє серце не витримало тягара неправди й зла.

Я народився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть великих якраз у момент їхньої малості.

15 / II [19] 45

Незмірний, неприступний розумінню старої західної душі всеперемагаючий гнів слов'янина зіткнувся на рубежах тисячоліть з холодним методом злочинного германця і, скоряючись уже не тільки рукам полководців, а ніби самому інстинкту життя (*нрзб*). Тут бились вороги, здавалось, на тисячі літ вперед, так не жаліли життя і добра. Тут у розжарених небачених тиглях виплавлялася історія нового світу...

Світ огидний і страшний. Планетарне безумство цілком очевидне, коли дивлюсь під ряд коробок двадцять хроніки-кіно німецької, англійської і американської. Все як на долоні. Вся розтерзана, споганена земля...

24 / II [19] 45

Радянський народ весь вихований у прагненні подвигу. І все його життя, не відоме і не зрозуміле ніяким іноземцям і глибоко приховане від них,— це життя подвижників, що проходило саме в спрямованості подвижництва.

Чверть століття цього життя, сповненого подій, безприкладних злигоднів і обмежень во

ім'я всесвітнього щастя, було ніби підготовкою до велетенського подвигу, який потряс на довгі віки весь світ.

— Чому ви перемогли? У нас в Америці думають усі: тому, що у вас кожен такий бідний, що йому нічого втрачати і тому не шкода розлучатися з життям (міс Чінтер).

— Дурниці говорять у вашій Америці.

«Дорога моя, любима мамо. На моєму бойовому рахунку вже п'ятнадцять фашистів. Так що тепер уже якщо мене і вб'ють — не шкода...» — з листа бійця.

Розійшлися поняття про щастя.

Щастя Спарти і щастя Афін.

«Нема кращого засобу підняти дух генералів, як винести смертний вирок одному з них» (А. Франс).

28 / III [19] 45

Дивився випуск «Од Вісли до Одера». Є сцени боїв у Познані величні. Положені німці на вулицях, де їх б'ють люде, як собак, чим попало. Се картина епохи потрясаюча, як потрясаючі й величезні натовпи розстріляних німцями в'язнів у дворі тюрми. Знову женуть полонених, що залишились після нечуваних боїв у Цитаделі. Багато старих, багато поранених.

Все являло собою картину трагедійну і катастрофічну. Пригадався Картаген у Флобера.

І тут же фільм про вибори патріарха всеї Русі Алексія. Поруч з війною оці бородаті невіруючі ні в що комедіанти в митрах і брильєнтах справили враження жалюгідне: дві тисячі років проповідують вони на всіх мовах любов і милість і зараз, під час повного банкрутства своєї, здавалось би, ролі, серед трупів і моря крові, знову понадівали свої дурні блискучі макітри, і люде дивляться на них і хочуть неможливого, простого і звичайного: добра.

4 / III [19] 45

Я кінорежисер. За все своє творче життя я не бачив ні одної своєї картини в хорошому кінотеатрі, на хорошому справжньому екрані, видрукуваного на хорошій плівці кваліфікованими лаборантами.

Кінотеатри жалюгідні, екрани подібні до поштових марок, маленькі, як правило, скрізь, і нікому на думку на спаде, що екрани можуть бути великими і враження від картини зовсім іншим — величним і прекрасним. Звук аморальний і аморальна обробка плівки, брудної, з миготінням «брильянтів», засвічена і вбога.

На мене находив завжди гнітючий сум при одній лише думці про перегляд картини. Вона скрізь і завжди була гіршою, ніж я уявляв її і творив. І се було одним з нещасть мого життя. Я був мученик в результатах своєї творчості. Я ні разу не мав насолоди. Навіть спокою од споглядання результатів своєї безмірно тяжкої і складної праці. І чим далі, тим все більше переконуюсь, що 20 років кращого свого життя потратив я марно. Що б я міг створити!

14 / III [19] 45

Сьогодні п'ятнадцяті роковини смерті найбільшого поета нашої доби Володимира Маяковського. Як сумно згадувати, що найбільший поет нашої епохи покинув нашу епоху.

Пригадую, напередодні самогубства ми сиділи з ним у садочку дому Герцена обидва в тяжкому душевному стані, я з приводу звірювань, учинених у відношенню до моєї «Землі», він — знесилений раппівсько-спекулянтсько-людожерськими бездарами і пройдами. «Заходьте завтра до мене вдень, давайте порадимось, може, нам удасться створити хоч невеличку групу творців на захист мистецтва, бо те, що діється навколо,— се нестерпне, неможливе». Я обіцяв прийти і потиснув востаннє його величезну руку. На другий день, у неділю, збираючись до нього з Юлею, я почув моторошну новину, що так унадилась до нашої культури...

Прошло п'ятнадцять літ. Недавно у кремлівській лікарні престарілий духовний жебрак Дем'ян Бедний зустрів мене і каже: «Не знаю, забыл уже, за что я тогда обругал вашу «Землю». Но скажу вам — ни до, ни после я такой картины уже не видел. Что это было произведение подлинного великого искусства».

Я промовчав....Своєю «критикою» продажного хама, що осідлав був мою «Землю», він привів мене на край могили, одняв десять років життя, і надовго зробили мене

нешасним, гнаним. Я трохи тоді не пішов слідом за великим поетом.

5 / VI [19] 45

Пригадую:

Основна риса характеру нашої сім'ї — насміхались над усім і в першу чергу один над одним і над самими собою. Ми любили сміятись, дражнити один одного, сміялись у добрі і в горі, сміялись над владою, над Богом і над чортом, мали велику любов і смак до смішного, дотепного, гострого. Дід, батько, мати, брати і сестри.

Сліз нам випало, проте, в житті багато, більше ніж сміху. І всі ми були добрі до людей.

Своєрідність гумору була нашою родинною і національною ознакою. Вона, а не що інше, лежить і в основі мого так званого «державного злочину», що так звеселив геть чисто всіх ворогів мого народу.

Я патріот Радянського Союзу і комуніст, хоча й недосконалий, проте в великій мірі вищий за добру половину гнобителів моїх.

Народ може бути великий у кожен даний момент тільки в одній галузі. Нема поетів — є генерали, маршали. Бувають епохи художників, бувають і інші епохи, які породжують людей розумних і сильних, надзвичайно мужніх.

Але все ж, щоб бути художником, треба мати залізну мужність.

У нас нема художників через брак мужності.

В нашій країні немає більше оригіналів.

30 / VI [19] 45

Сьогодні, в суботу, 30 / VI 1945, сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію об'єднався він в єдину сім'ю. Нема на світі другого народу з такою безмірно жахливою долею. Нема і не було в Європі великого пасинка другого, що так був би зневажений в усіх своїх правах на угоду підлих кон'юктур.

Сповнилась мрія століть. Сповнилась і моя мрія, мрія мого красивого Кравчини. Благословенна будь, моя многотраждальна земле! Щасти тобі, доле! Дай розуму і

сумління керівникам твоїм. Благословенний будь, народе мій ласкавий, добрий! Будь сильний, терпеливий.

Пом'яни мене, мученика. Не презри моїх сліз, коли плакав я над своєю долею в страшні часи німецької неволі. І коли топтатимуть перед тобою ім'я моє мале, якщо це треба буде нащось нечистим, злим людям, не одкинь мене і дай мені вмерти на своїй землі, що дала мені хліб і серце, любов і звичаї твої, і радість творчості, і труд, і велику печаль, і страждання.

30 / VI [19] 45

Москва. Дощ. Болить серце і дзвенить високим безупинним дзвоном в голові. Сиджу біля вікна один, самотній, і хочеться мені зібрати останні сили і полинуть на Україну. Сьогодні об'єдналися українські землі. Ніхто мене за цілий день не поздоровив, не привітав, неначе зовсім і не сталося нічого, неначе це була звичайна ілюстрація газетна, і я нікого не вітав, бо нікого мені було вітати.

Я один за межами України моєї, землі, за любов до якої мені мало не одрізали голову, піддавши остракізму, великі вожді і малі їх слуги — українські недобитки убогі в великих і менших чинах.

Лечу. Невисоко уже лечу. Пооббивались крила уяви. Склероз уже заморозив голову мою. І душа моя сива летить, черкаючи землі, важко, мов підбитий хижакими ледь. Пролітаю спалений Чернігів, землю дідів і прадідів моїх, де згоріло моє історичне мистецтво, Київ...

Над Дніпром. Виринають з землі підо мною стародавнє Братство, Михайлівський монастир, Лавра, Микольське бароко, Межигірський Спас — знищені тисячолітні витвори мого народу. Дніпро, Дністер, Горинь-ріка козацька, Збруч кривавий, Черемош і Карпати, Львів і невідомий Ужгород. Села побиті і села живі. Люде побиті і люде живі. Пролітаю над майданами, над порожніми церквами, заглядаю в вікна. Шукаю радість на великомученицькій своїй і не своїй землі, шукаю і підслуховую її не на урочистих зборах, куди мені не можна залітати. Шукаю по домівках нерозкішних, по хатах, по «жилкопах» і по інших многих вольних і невольних «населених пунктах». Не помічаю, що йде дощ, шукаю радість на своїй скривавленій землі. І хочеться мені ридати од щастя й болю, і здається мені, що то не дощ іде

весь день, а небо плаче зі мною од жалю і од моїх скорбот отут на самоті біля московського мого вікна.

30 / VI [19] 45

Об'єднались усі українські землі. Буде єдине стадо і один пастир. Усі тепер будемо однакі. Не будемо вже польським бидлом, ні румунським, ні чесько-угорським. Не будемо зневажати галичан за те, що вони добріші і культурніші од нас. Галичани не будуть боятися нас за те, що ми великі і жорстокосердні «несамостоятельні» люде, не європейські й не азіатські, «отдельні», як казав той дядько. Узнаємо Закарпатську Україну, про яку у нас не було написано ні однієї книжечки, ні одного малюночка, ні однієї вісточки. Жили ми поруч тисячу літ, не сказавши один одному слова, ми принаймні «великі» українці. Одягнемо прекрасну Буковину, мальовничу слов'янку, в церобкопівський бушлат землянистий...

— Ви чому не в партії?

— В своєму серці я вмещаю всю партію і безпартійність всю, себто усе життя народу.

— Два навантаження?

— Одне. Проте доля моя значно складніша. Блаженні обмежені серцем і волею, блаженні, хто почепив замки на таємничі двері своєї душі, на всі ворітця, що ведуть до споглядання людської неволі і несправедливості. Блаженні — ті, що повісили шторки на віконця своїх (нрзб) і інших своїх машин. Горе мені, я не такий. Через свою заглибленість і зосередженість я позбавлений змоги швидко підкорятися. Крім того, я не люблю зберігати таємниць.

— Ви проти партії?

— Ні. За.

— Абсолютно?

— Абсолютну достовірність я знаю одну.

— Що саме?

— Страждання.

Як перший поет революції В. Маяковський. Співчуваючий — це велике слово. Це більше і вище, ніж просто член. Це той, хто нічого не має, нічим не винагороджений, без прав і переваг, без прислужництва, вільний завжди і у всьому і відданий духом, думками і працею всього життя. Каменярь культури соціалізму. Ось хто я такий.

Не осуджуйте, не переслідуйте мене за оплакування предків моїх, мого батька.

Печальний, гіркий мій крок був спричинений невиліковою мукою, здавалось мені, ноги мої підігнулись були під вагою мого серця.

Перед моїми очима проходили зловісні образи, серце моє було отуманене останніми сльозами на останніх рідних нивах моєї землі в незабутнє літо тисяча дев'ятсот сорок другого року. Тому гуркіт урагану, що гнав нас на схід, став похмурим лейтмотивом моєї повісті.

Ніколи не байдужий, я оплакував загублену волю мого народу. Мене лякала його доля, оскільки є дні рабства, рівноцінні сотням літ.

Не паплюжте мене за мою книгу-битву. Не хороніть у попелі зруйнованих міст і сіл моєї батьківщини і не порочте мене шельмуванням, оскільки не боягузство і невіра рухали моїм серцем, а біль і страх за можливу його загибель. Що може бути сумніше за погибель народу.

Я щасливий, що я помилявся, і Україна знову вільна, і ворог тікає. О батьківщино моя! Велика арена кривавих битв, о дике поле Європи! О червоні маки Поділля під обманливим голубим небом, оспіваним поетами і проклятим тими, хто кров пролив.

Нема мистецтва війни.

Війна — не мистецтво вже хоча б тому, що перемога в ній чисто випадкова. В той час, коли будь-який твір будь-якого мистецтва виключає випадковість.

— Знаєте, в мистецтві війни...

— Я не знаю мистецтва війни. Я знаю трудність війни, жах війни, ганьбу війни, жорстокість, мерзенність і розорення війни. Про яке мистецтво ви говорите?

— Ну, це софістика.

— Це не софістика. Нема мистецтва війни. Ганьба війни! Можливо, ви це маєте на увазі.

До речі, за час війни у нас добавилося товстих людей; і це при загальному зубожінню.

Його цікавили лише переконання звинувачених, і судив на цій лише підставі, не припускаючи, що можна, не будши злочинцем, мислити інакше, ніж він сам.

Оскільки він припускав, що володіє справжньою мудрістю, в чому його щоденно запевняли в потоках славослов'я, то своїм противникам він примислював лише помилки і зло.

Йому приписували всі події, що відбувалися в країні, щасливі і нещасні, закони, нрави, перемоги, урожаї і навіть зміну пір року. Це було несправедливо, але він заслужив несправедливість: він мав не обмежену нічим владу над народом.

«Людина теорії, він визнавав лише маси і виявлявся душевно мізерним і безпощадним до окремих особистостей»
(А. Франс).

Його величність — випадок.

Мене спитала дружина наприкінці дня:

— Кого ти бачив сьогодні? З ким стрічався?

— Нікого. Ні з ким,— одповів я.— А ти?

— І я нікого.

Потім я довго думав. Повз мене пройшло за сей день кілька тисяч московців. Потім я думав: а хто живе за стіною? Хто лежить за півметра від мене за стіною? Хто наді мною? Хто за другою стіною? Не знаю. Живемо, як поліпи на кораловому рифі.

Про вдячних нащадків. Дурниці! Ми теж нащадки своїх предків. Як ми поглумилися над їх життям, трудами, надіями. Як поруйнували їх святині.

Чого тільки не придумали за останні два десятки років, аби викликати серед людей ретельність, самолюбство, честолюбство. Почесні звання, ордени, медалі, значки, своєрідний почесний загін слави, встановлений для суспільства трудяг і бідних мучеників швидко слідували один за одним. Нарешті, коли вже не вистачало й сього, а потреба виросла, здавалось, до неба, канцелярії й департаменти (*нрзб*), своєрідні лабораторії слави і її науководслідницькі інститути винайшли особливі приправи, особливий перець. Почалися премії, дважди геройство, почався рекрутський набір в академіки, лауреати, народні — нещасних художників, без їх відома, обсаджування ними сотень непотрібних комісій, що однімають весь час, заважаючи творити і знати собі ціну і своїм творам справжню, а не умовно-кон'юнктуру.

Звідси друкування недоношених голих ідей, що вилізли з їхніх мозків, що їх породили, ще голими голопуцьками, які тільки-но почали формуватися.

Звідси дифірамби в пресі художнім недоноскам на глум, на відчай. Не слід змішуватися з буржуазно-капіталістичною біржею ідей. Се не біржа людей. Се хай буде не спекуляція, се дух кон'юнктури.

*На засіданні студії
Червень, [19] 45*

Трудно було письменникові N викладати свої думки. Не було в думках ні ясності, ні ваги, не те що прозоріння.

Письменник почав збиватися, екати, нукати: ну, ну, ну! Я сказав, що я не придумав усіх деталей. Я хочу — ну, ну! — показати в своєму (де він?), вирішити ось яке завдання — ну, ну, ну! — єдності протилежностей, показати, що не можна зрізати купони... Після війни ми повинні жити ще краще і ще більше працювати. Ну, ну, ну все, мабуть.

Ні, ще трошки. Ці думки прийшли мені в голову недавно, днів п'ять тому. Тепер усе.

Директор студії. Так, товариші, зрозуміло? Почнемо обговорення.

Червень, [19] 45

Розмова батька чи діда з синами офіцерами-льотчиками далечезних рейдів, що повернулися з війни.

— Розкажіть же, де ви були?

— Були скрізь. Літали над усією землею.

— Над чиєю?

— Над усією. Над цілою планетою.

— Ну який же він, світ?

— Малий. Маленький, тату.

— Маленький, кажете? Як жалько мені вас.

— Така нудьга.

— Раніше світ великий був. Такий великий. Було їдеш, їдеш до Кременчука, а там же ще степи на Бессарабію. Великий був світ. Повний таємниць. І повний краси. Ви їдеш було в степ, а степ широко-окий!.. І т. д.

— А де загинув Владимир?

— Там десь за Одесою.

Розгорнути тему природи і протиставлення культури природі. Культура — се місто, електрика і т. д., відокремлення, боротьба з природою, з усіма покажчиками інерції сієї боротьби.

Зневажливе ставлення до села, до пейзажу, до роботи на землі, до селянства, до колгоспу...

Звідси містоманія.

— Ах, село! Діти. Боже мій, ви подивіться, які вони брудні!

— Вони щасливі. Зрозумійте ви, що тільки брудні діти можуть бути щасливими. Чисті діти — це виродки, це шкідливі потвори, яких я ненавиджу. Чисті діти — це потенційні вороги суспільства.

Презирство до патріархального укладу.

Нудьга за патріархальним побутом.

— Назад до патріархальності? Так виходить?

— Ні, вперед до патріархальності, вперед до простоти, вперед до природи! До гармонії!

— Світ тісний. Так, світ тісний, батьку. Ми здійснили первородний гріх — полетіли. Народжений повзати полетів.

— Ну?

— Придбавши крила, людина уподобилась дияволу, а не ангелу...

Написати про світ і людину в двох планах: епохи діда і моєї.

Світ великий, красивий, вічно повний новин і таємниць. Отся безмежність, неосяжність світу більш, як це не дивно, влаштувала людину в ньому, аніж зараз, коли радіо-пропелеро-стратосферо-телевізію демони, що виплигнули з пляшки, отруїли людину, посіяли печаль і зло. Скільки зла!

11 / VII [19] 45

Сьогодні був у Комітеті в Большакова. Довідався, що на моє місце художнього керівника київської студії (української кінематографії) Хрущов призначив бездарного чергового гастролера, вигнаного з Москви, М. Д-го. Таким чином, правда знову запанувала на Україні, кінематографія в вірних... руках, і «націоналізму» українського бояться нічого. З українським «націоналізмом» покінчено. Бувші мої друзі по мистецтву зараз, треба думати, радіють. План ненависті щодо моєї особи і дискримінації перевиконано.

Хтось, може, одержить орден Богдана Хмельницького, створеного за мою ініціативою і пропозицією.

— Вы будете работать в Москве. Я не советую Вам ехать на Украину. Вам не надо туда ехать. Вас так там везде проработали, что нужно время или перемена обстоятельств. Очень постарались Ваши бывшие друзья,— говорив мені Большаков. Я сидів, похилившись від тягаря свого серця. Печаль зв'ялила мене одразу так вельми, так боляче, що я не міг промовити слова. Я думав, дивлячись на нього: що се? Невже прикрита форма заслання? Я сказав йому: я знаю, що до мене краще ставляться в Москві, знаю, що вчинено зі мною на Україні, і коли б я був звичайним виконавцем сценаріїв, постановником-режисером, було б мені півбіди. Але зараз у мене інший інтерес. Я хочу писати, я хочу жити і мушу жити серед свого народу, і особливо зараз, коли сповнилась моя мрія — об'єднання українського народу. Невже я не можу жити на Україні? Хто мене вижив, кому стояв я на дорозі? Чого зрадів великий ген-ус, що саме так сталося зі мною???

Важко мені жити. Нащо мені жити? Дивитися роками, як закопують мене живого в землю? Спостерігати, як обходять мене і цураються свої люде? Як замовчують моє існування і ненавидять ім'я моє керовані великим генієм людства, Микитою Хрущовим, що проявив у відношенні до мене низькопробну нечесність маленької людини?

Доле, пошли мені силу. Дай мені мужність проливати на чужині кров мого серця, як благодворну росу, і всміхатися крізь сльози. Не спустош моєї душі. Дай простити всіх. Піднеси мій дух до високості прощення всіх отут на чужині. Щоб не впав я у відчай, щоб не прокляв нікого, ні за що, щоб до самої своєї смерті проніс ніжну палку любов до найдорожчої в світі моєї батьківщини, до народу. Не одніми в мене творчості, все інше одніми, моя українська доле.

17 / VII 1945

Чим допоміг мені в творчості хоч один державний чи партійний діяч? Що порадив розумне і змістовне? На що вказав? Чим натхнув? Яку подав ідею? Пораду? Нічим, ніколи, ніяк.

Хоч хто-небудь, знаючи, що я можу писати для театру, подав мені пропозицію? Ні.

Допоміг мені матеріалами історичним, політичним і т. і. для створення великої наснаги твору? Ні.

Інтересувався моїм життям, здоров'ям, хоч коли-небудь моїми творчими планами? Ніколи, ні разу, ніхто.

Один лише раз, коли десь на фабричних зборах заявив я, що хочу вмерти, прислали до мене молодого лакея узнати, чому саме я забажав умерти і чому я прилюдно про се заявляю.

Коли б люде, яким я клявся чверть століття в вірності, були людьми, а не мотлохом людським, багато навколо мене можна б було створити добра, людей можна було виховати, виростити, і творів склав би я багато більше. Життя моє скорботне.

17 / VII [19] 45

Читав «Повість полум'яних літ» на сценарній студії. Таким чином, у мене сьогодні знаменний день.

«Повість» на них справила велике враження, але що вони могли мені сказати?

По-перше, вона не влізла в них. По-друге, Є. боїться її й мене. Р. ненавидить, інші — безсловесні. Ю., здається, по-справжньому захоплений нею. І Жора М.

Яка буде доля «Повісті» — не знаю. Може, попаду з «Огня» да в «Полум'я», може, ні — всі ми ходимо під одним Богом, всі від нього залежим. Читаючи, помітив, як багато ще треба над нею працювати, і помітив ще своє невміння все ж таки писати. Трудно писати. Трудно викласти душу, безмежно трудно бути точним і ясним. Нестача слів, образів раптом забиваються навалюю многослів'я, епітети лізуть скрізь, як комарі, і ні видавити їх, ні прогнати. Мова одноманітна. Дія надмірна. Нестачу ерудиції затулив гіперболами. Довго ще треба вчитися.

24 / VII [19] 45

Я був учора на параді Перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій любий маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях в величезних незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більш ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання.

Була сказана ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок, мільйонів жертв і героїв ніби провалились в землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття. Мені стало сумно, і я вже далі не інтересувався нічим. Перед Мавзолеєм проходили солдати, генерали, несли німецькі рябі прапори, немов загаджені птицями, вели собак, танки їхали, гармати, одна другої більша і грізніша. Мені було жалько убитих, Героїв, мучеників, жертв. Вони лежали в землі, безсловесні. Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю і муками не стала площа на коліна, не замислилась, не зітхнула, не зняла шапки. Мабуть, так і треба. Чи, може, ні? Бо чого ж плакала весь день природа? Чого лилися з неба сльози? Невже віщували живим?

26 / VII [19] 45

Уже тиждень минає, як не встаю з ліжка, хворий на дизентерію. Ослабло серце, і виснажився весь організм. Великий смуток заповнив мою душу. Самотність душить мене, не покидаючи ні вдень, ні вночі. Замкнулося навколо мене мертве коло вороже. Як вийду я з нього? І чи вийду? Де візьму сили?

Пам'ятаю: колись не раз казав мені N, лежачи роками сонний на дивані: «Де в тобі, Сашко, береться стільки енергії, я дивуюсь. Скільки в тобі сили, напору, волі!» Була сила, була воля. Все було. Не було тільки думки, що один з нас продасть другого, як Юда, за тепле місце, за кар'єру. Не снилося, що диван перетвориться на міністерське крісло для одного, а для другого сила, енергія, працездатність і прямота стане великим нещастям. Чую, що Б. став моїм ворогом. А нема ворога лютішого, як бувший друг. Я нічого не бачу для себе доброго в майбутньому. Вони не хочуть, щоб я жив на Україні. Їм соромно і страшно мене. Тому вони ненавидять мене.

27 / VII [19] 45

Горський розповідав мені про свою бесіду з Большаковим. А в зв'язку з цим виникла знову Україна... Пригадав усе цькування, що знав його довгі роки на своїй і не своїй землі, всю дурість і зло, і уявив собі, що жде мене там зараз. І мені не хочеться їхати на Україну. Мені не буде там життя. Що ж мені робити, що діяти, як жити?

Товаришу мій Сталін, коли б ви були навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорнім тілі. Коли немає ненависті принципової, і зневаги нема, і недоброзичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту,— невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм в непотуранні глупоті людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?

Нащо обернули Ви моє життя на муку? Для чого одняли в мене радість? Розтоптали моє ім'я? Проте я прощаю Вас. Буваючи вельми малим, прощаю Вам малість Вашу і зло, бо й Ви недосконалі, як би не молились Вам люде. Бог є. Але ім'я йому — випадок.

Сьогодні на іменини моєї Юлії посходяться гості — Шкловський, Віра Строева, Есфір, Халіпови. І знову здається мені цілий день, що я в неволі, і туга не покидає мене. Тісно мені, важко. Пролетів думками по Україні, од рідного дитинячого мого Сейму, од Десни до Дунаю і до Буковини, і ні один голос звідти не гукнув до мене. Волею злою недобрим люде став я окремих. Я мушу творити й боротися окремо в духовному голоді, без землі, яку в мене одняли многосотлітні гайдуки. Творити й боротися. Але хіба вистачить життя одного на ці дві роботи? Для сього треба жити двічі. А я доживаю останній свій десяток літ. Мовчать Микитині лакеї, набиндючившись чи п'ючи фатальну горілку, чекаючи, як ворони в степу, на мою смерть. Шевченку було легше на засланні. До нього долітали птиці. Навколо мене порожньо. Все вимерло, замовкло. Вся Україна. Невже я вмер уже? Невже мене нема? Невже любов моя до людства, до України і вся моя робота умерла теж і всіма забута, як забули всі дніпропетровці ім'я Петровського, музейного дрібненького служителя, що був за старосту колись і ім'я городу подарував своє? І все життя. Подарував — і носив кайдани.

3 / VIII [19] 45

З великим задоволенням прочитав меморандум Берлінської конференції. Тепер я вже вірю, що огидне гніздо європейських бандитів — Німеччина — осідлана всерйоз і обеззброєна. Слава Богу. Починається нова ера

життя в Європі й у нас. Перед нашою молоддю одкриваються величезні перспективи. Народ — герой і переможець у такій тотальній війні! Пошли йому, доле, сили відновити утрати, народити дітей і вирости в перемозі до заслужених висот. Ми стали світовою державою, наша культура мусить стати світовою культурою. Врешті-решт, не повинні пропасти марно ні краплини поту, ані крові нашої.

Сьогодні на стадіоні фізкультурного параду репетицію дививсь. Милувався з молоді, з юної пластики, з молодих м'язів, руху. Багато краси, радості, сили. Багато виявлено справжнього смаку і таланту.

Правда, на останньому місці були українці. Убога одежа, невиразна композиція, без вигадки, смаку і без національної виразності, якою пишалися інші братські групи — казахи, грузини, вірмени, узбеки.

Так нам на роду написано. Годі!

Радуюсь за всіх добрих людей Союзу.

Не хочу я мучитись! Не хочу оплакувати своє вигнання з України. Не хочу хоронити себе на чужині. Чому мізерність духовна українського уряду і ЦК партії України мусять стукати мене по голові могильними цвяхами? Нащо я мучу, оплакую себе, навіщо стогну в розлуці з народом? Чому криводухість хитренького Хрущова в'ялить мою душу і терзає її гнівом образи і обурення?

Я не Хрущову належу. Я не його прикріплений. І не Україні одній я належу. Я належу людству як художник і йому я служу, а не кон'юнктурним намісникам України моєї і їх лизоблюдам і гайдукам п'яненським.

Мистецтво моє — мистецтво всесвітнє. Буду творити в ньому, скільки вистачить сил і таланту. Буду, хочу жити добром і любов'ю до людства, до найдорожчого й великого, що створило життя,— до людини, до Леніна. І де я вмру, однаково мені. Якщо сьогодні я не можу знайти в Києві могили замученого мого батька,— однаково мені.

5 / VIII [19] 45

Придбавши крила, людина уподібнилася не ангелу, а дияволу. Сьогодні диявол приторкнувся своїм нечистим перстом до того, з чого Бог сотворив всесвіт,— до атома.

Перше, що людина зробила з божественним атомом,— бомбу, для загибелі двоногих тварюк з тварихами і тваринятами.

Осатаніло людство. Я вірю в можливість його самогубства. Я не хочу далі жити. Не хочу готуватись до наступної війни, не хочу возвеличувати і прославляти її цілі, відомі з стародикунських часів.

Труменова атомна бомба — це й є оголошення нової ери. Почалася нова ера. Вона не буде ерою миру. Даремно сподіватись, що атомна бомба унеможливує війну взагалі. Вона приведе людство до найжахливішої з усіх війн, які знала історія. Новодикунська ера принесе катастрофу.

7 / VIII [19] 45

Ой Боже мій, Боже мій, Боже мій! Отак зітхаючи весь день, мов схоплений за горло залізною мертвою рукою, ходжу як неприкаяний. Що мені робити? Куди подітись? Умерти мені, та як же вмерти? Ще треба прикріпитись до Потилихи і заробляти в бруді і в поневірянні право на пристойну смерть. Хочеться плакати, кричати, жалітись. Кому? І куди не повернуся, і до кого не прислухаюсь, скрізь: «Не їдь на Україну, загинеш. Там тебе ненавидять, там тебе не хочять, там плямують твоє ім'я, щоб потім знищити тебе. Там ти помреш. Там не хочять, щоб ти бачив свій народ. Твій талант і твоє серце там не потрібні. Дай простір Микиті, геть з України. Дай бувшим друзям простір, дай од'їсти їм черево і вдовольнити пиху. Не потрібна українському народу твоя кінематографія. Її зробить для України скажена хижка мавпа. І нічого вже ніколи, нічим і ніяк не поборюся я з ними, бо я безсилий проти них. Я вже мертвий. І все, що я роблю, і скрізь, куди ходжу, я хороню й оплакую себе. Щоб же не порадувались вони моїй смерті, щоб упала вона прокляттям і ганьбою на них і на дітей їхніх. Я скоро помру.

Сьогодні довідався остаточно, що фільм робитиму (вмиратиму) в Москві. Отже, Х. і Б. не пустили мене в Київ, я український ізгой.

Я спитав у Калатозова: «Скажи мені, що вони про мене говорили, як і чому я зостався в Москві. Може, ви мене не пустили туди? Невже там відмовились од мене? У вас у

Комітеті сими днями був Б. Невже він одмовився од мене? Невже він не дозволив мені жити серед мого народу?

Калатозов помовчав і вельми стримано сказав:

— Слухай, ти знаєш все. Ти знаєш все, що було, є й що буде. І людей ти краще знаєш від мене і від нас усіх. Не питай мене. Невже ти думаєш, Хрущов міг про тебе сказати щось хороше? Тобі залишилося одне — робота і тільки тут...

Я пішов з Комітету. Мені хотілося плакати. Мені хотілося вмерти. В мене немає сили проклинати Х. і Б. Я навіть думати не хочу про Х. Зате Б.— мізерний український лакиза, зрадник і холодний мій убивця. Яку ж треба мати іудину душу, щоб так учинити зі мною, навіть ненавидячи мене.

15 / VIII [19] 45

Учора стрів на вулиці Москви артиста-естрадника Аксьонова, що вже другий рік читає моє оповідання «На колючому дроті» скрізь на гастролях з безупинним, як він каже, громовим успіхом, перевіреним на найрізноманітніших аудиторіях. В Дніпропетровську і десь коло Криворіжжя йому читати заборонили, спираючись на заборону взагалі читати мої твори. Щоб не зривати програму і, так би мовити, «коронного» номера артиста, йому дозволяють читати моє оповідання або без вживання мого прізвища, або вигадуючи якесь інше прізвище автора, наприклад, Григоренко чи Іванов, що він і проробляв не один раз, за його власним визнанням. Я слухав се і не вірив своїм вухам. Потім я подумав: чому дивуватись? Хіба та лож, яку створив навколо мене перед Сталінім Хрущов зі своїми молодцями і Большаков — зі своїми, не більша за отсі провінційні фокуси? Обласна влада теж хоче жити. Вона виконує телеграфні накази столиці та й тільки. Ще добре, хоч дозволяє артисту придумувати мені псевдоніми. Красота. Треба знайти артиста і докладно розпитати про деталі мого духовного життя на українській землі.

14 / VIII [19] 45

Ходив «закріплятись» на «Мосфільм». Директор Миша Калатозов прийняв мене гарно, як і завжди. Я подививсь на жахливу споруду «Мосфільму», пройшовся, як по тюрмі, згадав мою Київську студію, де пройшла моя молодість, де

поклав я стільки праці, стільки нервів, турбот і клопоту і де мені отруїло життя четверть розрядне єврейство і вигнало мене руками земляків і пишних вождів моїх, аби поневірявся я отут і скоротив собі життя.

Радуйтеся, мої бувші друзі, нема мене серед вас. Пишайтеся, розквітайте, хай вам Бог поможе і Д. М. Ніхто вже з вас не посміється, не обурить вашу пиху, не підведе авторитет, не плюне на підлабузництво й духовну байдужість вашу. Забуду й я вас. Не для того, щоби втішати себе марними мріями, що все обійдеться чи, мовляв, пройде час. Ніщо не прийде, тільки моя смерть. І ні на що не сподіваюсь, на лиш одну неї. Ви перемогли мене...

Ніяких чуток з України. Птиця не доліта.

Ворон кості не заносить.

Мене бояться бачити і чути.

Я один.

15 / VIII [19] 45

Закінчилась світова війна. Народи почнуть зализувати свої рани і ставити пам'ятники полководцям і їх коням. Мир...

В крові і трупному смороді завершило людство свою трагедію винаходом атомної бомби. Атом розірвано, всесвітній гріх учинено. Бомбу кинуто. Впала велетенська державна споруда японського божественного імперіалізму людоджерів.

Що є атомна бомба? — питають сьогодні тисячі людей. Скільки нещастя принесе вона? Скільки лиха заподіє? Могутній засіб енергії комунізму — в руках у капіталістів, очолених крамарем дрібним. А що, коли й ми здобудемо сю бомбу? А здобудем неодмінно. Не можем не здобути. Тоді — чиї атоми дужчі? А що, коли фашистські бандити й підпільні маніяки-людоджери, озброєні величезними капіталами, вкрадуть у Труменових молодців чи куплять нишком півдесятка бомб і знищать Москву? Які страшні можливості індивідуального терору може нести в собі отсей недобрий винахід. Зникли з неба смертоносні самолёти, та не прояснилося небо. Десь в далекій безмежній блакиті ввижається двоногий злочинець, передвісник фінального акту трагедії людства. Господи, хоч би я помилився. Хай не буде так.

Показалося якось мені, що я міг би написати комедію. Сьогодні, кинувши «Повість полум'яних літ», я цілісінький день просидів за столом над задумом. Сміх і гріх! Пробирав сміятися, а хочеться плакати. Придумав назву «Молода кров», перебирав прізвища дійових осіб, персонажів, типаж знайомих, сюжетну в'язь, і голова втомилася до впаду.

Що зі мною? Висохла уява, погасла пристрасть? Чого мені так важко? Чи я просто втомився від роботи? Так і зробив же неначе небагато. Боюсь, не вийде в мене комедія. У всякому разі, вийде не та, яку тепер хочать. Диявол критики, яка іменується нині ревізіонізмом, нашіптує мені таке, що зроду не пропустять. І, може, легкості не вистачить для комедійного грайливого твору.

Проте не буду занепадати духом. Поволі одкрystalізується основа фабули, сюжетні ходи персонажів, а зміст, і деталі форми, і гострота, і гра знайдуться. Як би мені хотілося зробити веселу комедію. Адже до кіно, пригадую добре, пішов я дев'ятнадцять літ тому з єдиною метою — робити комедійні фільми. Все в мене не так, як у людей.

Дитинство дивується.

Молодість обурюється.

Тільки літа дають нам мирну рівновагу і байдужість.

Найбільший скарб всього людства є сама людина. Хіба не так?

— Чому ж людське суспільство тримається на жорстокості? На злі й насильстві?

— Народились нові умови існування. Вони так же неухильно примусять народи до загального миру, як раніше примушували до обов'язкової війни. Правда!

Се зовсім, проте, не визначатиме, що люде стануть кращими. Ні.

Сьогодні ми не належим уже собі. Ми належим війні, яка змінить світ. Ми належим майбутньому, бредучи по коліна в крові, окрашені минулим, якому також ми належим.

Внутрішній монолог у сні

Тікаючи з Києва в сорок першому році, я зовсім забув, що на щоденних мітингах я запевняв своїх громадян в неприступності своїх позицій. Я клявся їм своєю шаблею й зірками, що ворог ніколи нізащо нас не подолає. Вони

повірили мені. Відступаючи, отже, я висадив у повітря водогін, електрику і весь центр столиці разом з людьми, нехай їм цур, ну як же висадити без них, коли їх скрізь так рясно. Повернувшись, я побачив величезну купу цегли. Я вирвав у своєї столиці серце й груди. Я сказав: се німецька робота, се робота ворога. Вони знову повірили мені, бо ж хіба можуть невіруючі люде збиратись величезними гуртами і розносити биту цеглу своїх велетенських руїн, мов вавилоняне, хіба можуть люде, не вірячи, носити, отак цеглу? Вони повірили. Народні артисти разом з народом носили оту цеглу, мов ілоти. Заглядаючи в мої очі, вони дивились на мене з такою талановитою відданістю, що я прибавив їм високих звань і сам повірив, що се робота не моя, а ворога, бо не напади ворог, хіба б я міг зірвати цілі квартали? Ні, я зривав би церкви, і то лише старовинні, що їм не менш як по сімсот літ, нових церков я б не чіпав, бо там же нова цегла. Як гарно, що люде дурні і що в них така коротка пам'ять. Хоча, з другого боку, вони й розумні. Бо се ж вони придумали приказку: переможців не судять. Розумно-дурні. Єдність протилежностей. Вони мене палко люблять, і ніхто не хоче писнути. Отже, я самий розумний, самий великий. Я зробив їх багатими й щасливими, хоч вони й старці.

23 / VIII [19] 45

Я почуваю себе на грані катастрофи. Мене або вб'є скоро грудна жаба, або я сам себе якось уб'ю, так мені нестерпно важко на душі. Позбавлений громадської роботи, ізольований од народу, од життя. Я дійшов уже до краю. Кара, яку мені придумали великі люде в малості своїй, жорстокіша за розстріл. Я лежу мертвий на дні глибокої ями і чую щодня, як падає мені на груди земля, заступ за заступом. Навіть надгробні прокляття й анафеми на мою голову, які виголосили мої вбивці... навіть їх я уже не чую. Я не знаю навіть, чому я на чужині. Не пускають мене туди... чи звідси мене не пускають в їхні руки? Однаково мені, однаково мені. Я плачу сьогодні вже втретє. А ще тільки четверга година. А ще вечір прийде, а ніч... Мене одцуралися всі, вся Україна. Я в повному остракізмі, тяжчому за смерть. Невже я такий страшний злочинець, що мене одцуралась Україна? Що ж я зробив таке? Яке зло? Кому? О прокляті, прокляті прикажчики, душители, братовбивці! Ви замучили, нащо ви замучили мене?

До 16 / VIII 1945

Ви подумайте. Старий хрін — хіба ж не женився!

— Дід Годун? Діду! Ви ж старі вже. Нащо вам жінка?

— Як нащо? А ляяться.

— Ну що ви скажете?

— А що казати. Конечно, вже воно не теє. Тепер уже я хіба вщипну коли чи полаємось, а все-таки жива людина требає чогось...

— Підлабузництво — це свого роду наркотик. Він потрібен, інакше б його не було.

— Кому він потрібен?

— У першу чергу всім особам, що займають не свої пости. А тому що...

— Розумію.

— Так хто ж винен?

— Покараний.

Професор, великий вчений. Бог-асистентів і студентів. Дивовижна ерудиція. У нього склеротична забудькуватість. Він забуває прізвища. Це дратує його і завжди псує йому настрої. Найближча йому людина — слабенький нецікавий асистент, який уміє підказувати йому прізвища...

1. Персонаж жіночий — вищить.

2. Персонаж мужика — проспав усю п'єсу.

3. Персонаж, що кашляє,— прокашляв усе, махаючи рукою.

26 / VIII [19] 45

ЗАСТУПНИКДУРНЯ

(Драма)

Ніщо так не повинно дратувати гарного керівника, як наявність різних неподібностей взагалі, всіляких різниць, різноманітностей людських. І клопоту од них багато, і турбот, і непорозумінь, і всяких, одне слово, випадковостей, які завжди, як показує досвід, водяться в темних закапелках індивідуалізму.

Правда, за останні часи передове суспільство і особливо його начальники багато зробили для уніфікації, щоб

забезпечити спокій собі і вищестоящому. Деякі начальники прославились на фронті боротьби з людською неподібністю. Проте й саме громадянство теж не дрімало, аби вдоволювати інтерес керівника і тим самим свій інтерес.

Візьміть, припустим, людське ім'я. Уже тепер, приміром, щодо молоді куди не глянь: Олег чи Ігор, а дочка — як не Світлана, то Тамара. Безпомильно. І хороше. І зрозуміло, і красиво, а головне, нікому не образливо. Ніхто не засміється і не плюне — се вам не Грицько і не Срулик, не Акакій і не Мордохайчик.

От через що, коли директор лялькової артілі Кабанець-Певний сказав, що його звать Торохтій Макогонович, всі аж присіли. Ніхто не сподівався такого імені. Іноземець, так не іноземець. Більш того, мов не знає, за кордоном не був, родичів не мав — чиста, незаймана людина. От ім'ячко — Торохтій. Треба ж було уміти читати святці, щоб знайти отаке гучне ім'я. Се вам не Олег і не Джек, се Торохтій Макогонович. Те, що він не іноземець, хоч і Торохтій, видно було і по його обличчю, і по одежі, і по манері. Все у нього було точнісінько таке, як і у нас. Церобкопівське.

Він любив радіо (з радіоапарата). Воно грало в нього безугавно день і ніч. Він любив відповідні портрети і розвішував їх у великому числі на самих видних точках. Любив також чорні гіпсові статуетки.

Вони у нього були скрізь.

Люде злі і невдячні.

І скільки на них не працюй, ніколи всім не вгодиш. Завжди найдуться розумаки, що почнуть тебе шпигувати так чи інакше. Скільки голів, стільки смаків. На всі смаки не догодиш. Тому краще догоджати начальнику.

Торохтій Макогонович робив ляльки відповідно до життєвої мудрості. І треба сказати, що він не помилився.

Я помітив, що характерною рисою тупих людей, що займають іноді відповідальні посади, є уміння швидко приймати радикальні рішення з усякого питання.

Тут актом дії компенсується пустота. Се є твердість. Звідси до гнучкості дистанція велика. Другі властивості людської душі, як, приміром, порядність, чесність, благородство, уважність, навіть простота, обов'язкова ввічливість, не кажу вже про люб'язність, чуливість, (трапляються)

так рідко, що я завжди плачу од зворушення, коли серед людської тайги знаходжу оцю квіточку женьшеня дорогого.

МАНІЯ

Всі прагнуть посад. Труд став ділом доблесті, честі й героїства. Просто труда вже немає. На героїство не всякий здібний. Але всяка куховарка мусить уміти керувати державою. До речі, прекрасне гасло, особливо якщо вона перестане бути нею.

До смерті не зрозумію, чого так лізуть до посад. Що може бути кращого від конкретної роботи, від уміння творити конкретну цінність для свого суспільства.

Сьогодні я прочитав Звернення історичне т. Сталіна до народу. Радості моїй нема кінця. Я радію, немов мені сім років, така вона велика й чиста у мене і прозора радість. Я узнав, що Німеччина була на заході, Японія на сході, що японці, виявляється, нападали на нас кілька разів, починаючи з 1904 року, 1918–1922 рр. і т. і. і що настав кінець другої світової війни. І хоч більш я нічого не взяв, і хоч до фрази — «Вічна слава героям, що впали в боях за честь і перемогу нашої Батьківщини», не додано знову ні одного теплого слова, немовби їх загинуло значно менше ніж 299.000 американців, я кажу собі услід за великим маршалом-генералісимумом, вождем і вчителем: слава нашому великому народу-переможцю, тим більше слава.

Одного лише не розумію. Чому Звернення закінчується словами «Хай живе і процвітає наша Батьківщина», а не соціалістична радянська Батьківщина? Адже за цю помилку мені дуже влетіло од великого вождя і маршала. Проте я прощаю великому генералісимуму, бо він напевно так же мислить батьківщину, як радянську і соціалістичну, як мислив і я, писавши просто «батьківщина» про Україну в устах свого Кравчини.

Не можу тільки простити генералу Макатуру, що, підписуючи на «Міссісіпі» капітуляцію Японії, підвів з собою до великого історичного стола двох своїх побувалих у полоні генералів. Ох і влетить йому од Трумена!

Отаке вчинити.

Який всесвітній сором! Полонених, замість того щоб розжалувати їх, перевірити в концтаборі і проробити так,

щоб знали до четвертого коліна, як потрапляти до полону. Замість того, щоб довідатись шляхом серйозних досліджень, чи не були часом вони японськими шпиками, чи не допомагали японському фашизму, оцих-от підозрілих полонених так зразу покликати до столу як переможців, товариші, що ж це таке? Не розумію. І не розумію ще, чому се так схвилювало мене? Чому мені стало завидно?.. І чогось жаль. І радісно, що є на світі горді люде, всі помисли яких спрямовані на життя і на довіру до людини. Чорт забирай, які ж бо гарні речі бувають у житті!

3 / IX [19] 45

Отже, мир. Про яку небезпеку балакає сьогодні американський крамар Трумен, показуючи з кишені атомну бомбу, хто його знає. Чого йому боятись? Люде цілі. Бомба в кишені, грошей багато. Чи не боїться він часом, що з'явиться бомба і в нас, та ще більша й лютіша, і тоді нам, людським масам, буде житися весело, як на бенкеті перед останньою всесвітньою чумою.

Промова Трумена сьогодні була теж історичною: в одній руці — Бог, в другій — атомна бомба, на устах погроза за неприхованою адресою.

Закінчилася світова війна.

Полягло в муках сорок мільйонів радянських громадян, братів моїх і сестер. Загинув від голоду в Києві мій вісімдесятилітній батько, і сам я, важко поранений своїми, ледве зостався живий.

Чого я хочу? Що мені треба? Роботи. Я хочу роботи. І трохи радості. Я матиму роботу і не матиму радості. Я не можу радуватися, коли навколо мене людям погано. Мені соромно, так соромно, ніби я винен, що люде бідні, погано одягнені, невланштовані і перевтомлені. Ніби я обдурих їх, чогось їм набрехав і витягую з них жили, ніби я одняв у них свята, і спокій, і лагідну вдачу і зробив їх нещасливими, насадивши над ними багато поганих дурних начальників з холодними кволими душами. Герої вони чи ні? Герої. Більш — дважди, стонажди герої і страстотерпці. Вони завалили Німеччину своїм трупом і залили її кров'ю...

Моя доба найжорстокіша й найвеличніша одночасно. Се така ж правда, як вічна власність колгоспника на зем-

лю, себто як вічний обов'язок його її обробляти і здавати урожаєм державі.

По своїй натурі я не можу, не вмю бути вдоволеним. Я з нещасливими, з бідними, з невлаштованими. Я помічав се за собою завжди. Очевидно, се від моєї негасимої уяви і од якихось житейських стародавніх травм. Може, тому, що я українець, що все моє життя на моїй землі палають страшні жертвовники, на яких загибають негасимі душі, що нігде в світі вже за се не загибають отак і не блукають, зітхаючи марно в скорботах своїх, у марних сподіваннях.

Світова війна закінчилась атомною бомбою.

Я хочу працювати. І хочу вірити до смерті, що не потрібні будуть уже людству дурні генерали, полковники, ідіотичні танки, і гармати, і весь оцей смітник атакістичних дурниць, всі оці пам'ятники великим вбивцям і їх коням і готтенготські почесті снайперам, маршалам і божевільним партизанам, що занапали в десять раз більш своїх людей, ніж німців. Що буде мир. Що не потрібні будуть герої-мученики.

Академія наук стала на сторожі миру. Учений. Благородний людський інтелект єдиного суспільства без вороженечі. Благородству творця, мислителю, захиснику свободи людини, добра і життєвої незалежності, героям состраданія. Всім, хто унеможливить стопроцентну, беззастережну, увішану ідіотськими прикрасами мерзоту війни,— хотів би творити я пам'ятник вкупі з людьми-братами.

13 / IX [19] 45

Учора були в мене гості з нагоди дня мого народження: Андрій Буров, Герасимов Сергій, Борис Ліванов, Шкловський Віктор, Якольчик Ю., Халіпов і стара моя приятелька Есфір Шуб. Принесли мені квіти й привітання. Не було ні одної душі з України. Тільки Козир прислав привітальну телеграму і то не на моє, а на Юлине ім'я. От який я страшний і небезпечний чоловік. Було мені добре з моїми гостями, було часом сумно, та було ж мені мило, що є в мене друзі і я любив їх усіх і їх дружин. І бесіда була в нас приємна, і я почував, як сильно я постарів. І постаріли Віктор і Есфір і як багато смутку упало на нас в часі великого великих дій.

Я жорстоко ображений і розорений війною.

Вона одняла в мене честь, дорогого мого батька, розорила мене, пограбувала мій дім доценту, бібліотеку мою знищила і вигнала мене з батьківщини. Вона одняла в мене щастя життя з моїм народом. Тому до самої смерті душа моя буде з тими, кого розорила й обездолила війна. З удовами і сиротами, з каліками, арештантами і вигнанцями, з погвалтованими в неволі рабіннями — дівчатками, що втратили батьківщину й честь і розвіяні по світу, мов чайки в лиху бурхливу годину. З усіма, хто вмер у нелюдське жорстоких катуваннях, у муках, хто вимолював у ката кулю замість петлі, під шибеницею стоя, хто горів у вогні, кричучи.

Бо сам я горю щодня, і тужу, і докоряю, і посилаю часом прокляття, доживаючи отут свій вік.

Я втратив радість. З переможцями я лише розумом, як громадянин Радянського Союзу і патріот. В мене одняли щастя честі і громадського життя. І творчість моя пригасає в стражданні і журбі.

Всі, хто виграв у війні, чужі мені, хто нажився в ній грабунками, вигадками, випадково. Хто нажив чини, випадкові посади і ордени випадкові. Хто огрубів, ожирів і занепав морально в занепалому жирному своєму товаристві, хто є грабіжник, нахлібник, чиновний паразит серед мільйонів старців і сиріт і вважає себе трохи не автором — героєм перемоги многостраждального народу.

— Бути не може, щоб ваше лихо сталося без чиеїсь злої руки. Хтось походив коло вас. Хтось наклепав або Сталіну, або Берії про вас. Комусь ви стали на дорозі.

— Ні,— відповідав я всім, хто говорив мені отак.— Не слід так зле думати про людей. А головне, клепати нічого. Бо, крім того, що я написав «Україну в огні» з огненним болем у серці і палким стражданням за Україну, що перебувала в німецьких лапах, з болючим жалем і страхом за її долю, я нічого поганого не робив, не думав і не хотів. І все, що сталося, сталось внаслідок моєї помилки, внаслідок перебільшеного мого реагування як поета на великі трагедійні події. В тому, що Сталін вважав се не за помилку мого серця, а

за навмисне, свідоме бажання повалити Радянську владу в час світової війни, я бачив прикре своє нещастя, як наслідок якогось непорозуміння. Ні.

Я помилявся. І тільки сьогодні, майже через два роки, довідався я, що була гадина, що вкусила мене нишком під серце. Що доказала «науково» Берії свідомість і цілеспрямованість моєї безпомилкової антирадянської акції. А Берії — значить, і Сталіну. Знайшлася потвора, холоднодуха й зла, якій я стояв на дорозі.

Се Ч. М.

Коли мені про се сказали, перше, що я подумав, я пригадав слова Ч. після свого розгрому: «Ти сховайся тепер, щоб нігде тебе не було видно. Зникни і працюй в тишині. Не вмій ти ні жити, ні працювати, наївна людино. Ти працюй, як я. Розкидай по праці, як я розкидаю,— тут серпчок, тут молоточок, тут зірочку. От і сподобаєшся».

Страшна людина. Тепер я вірю словам Наташі В., що чоловіка її Шенгеля Миколу він загнав у могилу. Будь він проклят.

Розповіла мені Ш.

22 / IX [19] 45

Закінчив «Повість полум'яних літ». Не думаю чомусь зовсім про її долю. Коли згадую всю історію народження й загибелі «України в огні», не можу гірко не вхмилнутися собі. Справді, чого мені ждати і що мені треба? Визнання, компліментів, чи грошей, чи слави? Не треба мені слави, бо на неї, задрипанку, знайдеться знову п'яненкоий Н. чи блакитний ангел N.

Одне мені треба. Щоб не одібрала в мене доля сліз і плачу по п'ятнадцяти мільйонах смертей мого нещасного вимученого народу. Коли подумаю, що сталося й що робиться, скільки страждань, кривди, смерті, жорстокості нелюдської, неземної, пекельних мук, нечуваної люті катувань, неправди, прихованих скорбот, лжі, заслань і розстрілів. Скільки нелюбові до народу і боязні його невисипущого духу! Боже мій... Скільки розбитих духовно й фізично сердець. П'ятнадцять мільйонів трупів і вигнанців. Я не знаю нічого страшнішого на світі. Що «Повість полум'яних літ»? Хіба таку писати повість про смертельну рану народу? Трагедію треба писати, новий Апокаліпсис, нове

«Дантове пекло». І не чорнилом у Москві, а кров'ю й сльозами, мандруючи по Україні, в убогих хатах, під вікнами сиріт, у пустках і на пожарищах Матері-Вдовиці. Та що ж поробиш, коли... «нужна правда возвышенная».

23 / IX [19] 45

Благословен мій день! Старію. Сьогодні снилося мені, що є на світі Бог. Що покликав Він мене до себе і повелів ангелам своїм випалити з моєї душі і вирубати огненними мечами смуток і печаль пригноблення, страх за матір-отчизну мою, за родину і жінку, і за себе, й за все, що я люблю. І ангели здерли з мене окривавлену шкіру і кинули її в огонь, аби я став чистим. Потім вирубали вони по Його святому повелінню мій талант і дали мені новий. І став я німий, забувши всі слова, всі літери і всі їх значення умовні.

— Я знімаю з тебе брем'я Слова, людино моя,— сказав мені Він.— Я не давав тобі його. Ти сам ухопився за нього, мов дитина за огонь чи склянку отрути. Воно є лож сьогодні на землі. Я помиливсь в твоєму таланті, хоч я і Бог. Однині я звільняю тебе од кайданів, скованих із літер. Бери собі другий талант. Я не підказую тобі нічого. Ти не помилишся тепер у виборі і сам, бо ти став нещасливим.

«Дай мені Музику, Боже».

«Бери».

І став я композитором. Все, що я знав, відчував, все, що бачив мій духовний зір,— все обернулось у звуки. І я став свободний. Я розчинивсь на мільйони звуків у трансцендентній своїй найвищій сфері і написав для людей, яких я люблю більш за все на світі, правду, всю, без страху, без ложних слизьких, солодких і підлих прикрас, без угодиництва, без тупості і без потурання тупості застарілих неуків і холодних честолюбців, безмірно лячних і ненаситних, жорстоких невір і ненавидців людини.

Яку я музику створив? Чому продзвеніла вона благовісним дзвоном понад усім світом? Чим звеселила й підкорила собі всі людські душі? В чому був її зміст, у чім сила?

Се була патетична симфонія боротьби про Радянський Устрій на Землі. Був гімн Радянського Всесвіту.

Я створив його з безлічі найскладніших сполучень звукових. Найрізноманітніших, суперечливих. Як хімік чи коваль, я плавив героїчні звучання з пустими, нікчемними

акордами шелесту паперів і скрипу канцелярських пер, широкі, як море, пасажі юнацьких благородних поривань і стремлінь до чистого, всезагального, одвічного з нудними цифрами тупих барабанів. Труби захоплення з плачем голодних саксофонів. Громи всесвітніх небачених напружень мідного інструменту, казкові лунання слави перемоги з сичанням клязництва, грубості й поганої невеселості. І десь на сорокових поверхах, на самих верховинах симфонічних хвиль мого твору сплелись у трагедійному танку радість з невдоволенням, слава з непотрібним фасадництвом, і гімни, і крики, і захоплення, і стогін праці з бурхливими каскадами дармоїдства і невміння. А ще вище понад усіма звуковими арміями і стратосферичними ескадрами звучань — щедрість на смерть і невміння жити. А знизу, по самих густих і важких-преважких басових низах, скрипіли, гули, згасали і знову гули й ревли ревом, і плакали одинокими душерозпинаючими сурмами тисячі невисловлених запитань придушеної сірої, бідної, невеселої некрасивості. Твір почав жити, бо він не був Словом.

З чого складається краса? З того, з чого й життя, й перемога. З осередечненого любовного поєднання всіх його явищ. У моїй Симфонії перемагала Радість, і сила її оптимізму, і всепокоряюча Краса були якраз у подоланні лихого.

Як усе просто! Варто лише виховати любов до Людини і уникати підозри й ненависті як смерті.

16 / X [19] 45

«Повість полум'яних літ» лякає начальство. Большаков, прочитавши, уникнув розмови. Полікарпов, прочитавши, прийняв, але думки своєї не висловив, заявивши проте, що повість важка для розуміння. Її вже боїться Калатозов, який раніше вдавав із себе захопленого нею. Ну й Бог із ними. Пошлю я краще її Сталіну. Пошлю і попрошу подати якийсь знак, бо так далі жити не можна. Се не життя.

Можна загубити не тільки талант, можна втратити розум і бажання жити в оцій інерції підозри, перестраховництва (фу, яке гидке прокляте слово) і приниження.

З України ні вітру, ні хвилі. Я вмер.

Епохальна розмова

Мені сказав начальник української кінематографії Воскобойников небагато, але в сказаному була така безодня змісту, ніби се були не звичайні слова, а пакт Сталінської конституції:

— Що ж до вашої долі й творчих ваших планів, а також місця Вашої праці, себто й Вашого життя, я скажу вам одверто і точно: на основі нашого демократичного централізму в вашому становищі рішуче і абсолютно ніхто нічого не може змінити ні на йоту. Сподіватись, отже, ви ні на що не можете. Є лише дві особи на світі, од яких залежить ваша подальша доля — тт. Сталін і Хрущов.

Сьогодні вночі снівся мені страшний сон. Наче їхав я по Києву на якомусь вантажному автомобілі, і автомобіль перекинувся на дорозі. Тоді я виліз з нього, оглядаюсь, аж позаду мене Хрущов і ще якісь люде, і Бажан. Я кажу: «Доброго здоров'я, Нікіта Сергєєвіч». Він байдуже й холодно подав мені руку. Рука була в'яла і пітна. Потім він пішов. Тоді я ще раз сказав йому слова привітання. Тоді він обернувся до мене, і, обнявши, сильно поцілував мене в губи, сказавши: «Спасибі вам, що ви побажали мені доброго здоров'я». І пішов од мене геть, кудись назад на тротуар. І з ним якась людина, здається, в білому. Я оглянувся — нема ні Бажана, і — нікого. Тоді я теж пішов на тротуар у протилежний бік. І мені так чомусь стало тяжко на душі, що я почав плакати. Тут я прокинувся. І коли я прокинувся, мені довго ще було тяжко і смутно од спогаду свого сну, щось недобре зчиниться зі мною. Якусь велику біду готує мені Микита Сергійович.

Очевидно, їм треба для чогось знищити мене.

Господи, прости їх. Яка безодня зла навколо мене!

5 / XI [19] 45

...Я вмру в Москві, так і не побачивши України. Перед смертю я попрошу Сталіна, аби перед тим, як спалити мене в крематорії, з грудей моїх вийняли серце і закопали його в рідну землю у Києві десь над Дніпром на горі. Пошли, доле, щастя людям на поруйнованій, скривавленій землі.

Зникни, зненависть! Щезни убозтво!

Часом мені здається, що я вже вмер і давно лежу в ямі, і кожна звістка з України падає на мої груди, як могильна земля, заступ за заступом. Що мене не тільки вже нема, а наче й не було ніколи. Неначе не створювала мене зовсім українська земля п'ятдесят один рік тому, не годувала хлібом і медом, не поїла думками, почуттями, не купала у віруваннях і звичаях нашого народу, не вклала в мою душу ні своїх гордих героїчних поем, ні любові до себе, ні плачу, коли плакала сама, як удова в неволі.

Так, попросивши один раз хліба поради і одержавши камінь осуду, я, народжений для добра, похитнувся і мовчки впав, як падає мертвий, і кров моя запеклась і присохла до сивого мого волосся. І ви злякалися усі гуртом мого засудження і вголос возненавиділи мене, як ненавидять покараного, одні радіючи національною за формою радістю, другі — з зубовним скреготом і гепанням, треті — з горілкою. А четверті, припускаю, пригадали для власної втіхи не тільки ганьбу мого злочину, а що й характер у мене поганий, а він таки справді поганий вже тисячі літ, ще з тих часів, коли творець розділив майстрів надвое: на тих, що плавлять, лаючись, метал при височенних злих температурах, і на майстрів холодно-теплуватих, зате приємних, без червоточини, в обтічних лисих характерах.

Проте трапляється в житті, хоч і не дуже часто, коли навіть найвеличніші події чи твори в світі, проникаючи в свідомість деяких людей, пристосовуються до їхньої мірки і зразу стають такими нікчемними, пустими й фальшивими, як і вони самі.

Не будемо сердитись даремно.

Його величність Випадок створив їх так же, як і нас, і порозкидав по всяких посадах. Тому хай пишуть і вони, бо світ ще все-таки лихий, і вони личать йому, як короста загнужданому хворому коневі. Хай живуть і повніють, як живуть серед людей блохи чи якась інша отруйна комаха людська.

А коли подумати, що, плюючи в дірочку, комаха хотіла не так нагидити комусь, як догодити заклопотаному начальству, тоді все стає ясным і зрозумілим, особливо, коли начальство зі свого боку теж намагалося не підкачати перед вищестоящим, уже дійсно заклопотаним по вуха начальником, який і не думав про се.

Прийміть мій сердечний привіт і забудьте прикрість. Все проходить, як вода в берегах. Бездоганність редактора, як

і всякого іншого творця, була, є і буде в більшій мірі ділом щастя, ніж результатом чеснот.

Щастя вам, доле.

5 / XI [19] 45

Наближається велике свято.

Буде море радості, піднесення і врочистого руху. Прибирається місто. Свято Перемоги — найбільше свято.

«Тільки я, мов окаянный, все ходжу та плачу на сонмищах вселюдських...»

Сьогодні ходив по місту і ледве дійшов додому. Немає сил ходити. Болить у мене все. Болять руки, ноги, болить голова і болить серце. Воно вже не перестає боліти ні вдень, ні вночі. Думаю, що скоро я помру. Мені жаль умирати. Я народився, я був створений років на дев'яносто. Я помру скоро, тому що в мене вийшла вся сила. Вона пішла не тільки на роботу. Ні. Не робота подолала мене, не пияцтво, не жіноцтво. Прибила мене недоля народу. А знищила мене ненависть людська і жорстокість. Убили мою радість.

5 / XI [19] 45

Починається історія з «Повістю полум'яних літ».

Коли б розказати нормальній живій людині, напевне б, реготала до впаду, а може, й не повірила б, що се не вигадка зловредного сатирика: Большаков уникає мене. Три рази при зустрічі він нагло заявив мені на моє запитання, що «Повісті» він не читав. Далі ховатись незручно... не пуцать на очі!

Сього виявилось досить, щоб почали ховатись і шептатись менші сошки, заступники, редактори і вся, одне слово, служива челядь, що захоплювалась сценарієм, як чимось надзвичайним. Уже Калатозов (директор студії) прикинувсь, що не читав. От яка я страшенна людина. Я ходжу самотній, як у темному лісі серед привидів і вовкулаків. І не знаю — що, куди і як. Тільки глухі гуки лунають з хащів і темних проваль, і смутно стає мені, немов не реальне життя се, а сон. Ні в кого немає думки! Ні в кого! Ніхто ні в що не вірить. І нікому нічого не треба, крім тихого, спокійного тваринного існування. Суспільство лжі і нікчемства. Господи, коли б Ленін воскрес чи коли б Сталін мав змогу за-

глянути хоч на годину інкогніто і побачити «самое великое из всех искусств», що з ним зробили чиновники безголові, до якого занепаду і морального здичавіння і байдужості призвели,— яким би гнівом запалали їхні прометеївські очі!

Почуваю, що повість загине.

6 / XI [19] 45

Як мені жаль, що в мене грип. Так би хотілося сьогодні ввечері пройтись по центру столиці серед народу, пройнятися настроєм урочистого великого свята. Ожити, помолодшати. За два роки остракізму в мені так збідніла й виснажилась душа. Як страшно жити мені серед своїх людей, що мусять дивитися на мене як на мерця чи як на ворога народу. Як трудно бути одному, коли хотілося би бути з людьми, хотілось ділитися думками, досвідом, знаннями. Жалію я, що не звернувся до Сталіна і не розповів йому, що все було, геть-чисто все по-іншому. А зараз що я скажу йому, як напишу, на що можу сподіватись, коли на його велетенських плечах лежить такий тягар міжнародних битв за створення нового розумного світу. Я потонув десь перед ним, як піщинка в океані. І вже мені не виринути. Се не передвоєнні часи, коли він віддавав увагу мистецтву. Сьогодні інші картини перед ним. Сьогодні пишеться сценарій життя народів на сотні років. Збирається суд у Нюрнберзі, де буде повторюватись світова війна за столом. А дома велетенська робота і труднощі років на п'ять. Побажаю я тихо сьогодні отут на самоті йому щастя і повної перемоги. Побажаю і великому моєму радянському народу-велетню щастя і слави. Бо його щастя — моє щастя. І життя моє — служіння йому. А собі побажаю п'яти картин.

Казав мені Ю. Г., якого я стрів на вулиці біля Кінокомітету, що за даними, якими вже відає уряд, «Україна втратила за час війни тринадцять мільйонів людей. І се ще, так би мовити, з оптимістичною неточністю». Себто, коли ми додамо мільйонів два-три, то навряд чи помилимось. До Сибіру вислали ж перед війною півтора мільйона з Західної України, та й зараз висилають немало. А народження ввійде в норму хіба лише в 1950 році.

Таким чином, Велика Удовиця втратила сорок відсотків дітей своїх убитими, спаленими, покатованими, засланими в заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання. А до

війни, з початку Великої Соціалістичної революції, вона втратила, крім мільйонів загиблих в боях і засланнях політичних, ще 6 мільйонів од голоду в урожайний 1932 рік. За двадцять з чимось довоєнних років в ній не прибавилося населення, хоч і стояла вона майже на першому місці в Європі по народженню, так вельми жаждали боги. Зараз вона важко, коли не смертельно, поранена. Таких утрат, замовчаних через жажливу свою правду, не знав і не знає ні один народ у світі. І жодна людина ще не сказала мені про сей історичний жах з плачем чи бодай би з сумом. Ні. Або мовчать, замовчують, або байдужі, або якимось всміхаються між іншим, щоб не подумав часом хто, що їм жалько, бо се було б «політично шкідливим».

Мій час — край загибелі мого народу.

Як встати йому на своїх окривавлених ланах? Як обробити їх? Його сили підуть на обробіток землі, яку він прокляне як недолю свою чи не прокляне, а плазуватиме по ній, як раб, челядник, хлібозаготівельник Європи. Що робиться в його культурі? Скільки знищено, розігнано, якими людьми обсажені заклади, де творяться культурні кадри? Скільки провінціалізму і тупої самозакоханості, асиміляторів і русифікаторів! О другорядність, яка страшенна сила в тобі! Сонце, і небо, і земля, і квіти — ніщо не затулить і не висвітлить творчі неприємності.

О дике поле Європи!

7 / XI [19] 45

Коли б не відбулася у нас в сімнадцятому році Велика Соціалістична революція, сьогодні ціла Європа перебувала б під диктаторськими чобітьми Гітлера і Муссоліні.

Тому з повним правом і заявив... Сталін у минулому році:

«Нині всі визнають, що радянський народ своєю самовідданою боротьбою врятував цивілізацію Європи од фашистських погромників. В цьому велика заслуга радянського народу перед історією людства».

Після того, що сталося, і того, що по праву отак сказано, міг цілком не виступати старий вождь сьогодні на Жовтневі свята. Світ може й подождати. А він хай відпочине від нього.

7 / XI [19] 45

Основна мета мого життя зараз — не кінематографія. У мене вже немає фізичних сил для неї. Я створив жалюгідно

малу кількість кінофільмів, вбивши на се весь цвіт свого життя не по своїй провині. Я — жертва варварських умов праці, жертва убозтва і нікчемства бюрократичного мертвого кінокомітету. Знаю, що не повернуться назад літа, і що нічим уже їх не догнати. Тому, спохватившись лише зараз і думаючи про марнотратство часу і сил в кіно, я не до кіноплівки, химерної целюлози звертаю свій духовний зір.

Я хотів би вмерти після того, як напишу одну книжку про український народ. Коли я оглядаю межі сієї книги, сусідні, так би мовити, її держави, я бачу Дон Кіхота, Кола Брюньона, Тіля Уленшпігеля, Муллу Насреддіна, Швейка. Я думаю про се вже років п'ять, шукаючи форми. І часом вже здається мені, що я знаходжу форму. Я хочу так її написати, щоб вона стала настільною книгою і приносила утіху, відпочинок, добру пораду і розуміння життя.

Сьогодні Жовтневе свято. Гримлять салюти. Вечір. На вулиці сніг. Починається півроку холоду. Болить серце. Чи діждусь я тепла по зимі?

9 / XI [19] 45

Сьогодні точно і вповні відчув я усім серцем, що мені судилося, якщо я не вмру наглою смертю, написати одну велику книгу, ту саму, яка жила в моїй підсвідомості багато вже літ. Вона просилася на світ в якихось своїх деталях ще в двадцять восьмому році в ненаписаному «Царі» — моему кращому нездійсненому сценарії, вона жила вже в епізодах «Міри життя», в діалогах, в сентенціях, в постійному моему стремлінні до синтезу. Я вже вірю в неї і вже щасливий. Мене вже можна садовити на хліб і воду, затулити од мене світ, не приймати мене. Мені нічого не треба. Мені треба принести народу радість у мистецькому своєму творі. І більш мені нічого не треба. Вірую, вірую, вірую!

Я почну від сього дня берегти себе од лихого ока, од нерозумного слова, од житейських дрібниць. Політиці приділятиму найменшу долю часу. В політиці я житиму тільки на сталінських інтегральних верховинах споглядання. Всю свою силу, весь розум очищу од дрібного, повсякденного. Заклинатиму себе підвестись до висот написання тривалого твору на довгі літа. Встановлю вечірній час, як молитву народу, полечу духовним своїм зором на Україну до рідного народу, якого ніжним сином я є, був і буду во ім'я отця.

ЗОЛОТІВОРОТА

III

Як я попав, втікши з полону, до партизанів.

Як вони приймали мене, як допитували.

Як хотіли вбити, бо їм треба було відходити по болоту, але я впросився. Вони підозрівали, що я шпик.

Тиждень по болоту вдень і вночі. Труднощі.

Партизанський край. Як легко стати винуватим.

Мене приймають.

Читають лист Д-ка.

Кара зрадниць. Написати з солоним гумором і злом. Все.

Примітка. Отсю сцену, що я вам абсолютно точно і правдиво описав, як очевидець, я пригадував два рази. Вдруге вона видалась мені хоч і не такою правдивою, зате більш неначе художньою. Поскільки піднесена правда є дорожча за звичайну. І краса. А раз я почав уже вам писати, то я теж мушу думати про красоту як персонаж історії. Така краса, кажу, є більша ніж правда, бо вона вміщає в собі істину і є єдиним учителем життя, то я мушу в цій примітці описати вам точно і другий свій спогад про сю ж таки історію. (Моління про кулю).

Зустріч з націоналістичними бандитами.

Бандерівська чума: Веремчук у лісі.

— Вилазьте. Ні. Кидаєм бомби. Будь ласка. Кинули. Веремчук (*нрзб*) згадує — як трудно йому вбивати людину. Веремчук і гад-націоналіст.

ЗОЛОТІВОРОТА

III

Все, що записано в мене про літературу й народ, мусть цілком увійти до роману.

Все, що призначалось для п'єси «Молода кров», і якщо можна навіть, що написано для п'єси «Міра життя». Звідти можна взяти діалог Скидана з Верещакою, звичайно, переробивши його по стилю і частково по змісту.

«Я страшенно розсердився. Тільки не думайте, що я образив чи побив його. Ні. Навпаки. Я вийняв з кисета два хрести і нагородив його. Йди, кажу, і признавайся».

Дивна річ. Усякий блазень з вічним перцем у руці пнеться показати, що він письменник не селянський. І ніколи письменник, щоб ви знали, не стояв так далеко од нас, як от зараз.

Переглянути матеріали чернетки до «Міри життя»...

— Коли в якомусь там колгоспі діло дряннь, кажу завжди — шукайте дурня.

— Находять?

— Точно.

— Яка велика роль припала дуракові!

— Себто?

— Велика і страшна.

— А що страшнішого? Дурість і дурість.

— Колись, у приватницькі старі часи, навколо дурості народжувався сміх. А зараз усупільнений дурак — се вже соціальне лихо і колективний смуток.

Тому мій лозунг: громадяне, увага дуракові!

Мій політичний рівень невисокий. І деяких речей я й досі ще не розумію.

От тільки не знаю, чому зараз люде так не люблять трудитись? Чому їх треба підганяти газетами! І для чого, скажіть мені, труд розглядається вже як щось виключне? Чого його оголосили ділом честі, доблесті і геройства, коли він сам по собі є просто діло.

Як собі хочете, ну, по-моєму, не треба бути героєм, щоб трудитись. І доблесті особливої не треба. Не слідує так залякувати людей трудом. Труд — штука приємна, радісна. Боже мій, як ото виїдеш було в поле ра-ано-ра-но. Сонечко сходить, жайворонки співають. (Великий абзац про красу труда).

А на геройство не всякий способен.

А тепер якось так вийшло, що од доблесті і геройства труда всі тікають по канцеляріях, той у інженери, той у офіцери, а дівки в міліцію. А мені ото, як побачу дівку в міліції,— ну, жить не хочеться, не хочеться з жінкою спати лягати і любити її не хочеться: ще родиться, чого доброго, міліціонерша та й оштрафує.

Ай, біда... А гончаря, плотника, критника чи гарного шевця немає, вивелись доценту... Вже нема ні шевця, ні кравця, ні прикажчика, ні різника — ще тільки завідують чимсь да в кіно. І цікаво, що я помітив, що в книжках виводити їх можна тільки з красивого боку. А щоб там показати подлеця, жулика, пройдисвіта, трутня, мошеника — Боже сохрани. Нема. Колись, кажуть, були. Зараз нема. Увесь реалізм став такий благоприємний до їхнього образу в епосі, що краще я приєднаюсь до нього, та й пошкандибаю собі даліше.

Треба знайти форму і відповідальне місце для цілого розділу: Кравчина в роботі. Хто робить, хто не робить. Проблема роботи, проблема створення матеріальних цінностей і проблема паразитаризму. Паразити навколо Кравчини, їх багато. І не біда, що їх багато. Біда, що вони існують, як паразитаризм активний, що об'їдає Кравчину, а ще гірше, що він заважає працювати. Се бюрократизм. Бюрократизм у сільському господарстві. Режисура чи масовка на полі. Творення, творчість чи виконання.

Діти, баби, діди. Що робити? Сторожі, пожежні, конюхи, доярки, свинарки, пастухи, кладовщики, бухгалтери, рахівники, ланкові, загоди, голови, секретарі, председателі, завкадри, міліція, птахівництво, пасічники, емтеесівці і т. д. і т. п. Це — робкоп. Можна й так.

Тільки скажіть мені, чому ж невесело стало житися в селі? Чому так почали уникати фізичної праці? Хто прокляв її? Хто заворожив, зневажив? Для чого з людини, що обробляє землю, зняли красу вишивки, покрою, кольору? Чого стала людина землі карикатурою на городського гультіпаку? Для чого се? І звідки? Фізичну роботу ненавидять раби і паразити! Так хто навколо мене?

Чому дітям моїм учитися важко?

Чому тікають вони з села? Чого розлітаються з нього?

Те, що мене полягло в боях Вітчизняної війни, як нікого, се я знаю, і з цим я мирюся; бо інакше, припустим, і не могло бути. Але чому письменники пишуть про моє життя зараз різні блюзнірські комедійки, для чого затуляють перед світом мою велику і високу правду?

10 / XI [19] 45

Я проведу Кравчину через ад два рази і раз через чистилище. Я не Вергілій, і Кравчина — не Дайте. Він солдат-

піхотинець, не закований в броню перед всесильною зброєю двадцятого віку. Його рятує земля і нове Слово.

Через пекельні огні він перейде обпалений і в темних водах Стіксу він потопатиме не раз. Кров грішних і праведних не раз змішається з його кров'ю.

Але рай в своїй душі він пронесе чистий, хоч і обпалений на вуглях, закурений димом і в кривавих плямах. І Слово — як краєугольний камінь нових тисячоліть. Ленін.

13 / XI [19] 45

Ослабло серце. Мороз заморожує мозок. Серце болить безупинно. Воно, може, стало й вороже. Се вже не те дороге, прекрасне, миле серце, що тільки називалося так і вважалось, що воно є. Тепер воно є, я відчуваю його. Воно трудне й важке. І голови половина ліва набрякає до болю і щось дзвенить у ній, шумить без перерви, невпинно і тоскно. Чому все, що було в мені найціннішого, все, що зібрав за п'ятдесят років, чому прийшло, прояснилось і попросилось на світ якраз тоді, коли вже не стає сил? Чи вистачить у мене сили бодай на одну роботу на перших п'ять сотень сторінок? Як зберегти ту силу?

Сьогодні повернувся з Німеччини назавжди М. В. Яка то буде його творча доля? Сильно поламала його війна. Пригадую, чотири роки тому він був уже напередодні режисури. Він був уже майже готовий. Зараз він огрубів і кіно немов десь далеко від нього. Він бачив багато заборонених для нього речей, а може, й діяв заборонено. У всякому разі, навіть споглядання лихого щось одняло у М.

З розповіді Марка Яковича

Сорока двох-трьох років підсудний, нахабний ділок, на прізвище Сахар за кожним разом поправляє наголос на останній склад.

— Вибачте, не Сахар, а Сахár. Як? Що? Мені п'ятнадцять років тюрми? Ви з глузду з'їхали. Ну, я розумію, за неетичність мені можна вліпити догану по партійній лінії, але в тюрму? Мене? Що я там буду робити? Хіба для цього виховував нас... 15 літ? Я навіть на один рік не згодний. Гаразд, я... припустимо, я брав там хабарі, я знаю, але чому ви називаєте ні з того ані з сього пограбуванням держави? Адже я всі свої гроші тримав чесно на книжці в державній ощадкасі. Як можна так легко розкидатися словами?

Пробачте, не Сахар, а Сахàр, не громадянин Сахар, а громадянин Сахàр.

У нього так давно не було успіху, що він постарів, зів'яв і зробивсь некрасивим.

Для краси потрібне щастя.

Потрібна гармонія.

14 / XI [19] 45

ЗОЛОТІВОРОТА

III

Одна з основних ліній книги — дочка Кравчини, його улюблена дитина Марія. Він шукає її скрізь. Вона в полоні.

Він розпитує всіх. Він сперечається з солдатами й офіцерами...

Дати його зустріч з нею. Вона погвалтована. Вона плаче. Вона проклинає життя. Вона хоче вмерти. Він благає її жити.

— Вони принизили моє достоїнство людське.

— Голубонько моя, вся війна — приниження достоїнства.

— Я гидка й брудна.

— Ти прекрасна, як оця розбита церква. Як оця руїна. Вона огидна і прекрасна разом.

— Я понівечена.

— Понівечена вся країна. Чим ти краща за неї?

— Ні в кого не хватило для мене жалю.

— Не жаль нас гнав сюди, а гнів і ненависть.

— Хто мене візьме тепер?

— Якщо не візьмуть, так хіба тому, що нікому брати. Радий, що не взяла тебе земля. Нас вона прийняла мільйони...

14 / XI [19] 45

Вставити, можливо, «Перемогу», якщо не цілком, то частинами. Було б здорово зробити так, коли б капітан Кравчина, що вмер у «Перемозі», був сином того Богдана Кравчини. І перебудувати «Перемогу» треба як главу з його оповідання про смерть сина. Виписати обов'язково, як він на мітингу там, де говорив про Україну, посварився з політкомісаром з-за того, як ставити слово «саме» — попереду чи позаду. «Іди ти к чортовій матері, убога твоя ска-

редна душа. Хіба не однаково, де воно стоїть. Ти на людей дивись, а не на слова. Хіба ми тут на дипломатичному прийомі чи в президіуми збираємося сісти? Я не слова бачу, а кров. Ми перед смертю стоїмо. А вмирати я годен за Леніна на всіх мовах — за матір, за предків і потомків, коли вгодно. Як ви, тату?» — «Істинна правда, синку, аби вмерти достойно і чесно, а хоч перемогти. Людину прикрашають діла, а не слова. Треба, щоб діло стояло міцно, а слова... що слова! Слово — добро, коли воно в лиху годину веселить душу товариша, коли воно піднімає її на подвиги чи на добру роботу».

Дак вони тоді подали один одному руку та й кинулись в огонь.

Як поховав Кравчина свого сина, що вони сказали один одному перед смертю. Як перед тим, як умерти, син попросив поставити його. Тоді я підняв його і держу: «Що, Василю, бачиш Україну?» — «Бачу, тату». — «Яка вона?» — «Благословенна, тату. Палає!»

15 / XI [19] 45

ЗОЛОТІВОРОТА

III

Дві глави.

Перша.

Зустріч з американцями. Се були [з] Канади і США. Вони були переважно українці.

Розмова Кравчини з американськими українцями мусить бути блискучою...

І не американці, і не свої. Чужі, заграничні... Сервіс теж він зневажав. Гарне, та ж воно не ваше. Воно американське. А в мене хоч і не той, та воно своє.

— У нас є сервіс.

— Ну й що?

Друга.

Кравчина діє проти бандерівців.

Переговори з оточеними бандерівцями. Його послали, можливо, парламентаром. Можливо, що там, в каменоломні, де вони були, де їх було застукано, був і один його син.

Як вони не хотіли визнавати один одного чи не показали виду нікому, що впізнали. І син був, може, старшим групи.

Так чи інакше, по довгій і глибокій розмові про історію і про ультиматуми вони всі були знищені. Я нікому не признався. Тяжко мені і соромно, що виродивсь мій рід. Нема в мене гордої вдачі Тараса Бульби. Не став я при всіх, не назвався. Не сказав: що, синку, допомогли тобі твої ляхи? Не сказав. Побоявсь, що не повірять та почнуть підозрівати в родствених зв'язях. Убив мовчки. Ще й, признаюсь, убивши його, зрадника, як собаку, і глянувши навіть на його красивий труп, як Тарас отой Бульба на свого зрадника-сина, навіть бровою не повів отакечки, неначе не син він був мій, а падло. Не скоро, вже аж уночі, пішов я в хлів, зарився в солому, затулив шапкою рота та й довго-довго ридав, приказуючи такі слова, яких уже ніхто тепер і не говорить.

Він діяв і мислив відповідно силі речей. Відступаючи перед ворогом, він ненавидів світ і самого себе.

Він кляв своє воєнне щастя.

Се не значило, однак, що він не вірив у своє щастя чи вірив у кінцеве щастя ворога.

Ні. Йому просто іноді були недоступні всі складні механізми шляхів управління і планування (планів) щастя, вся складність його шляхів.

Наступаючи, він проймайся натхненням, він жадав наступу, не дивлячись на велетенські втрати, на кровопролиття жажливі.

Одне слово, він був такий, якою була сила речей.

Одночасно він був продуктом цієї сили і її чинником.

15 / XI [19] 45

Старший лейтенант. Пробув на війні чотири всі роки. Повернувся з Німеччини.

— Скажи мені, що ти виніс узагалі зі страшного з усього смислу війни? — спитав я його по досить довгій розмові.

— Що виніс? — Подумавши, сказав він мені: — Я прийшов до висновку, що в житті все набагато грубіше, ніж писали нам колись, і говорили, й говорять.— Він одповів на свої якісь складні думки по множеству, напевно, найконкретніших явищ.

— Що скажу? От у всіх письменників у книгах чи статтях: війна — так се сльози, плач, горе. Се неправда. Я не бачив ні сліз, ні горя. Все дужо просто. Хлопнули — чобо-

ти геть і в яму зарили, — готово. Ніхто нічого й не думає. Навпаки, весело і повно сміху.

— А люде?

— А я їх не бачив, їх там взагалі нема. Вони виселені.

— А в ямах, у байраках, лісах, льохах? А під час відступу? Ти ж усю республіку пройшов, да не одну, а кілька?

— Да я з людьми не стрічався. Може, й свідомо.

— Друже мій, ти був на війні душевно і фізично сліпий,— сказав я. Мені хотілося додати: «Ти був дрібненький егоїст і боягуз. Ти боявся зустрінутись з людським лихом. Ти обминув його. Бо ти порожній».

Отсей молодий чоловік тепер хоче і буде творити фільми про війну.

18 / XI [19] 45

КНИГА

Не спав я цілу ніч. Писав.

— Запиши нас, Кравчино, до своєї книги. Узнали ми, що завтра зранку помremo. Загибаєм всі.

Се не було ніяке надприродне передчуття. Се було точне знання на основі досвіду й характеру приказу. Се знали командири всі і знали ми. Надприродним було те, що ми діяли.

І от почали солдати проситися до мене в книгу. «У мене,— кажу, — для себе паперу не стає».

— Запишіть хоч на один рядок. Що був отут під Сандомиром такий-то...

— Чим можеш похвалитися, в чому показатись? Що має посвідчити за себе?

— Дівку оскорбив. Визволену з неволі.

— Ти?

— Брехав усе життя з трибуни. Я заворожив у своєму селі трибуну, і так заворожив, що ніхто не міг сказати з неї того, що думав.

— Дурень, у трибуни своя правда.

— Я перейменовував свій город так часто, що вже й не знаю, звідки я.

— А мене запишіть у партію. Такий-то.

— Записую.

— І мене запишіть. Пишіть, що вмер геройською смертю, більшовиком.

— Всі ми, хлопче, тут більшовики. І всі вмиремо. Кажі, якщо вже хочеш, щось таке просте, житейське. Може, маєш гріх який чи особливу заслугу. Чи одрізнявся ти од нашого народу.

— Пишіть: великому Сталіну слава. Сержант Горобець.

— Пишу «славу». Слідуючий.

— Напишіть про...

(до 18 / XI [19] 45)

Написати велику главу прагнень.

Бажали перед битвою. Юнаки і юначки. А він записував. Се були найчистіші романтичні душевні програми кращого. Стосувалися вони переважно моральних сфер, проте багато з них носило чисто життєвий характер. Ніби перед смертю прозріли очі на те, що завжди було перед ними і чого вони не бачили. І тепер вони самі дивуються. Один сказав: «Товариші, як же се все просто, я все бачу, я можу сказати всьому світу, як треба жити! Записуйте». Тарас записував, вдивляючись в юнака, і якимсь одним властивим його лише земляній душі способом відчув, що так говорять перед смертю. Велика туга обхопила Тарасову душу. Невже те-то й те-то, не в не обніме він уже дівчину, не назове її своїм щастям, не порадується на дітей своїх, не зробиться професором... і т. д.

Дійсно, він був убитий.

1. Написати діалог перед смертним боєм.

2. Се може бути окрема новела, може бути розділ «Золотих воріт».

3. В «Золоті ворота» внести «составителя законів» — солдата років під п'ятдесят з гаком.

// Національний епос — втілення історичної пам'яті народу.

Роман має бути написаний народною мовою.

Життя послало нам сюжети незвичайні. Їм треба дати художню обробку.

Фантастичне змішалось з героїчним.

Жорстокість — зі спокоєм і благородством людського духу.

Ницість із вірністю.

Хихикання і агакання безумців з неухильним сарказмом смілого розуму на шляху до справжньої мети людської революції: до єдності світу в думці і дії.

Ідея революційного гуманізму.

Революційної героїки. //

КРАВЧИНА

II

СМЕРТЬ ДІВЧИНИ

Дівчина вмирала дивуючись. Невже отсе і все! І вже смерть? Невже ніхто мене вже й не пригорне, не приголубить? Мене ж іще ніхто не цілував.

Я ще не займана. Господи! Товариші! І вже в мене не родиться дитина!.. Вмираю. Людоньки!

Що ж я знала? Солдатську одягу та роботу. А чоловіки, що намагались підійти до мене, все були такі безстидні, і не так безстидні, як некрасиві. А я так...

Мені так хотілося красивого, так хотілося красивого-красивого.

Я дівчина. Товариші лікарі, не солдат я. Дівчина. Прощайте.

19 / XI [19] 45

Мені сказав сьогодні Николай Митрофанович Крилов (академік), мій великий приятель:

// — Я відчуваю і знаю тепер одне. Ми живемо на початку епохи загибелі цивілізації, принаймні європейської. Усе, що відбувається в світі, нічого іншого мені не говорить.

— Чи припускаєте ви можливим, як учений, що нашій планеті в цілому загрожує катастрофа від розриву атома?

— Безумовно. За весь час свого існування людина вперше торкнулася явищ космічного порядку. Безумовно. Ну, що ж! В усякому разі, коли я, сидячи в цьому номері готелю, бачитиму, що світ руйнується, я скажу без жалю, що нічого кращого людство не заслужило.//

Довго й багато говорив мені старий. Думки його часом в'язались погано: склероз вже заморозив його прекрасний мозок, але крізь непослідовність думки, сарказм, іронію, часом чудакуватість і крайній скептицизм проривається

велика житейська драма видатної людської індивідуальності з величезною ерудицією, гордої й вибагливої. Таких людей зараз нема. Весь стрій його інший. Се дев'ятнадцятий вік Європи. Часом він здається мені персонажем з якоїсь п'єси. Се образ многогранний, багатий, натхненний і... комедійний трохи.

19 / XI [19] 45

*Аморальні міркування Тараса
Кравчини на шляхах війни...*

— Господи, хоч би вже мене вбили чи розірвали міною. Голова пухне од думок. І нащо я почав писати, прах його візьми. Ну повірте, не можу вже ступити, щоб не думати. От лиха година. Да думки ж які погані лізуть в голову, не наче чорт який нашіптує на ухо: пиши, пиши. Ну й пишу. Пишу таку, наприклад, думку, що всяка війна безнравственна в своїй внутрішній основі. Тому і зображати її в книгах як благородство і красу людських вчинків — злочинство й глупота. Війна — дурна. Жорстокість і всесвітня дурнота, одягшись в атавістичне пір'я, прославлене тисячоліттями книжної брехні і кровожадних дурошів, перетворюють мене в щось гірше, дурніше й страшніше за дикого звіра. Я вже не кажу про таких благородних і достойних пошани тварин, як собака, кінь чи корова.

Війну називають мистецтвом. Вона таке ж мистецтво, як шизофренія або чума.

Продажні письменські пера освятили її в віршах і товстенних книгах. Малярі дурноголові споконвіку придумували для неї одяг, фарби, різьбярі ставлять на майданах пам'ятники не ганьби і глупства, а слави ватажкам і їх коням. Те, що повинно давно вже стати предметом громадського сорому і непристойності, возвеличується. Атавізм дикунський існує. І вчені дурні служать атавізму, як раби з мізерною фантазією і відсутністю достоїнства людського,— атомна бомба.

Чому всі правителі так ненавидять всіх, хто проти війни принципіально? Тому, що всі вони раби атавістичних інерцій. Попробуйте сказати голосно проти війни — і зразу суд за аморальність. Отже, війна моральна.

В Нюрнберзі суд. Тече з Нюрнберга кров, гній, злоба, жорстокість і безпросвітна людська дурість фашистських людо-

жерів. Не придумати кари ні для одного. Посадити. Ні, не карав би я їх. Посадив би голих у великі банки зі спиртом і розставив би банки на всіх майданах європейських столиць на триста літ. На пам'ять і в науку про ідіотизм атавістичного (нрзб).

А судді хто? Американці. Англійці. Хрещені батьки підсудних і до якоїсь міри учні. Мріяли ж вони про знищення людоїдами Росії, України? Про загибель десятків мільйонів наших людей, щоб потім приставити ніж до Гітлерової пельки. Ну, сталося не так трохи. Суд іде.

Готується нова війна.

Нові герої, нові сироти, нові каліки, нові злочинці, спасителі.

23 / XI [19] 45

Учора я сказав Большакову, що, розуміючи в повній мірі суть ситуації, яка утворилася навколо мене і «Повісті полум'яних літ», до якої він в Комітеті на Художній раді боїться доторкнутися, я звільняю його і Комітет од всяких турбот в справі подальшого просування сценарію і сказав, що сам особисто пошлю його т. Сталіну.

Він погодився. Треба було бачити його... фізіономію в сей час. Господи, який би він був щасливий, аби я вмер. Стільки клопоту. На Художній раді «виступали» і особливо Охлопков, ніби був не день, а вечір, не 25 чоловік, а чотириста, і неначе тільки що перестали грати гімн. «Промовці», діляги, двуликі януси всі, як один, змовившись неначе, розуміти подвійний рахунок словам і думкам.

Господи, господи. Калатозов читав доповідь. Видно, що писав її не він. Він навіть не зміг її виразно прочитати. Се була комедія тематичного плану. Все в'яло і дошло в устах співдоповідників. Пройшов півдохлим і мій «Мічурін», до якого всім їм далеко. А «Повість полум'яних літ», що могла створити основу плану, як єдиний на сей день твір, про неї тільки мельком згадали, так ніби вона не то є, не то її й нема зовсім. Я мовчав. Мені було важко і образливо. Що я міг їм сказати? Для чого?

— Що ви написали півтораєта сторінок? Цілу літературу розвели! — ось дві єдині фрази, що вискочили з Большакового рота про «Повість полум'яних літ» — Хто це буде читати?

О дурнота!

До чого я дожився! Учора в Комітеті стрічає мене Есма К. і заявляє, що вона вже другий день шукає мене. Я потрібний. Мене хоче бачити редактор якоїсь американської газети містер Барнес. Він хоче конче одвідати мене на квартирі. Вона вже погодила се в Наркомзаксправ і у референта т. Молотова. Вона приведе його до мене побалакати. Він дуже цікавиться мною. Взагалі ні про що, про все, що завгодно, одне слово. Тоді я спитав її:

— Скажіть-бо мені, чому так йому хочеться мене бачити? Який конкретний інтерес я можу для нього являти? Нащо я йому?

— Він думає, що ви сидите в тюрмі. В Америці про се говорять. І коли йому наші сказали, що се вигадка, що ви живий і здоровий, він не повірив і хоче особисто пересвідчитись. Вони шанують вас і люблять. Вони читали ваші оповідання і дивились фільми. Вони питають, чому ви замовкли. Вони все знають.

Мені так стало тяжко. Я трохи не заплакав.

— Замовкніть, Есма. Я плакатиму,— сказав я й пішов додому. Так вона його до мене й не привела. Видно, порадилася десь і побоялась.

Чи думав я коли, що доживу до такого сорому?

О моя мамо, Вдовице моя!

ЗОЛОТІВОРОТА

III

— Не покладу, каже, оружія! А той собі каже — не положу. Он які були. Ну, що поробиш. Так ми й собі, раз так, то так будеш уже битися. А що людей набили, як г... Трупом смердить, понас... скрізь, а вошей було! Хіба тепер оце воші? Де-не-де тобі частично вошка проповзе, та й та німецька. Я своєї воші давно вже не годував, забув уже, й яка вона. Хіба вже десь, видно, після війни полізе. Уже тепера до кінця війни і не побачу.

Сім'я в мене є. П'ятеро синів і дочка. Дві дочки. Правда, синів повбивано. Ну, дочка старша не проста. Знаменита дівка на цілий світ.— Він так розповів про її красоту,

яка вона була малою, що сльози виступали в усіх на очах, Олеся.

— Героїня?

— Ні. В тилу прославила епоху.

— Чим?

— Не скажу.

— Ну, скажіть.

— Не скажу, догадайтесь самі, чим могла прославити двадцяте століття молода красива вдова, розумна, з середньою освітою?

— Ні.

— Ні.

— Ні.

— Ні.

— Ні.

— Ну, кажіть же, люди добрі. Ніхто не вгадав. Тоді я вам скажу. Вона ходила в ярмі удвох з коровою. В епоху пари, електричества.

Я думаю, що не радіо, не розклад атома, не пеніцилін і не «літаюча кріпость» найбільші події у світі. Я презираю кріпості і атоми, хай на мене не гнівається Америка. Найбільша подія у світі — моя дочка Олеся з коровою у плузі, її душа і моя нікому і ніколи не простять. Хоча ні, прощу. Нащо мені носити ярмо ще й у серці своєму?

Прийде додому, нап'ється горілки, заспіває — та й «му». А потім плаче, приказуючи такі слова, яких ще світ не чув і ні одна газета не видрукувала. «Му» та «му».

Моя рідна дівчинка, дочка моя Олеся.

Коли б я був великий художник, чи різьбяр, чи коли б я завідував чимось великим, от кому б я створив пам'ятник епохи. Не синам моїм, не героям, що літали попід небесами, кидаючи бомби, не полководцям, що водять нас в бої, не парубійникам полум'яним, що кидались в високім пароксизмі грудьми на кулемети. Ні, я створив би пам'ятник Олесі. Я поставив би її в упряжці, пам'ятник із золота, створений руками великих майстрів. Я повелів би майстрам, перед тим як кувати її постать на вічні віки, надіти чисту одягу і постувати сорок днів, як се робилося колись перед великим святом.

А перед пам'ятником я б запалив негасиму лампаду.

Пам'ятник всегеройства, великомученичества і ганьби чоловічества.

Пречиста матір мого онука, у якої перегоріло молоко в грудях молодих.

Вона годувала армію, флот, горо[дьян] і німців, що вбили її мужа, і румун, що заразили її гонореею, і поляків, що ненавидять її, і югославських братів, що преклоняються перед нею, і вічно чужих і байдужих французів.

Як працює вона в Д. копальнях під землею, де лається по матушці і п'є горілку. А потім плаче уночі так, як ще ніхто не плакав.

24 / XI [19] 45

Призначили мене, словом, довго думали, і туди і сюди, не виходить діло! І от призначили мене завідувати — начальником комітету мистецтв нашого ж таки села. Завідую. Заборонив те, заборонив се, заборонив співати «Ой закувала та сива зозуля», ще деякі пісні: одні, казали, націоналістичні, других я просто не любив, а часом, було, забороню щось таке, що, може, воно й не теє, ну з другого ж боку, треба ж почуватись на мистецтві. Заборонив бандуру, вишивки хрестиком і т. д. Бачу — виходить. Чую, скрізь думають, ніби я, як старший, в ньому й розбираюся найглибше. Потім привик. І ось потроху, помаленьку набираюся я пихи і почуваю, що роблюсь падлецом. Характер зіпсувався, зів'яла вдача, тихо кругом, став я роззявляти рота на людей, тикати дулі в телефон, голосно позіхати. Що робить? Завідую, забороняю, не пускаю, кричу, не даю. Полукається. Провів кампанію по знищенню плахт, крестових вишивок, пісень і т. д...

«Він був председателем і тому розумів у мистецтві більше за всіх».

Завідувати — не давати, забороняти, не пускати, стерегти, ховати, одмовляти.

Існує теорія чи казка про те, як хорошу, приємну, чесну, лагідну і красиву людину призначили на посаду, якій вона не відповідала кольором і виразом своїх очей. Чогось в очах сієї людини не вистачало для своєї посади. А ще краще не цвітом очей, а розумом. І ось, посідаючи невідповідну посаду, поволі людина ся зробилася неприємною, нехорошою, нечесною, злою і нещасливою і, що найтяжче, зробила нещасливими многих людей, що їй

підлягали в роботі, себто в житті, бо що таке життя? Робота. Так от, щоб ви знали, все се неправда. І отакі теорії спростовуються так же, як атомна бомба одкидає геть многолітні забобони про постійність енергії.

Торохтій Макогонівич не підходив під цю казку, не зробив нікого нещасливим, хоч дійсно вся лялькова артіль стогнала, гризлася, страждала і лаяла життя останніми словами. Винуватий був не він, а його заступники.

Заступники Торохтія Макогонівича

Таким чином, єдиною провиною перед світом були заступники і ніхто інший. Коли б він взяв собі пару розумніших за себе заступників... Поставим точку, громадяне. Пригляньмося до своїх заступників. Хто з нас, навіть не гордих, не мислить себе якщо не спереду, то правофланговим?

Торохтій Макогонівич — дуже позитивний. Він ні разу не помилився через свою ординарність і відсутність уяви і пристрасті. І щоб часом колись, хтось, якимось, чогось, бо він все ж таки жива людина,— ніхто не був у нього вдома.

Принципально не пускає.

Перший заступник — Іван Васильович Риба.

Другий — Гупалюк Іван Данилович.

// — Не вірте в їхню ввічливість. Вона у них удавана.

— Знаєте, я віддаю перевагу удаваній ввічливості над щирим хамством.//

Описавши красиво всі симпатичні риси характеру Торохтія Макогонівича, слідує далі для об'єктивності, що відповідає вимогам соціалістичного реалізму, вказати, що, подібно до того, як і на сонці бувають плями, була пляма і на Торохтію Макогонівичу. І, власне, не пляма, а маленька пляминочка (родима), майже часом непомітна. Торохтій Макогонівич був дурний. Себто не то що він був якимсь чистим ідіотом чи там дурачком, ні, він був далеко не дурак. Та й трудно зараз, в вік радіо, бути повним дураком вроді Іванушки. Іванушка — се наївна одноосібна давнина. А зараз усупільнений дурак разом з розумними людьми зробив великий крок вперед. Бурхливе суспільне життя, газети, організації і особливо радіо наповнюють його щодня духовною їжею в виді різних однакових для всього людства відомостей. Він пожирає ту їжу. Він був просто нерозумною людиною, людиною, так би мовити, малолітражною розумово. Зате він був слухняний, позитивно слухняний,

чесний, завжди готовий до всяких позитивностей, з гарною усмішкою, хоч-не-хоч, як гусак у сажу.

— Е, якби йому дати пару хороших розумних заступників! Хіба ж так би було! Заступники сволочі,— зітхали роками співробітники Торохтія Макогоновича, ненавидючи його заступників.

25 / XI [19] 45

Начальнику і голові кінематографії Івану Большакову.

Приступаючи до знімання фільму «Життя в цвіту», шанобливо повідомляю Вас, що від сього дня я перестаю одержувати заробітну платню. Я прошу Вас, не вбачайте в сьому моєму вчинкові нічого такого, що могло би Вас дратувати, приміром, абощо. Я роблю се не з метою демонстрації чи непослушенства. Навпаки, я хочу сим особливо підкреслити свою лояльність щодо своєї оплати. Але разом з тим я не можу й не думати про якість картини, яку я розпочинаю знімати. До сього часу я розглядав себе як одного з найкращих режисерів кінематографії. Я звик до цієї думки, і вона, певно, помагала мені триматися на високому моральному рівні у виробництві. Зараз же призначена мені місячна плата по третьому розряду щомісячно два рази пригноблює мою свідомість і поселяє в мені сум і зневір'я в своїх здібностях. Тому я для того, аби зберегти свою душу од непотрібних і шкідливих для мого стану натяків на свою творчу неповноцінність, прошу вважити моє прохання, аби я міг спокійно віддаватись владі своїх мрій і не порушувати звичної уяви про свою гідність. Платню за роботу, будьте ласкаві, визначіть мені в якійсь іншій формі по закінченню фільму, відповідно до його якості.

З пошаною заслуж., лауреат і т. ін.

Ол. Довженко

26 / XI [19] 45

ЗОЛОТІВОРОТА

II

Географію роману треба виписати особливо точно, з документальною правдивістю.

Треба описати село, краєвиди, район. Припустим, він з Великого Перевозу або з Шишаків.

Отже, мусить бути описано, як німці під час бою чи відступаючи палили село, як утворилася замість села пустеля.

Ріка. Пригадати бій коло ріки з «Перемоги».

Озера, сінокоси. Деревя, рослини, трави, все, що росло в полі, як звалося. Зробити ілюстрації і фотографії флори і фауни села. Можна дати також і фотографії вулиць, хат. Людей окремих. Ландшафту. Надати, таким чином, усьому вигляд справжньої і точної документальності.

Таким чином, мій рукопис мусить бути оздоблений не тільки заставками, кінцівками, заглавними літерами, не тільки великою кількістю ілюстрацій, а й фотографіями. Зробити все рукою любовно і досконально, як твір життя. Літопис.

Розподілити книгу, власне, її внутрішню основу — характеристику Тараса, на розділи. Кожний розділ, будучи органічно об'єднаним з усіма іншими розділами, мусить мати своє точно визначене спрямування:

Роман — наївний, простий і недотепний.

Роман — розумний, складний і дотепний.

Веселий і безжурний.

Ні, сумний і глибоко замислений.

Добрий і недобрий. Він м'який як віск. Він і твердий як криця.

Мстивий і великодушний.

Лінивий, не лінивий трудяка.

Одне слово, вся повнота народної психології, народного характеру повинна знайти в ньому собі місце, розмежувавшись в належних правдивих пропорціях, відповідних основам українського національного, народного характеру.

«Міра життя» може й повинна увійти до епопеї як складова частина другої частини.

Тарас Кравчина — Петро Скидан. Може бути і другий варіант: не Петро Скидан, а Мина Нечитайло. Можливо і напевне се буде ще краще.

Приїзд С. в колгосп остається, звичайно, з послідуєчими Тарасовими коментарями.

В першу половину, власне, на початок третьої частини, епопеї ляже перероблена «Україна в огні», де Тарас Кравчина — Лаврін Запорожець або Мина Товченик.

Очевидно, проте, Запорожець.

Далі йде повернення, могутній наступ Червоної Армії.
Запорожець — Кравчина їде до армії.

ЙОГО СОН

Сон — форма, спосіб монтажний, композиційний для висловлювання різних цікавих і надзвичайних речей і можливостей нездійснених. Часом губиться межа між сном і дійсністю.

ЙОГО ЖАЛЬ

Можлива форма ліричних екскурсів.

«Як жаль мені, що я не письменник, написав би я тоді книжку чи казку, як одну людину...»

КОМПЛЕКСИ — ЕТИЧНИЙ, МОРАЛЬНИЙ, ЕСТЕТИЧНИЙ

Збагнути все, чим мучився все життя. Основний комплекс пристрасті — етичний.

ЛЮБОВ ДО КРАСИ «ПОГИБЕЛЬ БОГІВ»

Може цілком ввійти до одної з частин.

«Перемога», «Тризна», «Зачарована Десна»,
«Китайський святий», «Україна в вогні»,
«Велике товариство».

Пристосувати, переробивши все відповідно до біографії синів і до його власної біографії.

СНИ І ПРИКМЕТИ

Снам і прикметам, і спостереженням приділити особливу увагу.

МРІЇБАЖАННЯ УЯВЛЕННЯ

Він міг уявити себе конем, убитим, повішеним, спаленим, деревом плодовим підрубаним. Він уявляв собі, як піймав Гітлера і як судив його.

Зробити велику сцену, велику главу уявленого суду. Суд — це моральний кодекс Кравчини.

Кравчина і Гітлер. Кравчина і Гесс.

Розмова з Гессом (начальником концтабору). Гессу забажалося, знищивши 2 мільйони людей, побалакати з 2 000 001 жертвою. Се був Кравчина.

Через всі «Ворота» і особливо через третю частину проходить думка: «Відстала Європа. Передова Азія».

Отже, ми ніби не відстала Європа, а передова Азія.

Європа має палке бажання забути про наші жертви.

Хотять забути, не помічати нас. Тому, що ми їм не подобаємось органічно, вони хотять, аби нас не було в їхній свідомості. Вони витісняють нас в підсвідоме. Тільки політики не забувають про наше існування, загрозливе *memeto mori*, і пильно стоять на сторожі старого європейського світу.

Старий світ боїться нас.

ОПИСАТИБІЙПІДГРАЙВОРОНОМ

// 1. Артилерія.

2. Танкова атака.

3. Піхотна атака.

4. Женці.

5. Бронейники біля річки.

6. Дівчата купаються.

7. Переходять річку вбхід.

8. Снаряди падають у річку.

9. Сцена в госпіталі (під Харковом).

10. Убита жінка в долині.

11. Жінка плаче в госпіталі там же.

12. Біля кіп цілуються та ін.

13. Несуть на носилках для гною полоненого пораненого чорта.

14. Мимо везуть померлу матір дітей.//

Описати хату Кравчини з ілюстраціями і фотографіями. Фотографії богів, святих і великих людей. Піл, піч, долівка земляна, помийниця, сіни, двір в натуральному вигляді, бувший двір з непотрібними хлівами, клунею, повіткою. Вбиральня, як дикий і непристойний (нрзб). Вбиральня на свіжому повітрі.

Колодязь. Вода.

Страва. Взагалі харч.

Ікони. Боги. Як при німцях відновлювали церкву в селі.

Як художники писали з Кравчини апостола і як се признати було йому... (нрзб).

Правда про релігію.

«Загибель богів».

Як, проте, служили в церкві, що була перероблена на крамницю промкооперації. І як нічого з сього не вийшло.

У богів не вірили, проте тримали їх на покуті для краси і для всякого случаю.

30 / XI [19] 45

Ранок пройшов у роботі з Чинир'яном над текстом вірменської картини, яку я роблю... Вдень провів бесіду з братом Героя Радянського Союзу Супруна, що прийшов до мене з Ляховецьким у справі можливого створення сценарію про брата героя. Зараз іду до Рошалья і Строевої обідати. Вітер і холод надворі. Болить серце, і нерви напружені до краю. Невесело мені. Смуток оволодіває моєю душею. І тривога. Неначе я вмер уже, коли подумаю про Україну. Ніщо не долітає до мене.

Не в тому помилка була мого життя, що я написав «Україну в огні», а в тому, що змовчав перед Сталіним про їхню нечесність.

Листопад 1945 р.

ЗОЛОТІВОРОТА

III

Людина родиться для щастя й для радості, і бореться вона і діє во ім'я щастя. І розцвітає людина в щасті, а не в журбі, в світлі, а не в темряві й незнайстві, в сім'ї, а не в розлуці, і ніколи не в неволі.

Самотність людині потрібна в свій час і в своїй мірі.

Руїни обурливо огидні. Вони пригноблюють душі, і в них не хочу я шукати красу. Народ не бачить краси в руїнах. Пробував заспівати на руїнах веселу пісню. І замовк.

Благородні руїни? Не знаю. Я знаю жалюгідні руїни.

Листопад 1945 р.

ЗОЛОТІВОРОТА

III

Доля моя!

Світе мій великий!

Благословляю вас, що не впіймали ви мене. Що не дали мені в руки ні меча, ні клейнода, ні печаті, ні заборонного статуту. Що звільнили ви мене од тягаря управління чи його видимості, що не дали в мої руки скрижалів законів людських, не примусили забороняти, гнати, не терпіти, розлучати.

Що ношу я царство свободи в своєму серці. Що можу думати неухильно тільки про велике і піднімати природу до самого себе, аби вона відображала мою душу. Що можу радуватися малому, і сорадуватися одверто, і жаліти вільно, знаючи, що тільки через повноту й свободу жалості людина остається людиною, а не каменем з викарбуваними на ньому письменами законів людських!

Що можу простити стільки, скільки не дано простити ні одному цареві.

Я прощаю многих, многих.

Я суджу в своєму душевному трибуналі за живими законами народного лиха і прощаю...

Листопад [19] 45 р.

Розмова солдат про Е.

— Коли читаю я його чи слухаю, як хтось читає, чомусь так жаль мені його стає.

— А чом?

— Скільки в нім ненависті. Подумать, отака безодня.

— І де вона в ньому береться. Тяжка і пристрасна душа. У ненависті, як у корості.

— Еге. А може, просто страх його бере, що не вистачить у нас його отруйного чуття — знаряддя.

— І я так думаю. Не вірить він в наш гнів і розум, в нашу свідомість історичного часу.

— І не жаліє серця нашого, що, так одстукавши боїв чотириста аж до Берліна, мусить, якщо не перестане битись, знайти в собі ще сили для життя, для товариства...

— Для милої, браття мої, і для творення потомства. Немає в нього жалості до нас, живих. Є тільки крик по мертвих. Тому й не хочу я його читати. Досить з мене мого гніву і всіх картин, що бачу вже чотири роки і сам творю обов'язок кривавий.

— Не надавайте значення. Хай пише. Нам воно нічого, а німців дражнить...

30 / XI [19] 45

В Ташкенті чи Алма-Аті звільнили з роботи начальника управління кінематографії громадянина Ікса. Будучи номенклатурним робітником, хоч і шахраєм, і тупицею, він опинився в відділі кадрів ЦК. Відділ кадрів призначив, послав його на роботу в Дежконтроль. В Держконтролі через тиждень була організована комісія по ревізії кількох установ, в тому числі й Управління кіно.

Таким чином Ікс знову з'являється в кіноуправлінні, яке він завалив. На сей раз він з'являється вже як грізний ревізор для ревізії самого себе. Співробітники, знаючи, що він знає все, тремтять од жаху. Ікс, знаючи, що співробітники знають все, тремтить теж од жаху. Він боїться, що вони викриють його. Проте все обійшлося благополучно. На стику хитрості з боягузництвом, нахабства й аморальності з нікчемством і низькопоклонництвом і лакейством страх примирив недоліки людські. Ревізія закінчилась цілком благопристойно. Не вигадка. Розповідав, здається, Р.

Саркастичний характер

Точніше, саркастична дотепність. Як правило, розвивається у людей з ущербною біографією, у людей, що стали неповноцінними через свою нездійсненність (нереалізацію).

Саркастична дотепність — це показник псування характеру цих людей. Це чад од пожираючого їх негасимого полум'я.

Увести в п'єсу персонаж з цим родом дотепності. Персонаж негативний.

Я абсолютно переконаний, що зараз я вступив в найважливіший період свого життя, себто, що зараз моя творча вартість, що все те, що я ношу в собі, все, що продумав, перетворив в образи, сформулював у мислі — є найбільше від усього, що я зробив по сей день. Мені зараз потрібно тільки одне: десять років повної фізичної сили — ясності мозку, бездоганності серця. А я сього не матиму. Мені часто здається, що я скоро помру. Серце, мов ворог, турбує мене і пригноблює, роблячись часом таким важким, що я падаю, і то мені мало. Мене ніби тягне вже в небуття. І я вмру, нездійснений в найголовнішому — у книзі, що її хотів би залишити народові, одну-єдину книгу. Я знаю, її нікому там зараз написати. І се особливо пригноблює мене. Як жаль мені себе, що так мій день повечорів і сонце моє зайшло, не встиг і оглянутись. І не з народом я. Всю Україну, весь народ ношу в серці своєму, і ноги мої згинаються під тягарем серця. Во ім'я отця.

П'ятнадцять літ обробляв я свою чи, сказати б, громадську ниву. Не жалів ні сили, ні часу. Не знав часом свят і навіть недосипаючи ночей. Все думав, як би краще знять врожай. І в мене родило. Був добрий хліб на моєму полі, були яблука в саду і мед на радість усім, хто їв, хто хотів їсти. Один лише раз не вийшов у мене врожай. Не так якось виорав, не те посіяв чи молитву не ту прочитав, і боліла до того ж вельми голова і серце. Тоді прийшли на мою политу марним потом ниву недобрі люде, серед зів'ялого саду поставили наспіх збиту трибуну, подібну до ешафота, і, прикриваючи свій сором, а хто не сором, а недобрість чи пустоту свою, кричали голосно:

— Ось він! П'ятнадцятьма врожайми обдурював нас. Забивав наші памороки красою труда свого. Але нам пощастило нарешті. На шістнадцятому році він викрив своє справжнє лице. Розіпніть його, розіпніть його! Ненавидьте, зневажайте! Іменем великого бога, отця нашого,— розіпніть його. Не своїм іменем, бо в нас його нема, іменем соратника...

Тоді я мовчки впав і вмер...

Оформили «приказ» про знімання «Життя в цвіту» на студії «Мосфільм». Одинадцять років тому, покидаючи «Мосфільм» після «Аерограду», я сказав собі: «Слава тобі, Господи, що звільнив мене від цього жахливого і гидкого тирлища. Вже ніколи, нізащо, ні за яких умов я не повернуся до цієї дурної халабуди, де скрізь далеко і нікуди не прямо».

І ось я знову на ній.

Перший же день моєї ділової появи почався з брехні. Коли я попросив повернути мені оператора Єкельчика, К. заявив, що про се не може бути мови.

— Чому? Ви з N дали ж мені слово честі, що повернете зразу ж по моїй вимозі автоматично й безумовно.

К. вирячив на мене свої очі, в яких можна було прочитати: «Яке слово честі? Немає в нас її, наївний ти, сивий ідеаліст. Немає. Не потрібна вона на нашій службі».

Ми єдина в світі країна побудованого соціалізму, в якій слово «інтелігент» звучало (колись) як зневажливе слово. У нас було заведено поняття «гнилий інтелігент». А між тим, інтелігент ніколи не був у нас гнилим. Навпаки, він був полум'яним, чистим, передовим. Гнилою у нас була не інтелігенція, а міщанство. Воно осталося гнилим і нес-терпно смердючим і зараз, не дивлячись на високі держанні посади, що воно їх посідає.

Сьогодні інтелігенція «завоювала» собі честь стояти на третьому місці після робочих і селян. Знаменний розподіл. Кажу собі: людино, пам'ятай — вища твоя мета — стати на третє місце, на місце найвище, найдостойніше, найпрогресивніше.

Люби се слово, хай буде воно твоїм символом — людина-інтелігент, бо не може бути радості життя сьогодні у країні, де тебе немає, де ти занедбана, третьорядна, фальшива чи підроблена, які б високі слова не написала на кам'яних скрижальях рука великих інтелігентів Маркса, Енгельса і Леніна.

«ЗОЛОТІВОРОТА»

III

Все переходить, міняється.

Все тече. Повинуючись закону гідростатики, Тарас Кравчина прийняв форму того сосуда, в який його влили. Правда, при вливанні чимало розхлюпалось, да і влившись, і розташувавшись всіма своїми молекулами паралельно стінкам сосуда, він довго ще смердів старою попередньою посудиною приватництва, власної думки тощо. Деякі його молекули, наприклад, довго ще базікали казнащо, деякі вірили в Бога, а деякі та що й казати, хотіли б збільшити трохи присадибну ділянку,— одним словом, вещество, з якого складався Тарас Кравчина, було неоднорідне. На чому сходились, правда, усі його молекули — на фашистах. Він ненавидів їх всім своїм еством.

15 / XII [19] 45

РАБСТВО

(Тема сценарію)

1. Люде, пошуки першого класу. Цвіт людського мозку — знання.

2. Війна охоплює всесвіт. Не хватило уяви у вчених. Вистачило на все: на електрони, позитрони, нейтрони. Пронизали найтоншим аналізом доскональним мікронні всесвіти, проникли в тайни мікрокосмосу. І... стали.

3. Що робити? Ступати останній крок чи ні? В отсей роковий для історії землі момент великим ученим не прийшло на допомогу серце. Воно було глухе. Вони були духовно вбогі люде. Вони були позбавлені уяви, голосу, серця, чужості душевної. Вони були раби своїх винаходів. Слово було сказане.

4. Перед сим сперечалися дома. І все-таки мислили вони не на висоті свого винаходу, як слуги капіталу.

5. Бомба була випробувана. Резонанс всесвітній. Всесвітні наслідки. Тільки вони вже не знали їх. Ніхто їм не руплекскав. Не осаждали їх журналісти. Не знімали кінооператори.

Якимсь недобрим вітром повіяло по світу.

6. Вони були замкнені. Їх розлучили з рідними, з дітьми, з усім світом. Їх стерегли в пишних тюрмах як соціально небезпечних людей, якими вони справді вже стали, доторкнувшись до космічних сфер.

7. Твір їхнього духовного генія дістався злочинцям, жорстоким і дурним правителям, що перебували по горло в атавізмі.

8. Вони знищили цивілізацію. Чи, може, й усю землю.

21 / XII [19] 45

Суд над фашистськими фюрерами є найстрашніший і найзловісніший процес, який будь-коли відбувався в історії людства. До такого дикого занепаду людство ще не доходило. Під час війни ми всі міряли події боями, пожежами, звірствами чи проявами інших ганебних блюзнірств з боку німців... І тільки зараз на процесі в Нюрнберзі виявляється, виникає з-понад усіх масштабів звірювань, нещастя, мук і страждань, з усього, що творилося в Європі і по всьому світі, з усього, що творилося в Німеччині, тільки зараз постає на цілий свій зріст справжня картина фашизму, справжня суть світової трагедії...

Потрібні антиподи Гітлера, нові світлі німецькі генії, і не один, а много, які б осяяли людство чистим промінням такої незмірно високої творчості, такої радості і чистоти, яка могла б заповнити всі бездонні провалля зла, що вчинив народ німецький світові, родивши Гітлера. Чи вистачить у німецької нації сили на такий зліт?

Стою на колінах. Цілую землю, по якій проходили наші солдати з боями, в якій полягли в множинстві мільйонів, рятуючи себе й стару Європу.

27 / XII [19] 45

Тимирязев, Мічурін, Ушаков...

Особливість великих людей полягає, очевидно, в тому, що, виконуючи історичну задачу своєї державної системи, вони переростали задачу і в момент переростання входили тим самим в конфлікт з системою.

Треба мати залізні нерви, кам'яну душу і серце раба, аби витримати те, що робив я сьогодні. Сьогодні у мене дома засідали: я, С., А. і С. Розробляли план і зміст поправок до сценарію «Жизнь в цвету» згідно з вимогами Н. Нема сил писати, що се було за засідання. Жива картина, достойна пера Гоголя, Щедрина, Свіфта. Се був живий документальний Старикон Крокодилович. Саме жахливе в тому, що і С., і С., і А., який, до речі, увесь час мовчав,— що всі вони культурні і розумні люде і всі знають, що творять абсурд і не можуть не творити. Нема у них своєї волі, думки, смаку, гідності, не повинно бути. Які тут можуть бути розмови про мистецтво? Ні, не на мистецтві тримається світ наш. На службі у дурного впертого чиновника.

Не пройшло мені даром засідання. Трапився напівудар. Приступ важкий і довгий серця в якійсь новій формі, з головним болем і памороченням голови. Страшно мені. Невже я вже не робітник мистецтва? Невже я інвалід? Невже я напередодні смерті чи нещасного убогого каліцтва, нікому не потрібний? Зайвий? У вовчому царстві кінопотвор?

Переддень Нового року. Самотній і розбитий. Три дні тому, виконуючи директиву Большакова, що «розуміється в мистецьких справах більш за нас усіх, поскільки він є найстарший в ньому начальник», виправляючи, калічачи, отже, тут у себе вдома нещасний сценарій «Життя в цвіту» в компанії хороших і милих службовців, я, змучений і принижений глупотою, почув раптом, як у мене вельми заболіла голова, потім серце, руки, груди. Мені стало важко говорити. Сьогодні третій день. Лікар підозріває мікрровилив в мозок. Очевидно, так і є. В мене стала важка ліва щока, і паморочиться в голові. І всі тяжкі інтуїтивні передчуття, що пригноблюють мене на чужині отут щодня, всі вони говорять мені одне... Все.

Я забуваю мову свою. Часом я забуваю свій біль і жах по Україні. У мене вмирає душа. Перечитав «Історію України» Маркевича. Плакав. Писати далі не можу. Німіє щока і паморочиться в голові. Я абсолютно один. Чи винен я, що я один? Чи хотів я самотності? Чи діяв я в ім'я неї? Ні, ні. Пригадую усі свої діла, сценарії, картини, плани. Ні.

Я служив кращому і достойнішому, що є в Україні і в людстві. Чому ж сьогодні я пишу про себе в минулому часі? Невже стрічатиме сьогодні вигнанець України останній свій рік?

[1945]

Описувати треба красиві діла, розумні розмови людські, а не оці от неприродні вигуки, да руїни, да головешки чи смердючі трупи.

Написати б щось, як вірно любили одне одного, та про що гарно думали, та що треба знати, аби краще на світі жити.

Да як, приміром, чоловік щось там любить, чи чогось уміє добре, чи як воює невтомно і щедро, думаючи.

А ви все пишете — убив та вбив, та спалив, та засмажив, повісив, та ще вбив так да сяк. Да все лайки, да крики, да прокльони.

— Еге, щось протиприродне, одне слово.

— Ми ж самі бачимо, нащо його писати.

— І чому се так, що, аби попасти в письмо, треба вбитися, спалитися чи повіситись?

— Напишіть нам щось веселе, смішне.

— Так над чим же сміятись, дозвольте?

— Ну, посмійтесь хоч наді мною, як я і Устя запрягаємось у плуг і оремо, як корови. Да щоб не плакати, мукаємо або сміємось самі одна з одної.

[1945]

— ...Я не розумію, чого ви хочете од мене?

— Любові — ось чого. Чогось веселого, смішного, доброго. Радості треба, а ви лякаєте. Зроблено так багато зла, що вже помстою його не затулиш. Потрібна не лють і ненависть, а висота розуму.

— Глупості ти говориш. Не слухайте його. Пишіть усе, що бачите,— весь жах, весь бруд, всі нелюдські жертви і страждання. Хай знає людство. Хай пожаліє нас!

— Хто сміє нас жаліть?

В усіх моїх творах є сцени прощання. Прощаються чоловіки з жінками, сини з батьками. Прощаються й плачуть чи, махнувши рукою, подавляють ридання, оглядаючись на рідну хату в останній наче раз. Є, треба думати, щось глибоко національне в цьому мистецькому мотиві. Щось обумовлене історичною долею народу. Прощальні пісні... Розлука — се наша мачуха. Оселилась вона давно-давно в нашій хаті, і нікому й ніколи, видно, не вигнати її, не приспати, не впросити.

Основний мотив пісень народних наших — смуток. Се мотив розлуки.

Пишу, розлучений з народом моїм, з матір'ю, з усім, з батьковою могилою, з усім-усім, що любив на світі над усе, чому служив, чому радувався.

Я ніби навіщував собі недолю в творах. Прощай, Україно. Прощай, рідна, дорога моя землє-мати. Я скоро помру. Умираючи, попрошу вирізати з грудей моїх серце і хоч його одвезти і десь закопати на твоєму лоні під твоїм небом. Прийми його. Воно тобі весь вік молилось, не проклинаючи ні однієї з чужих земель.

Я почав молитися Богу. Я не молився Йому тридцять сім років, майже не згадував Його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невелику краплину своєї облуди. Ні, не той я, за якого приймав себе. Коли посивіла моя голова, і вщухли пристрасті, і день повечорів, і пройдено, здавалося, такий великий шлях, тепер на самоті отут в пустині, кинутий людьми, відчув до глибини душі своєї, що «слаб і немощен є чоловік, і все життя людське скорбне є». І коли я відчув і збагнув малість і мізерність великих людей, і жорстокість, в обійми якої нас кинуто навіки, мов у смрадну яму і мізерну переходящість слави, пошани, здоров'я, сили і права, я подумав, що всі помилялись. Помилявся Шевченко, Франко, великі руські мислителі. Шевченко, здається мені, через брак культури. «Немає Господа на небі». Звичайно, нема. І Матері Божої нема. Він не існує. Він є. Але Його нема. І став я думати, що страшно і вбого на світі, коли Його нема, як от зараз,

наприклад. Він є, Він був у Павлова, у Мічуріна і, очевидно, був у Дарвіна, як у людей найглибшого синтезу, як інфантильно, себто первісно поетично персоніфікована ідея прекрасного, ідея добра, себто те, що підіймає духовну структуру людини над звичайною сумою її фізіологічних процесів, робить людину доброю, людяною, духовно високою, що дає людині почуття «состраданія», без якого людина не людина.

Бог в людині. Він є або нема. Але повна Його відсутність — се великий крок назад і вниз. В майбутньому люде прийдуть до Нього. Не до попа, звичайно, не до приходу. До божественного в собі. До прекрасного. До безсмертного. І тоді не буде гнітючої сірої нудьги, звірожорстокого, тупого і скучного безрадісного будня.

5 / 1 [19] 46

Аморальні міркування

Війну в мистецтві треба показувати через красоту, маючи на увазі великість і красоту людських вчинків персональних на війні. Всякий інший показ війни позбавлений всякого смислу.

Се парадокс, один з найбільших в історії людства.

Бо: війна — дурна. Жорстокість і дурість, одягшися в атакістичні одягання, оволодівають масами злочинців, затикають на час своїх злочинств рот мистецтвам, себто тому, чим людина одрізняється од тварин. Освячують сей кретиничний акт невмирущим твердженням: коли стріляють гармати, музи мовчать.

І сам ідіотизм убивства і найганебнішого масового ґвалту возводиться в ранг — мистецтво війни! Воєнне мистецтво!

Воно таке ж мистецтво, як шизофренія.

Чому правителі ненавидять пацифізм завжди і особливо напередодні сказу? Тому, що всі вони по суті своїй — раби глибоких атакістичних інерцій, на яких базується й процвітає вся сила й природа їх влади. Гляньте на землю: вона вкрита пам'ятниками вбивцям і їхнім коням у багатобогато більшій мірі, ніж їх антиподам.

І ще одне: всі пам'ятники антиподам вбивць і мучителів дешевенькі.

Думаю. Є щось ганебне в професії кінорежисера. Щось несерйозне й підозріле. І щось дурнувате. Кінорежисером слід працювати років до сорока п'яти. Далі се мука нічим уже не виправдана. Робота надзвичайна по силі труднощів і по вмінню. І в той же час її можуть виконувати нікчемні шарлатани на зразок Д. і С. і часом їхня стряпня більш подобається. Кіно — велике мистецтво і бруталне. Воно — мистецтво жорстоке в гіршому розумінні сього слова. Воно заповнене пройдисвітами поверховими в виробництві, а керує ним купа мертвоголових убогих чиновників, очолених мікро-Б. У нас кіномистецтво не демократичне. Воно придворне. Бо хіба може сто вісімдесят мільйонів народу допустити, аби режисери робили щороку двадцять картин?

Я не знаю нічого в світі і не читав нічого і не чув нічого дурнішого, ніж державні методи і практика виробництва кінокартин в нашій великій країні. Я марно загубив своє життя. Дев'яносто відсотків моїх сил кращих, часу пішло в повітря, в ніщо в руках кретинів.

10 / 1 [19] 46

Розповів мені сьогодні І. Козловський випадково, що десь при випивці, напевно, він бачився з генералом Соколовим, який згадував гарно про мене. І чомусь сей спогад так зворушив мене, що я трохи не заплакав. Я любив свого генерала, сам не знаю чому, як рідного брата. Я радів завжди його приходу до мене, його голосу, манері його, чутості людській. І він покинув мене вже більше року. Пішов і зоставив мене немов у могилі. А я згадував його сотні раз, розпитував, сумував, думав, що його на світі немає.

Ні, не його на світі немає. Нема мене. І він згадував, певно, про мене як про мертвого. Я не міг докладно розпитати Козловського. Мені було соромно. І мені плакати хотілось, що людина покинула мене, така хороша і приємна. Мені хотілося цілий день подзвонити, написати йому. Не напишу і не подзвоню. Хай іде він своєю дорогою. Хай успіх і щастя ніколи не покидають його. Він був моїм другом.

Господи, ну нащо він кинув мене, нащо одцурався? Невже я такий небезпечний? Нащо ж мені жити?

І той же Йван розказував мені, що бачився з Костенком Василем, якого я теж люблю більш за всіх людей на Україні.

І що він, повернувшись з Англії, також не зміг побачитись зі мною, не міг провідати мене бодай на «дну годину». Не захотів чи побоявсь, прости йому Боже, а мені плакати хочеться весь день. Що зі мною? Хто прокляв мене? За що? Невже такий я став лихий чи не інтересний, чи підозрілий? Нащо ж я жив на світі? Нащо мене дурили талантом моїм, умінням, любов'ю до людей? Почну боятися себе. Чи що мені робити тут у Москві на самоті? Кричу!

Що ж ви робите зі мною, до чого мене привели, коли мене не захотів уже провідати Костенко? Се ж не Б., не Р. з пропитою душею. О Микито, велика ви людина, воістину велика, великої нації син за формою і змістом!

Борис Ліванов, народний СРСР, днями запросивши мене з Юлею на день народження своєї доброї дружини, сказав Юлі, впившись горілки: «Если меня будут спрашивать, почему был у вас Довженко, скажу: сам пришел, незванный».

Прощаю і його. Всіх прощаю.

14 / I [19] 46

Я сьогодні ранком полетів на Україну. Обломалися крила, і я упав. У мене вельми заболіло в грудях. І я заплакав упавши. Я спробував ще раз летіти, я заспівав початок думи і од жалібного голосу свого знову заплакав.

Учора було два приступи стенокардії.

Я свідомий свого стану. Мене вбито повільним вбивством і вже мені не воскресати!

15 / I [19] 46

Сьогодні мені снився страшний сон. Неначе в мене були одрубані обидві руки по самі лікті. Як дивно: чому такий-от сон приснитися може людині. А вчора мені снилося, неначе мене обіймав і цілував Станіславський-небіжчик, з яким я персонально і не був знайомий за його життя.

Пишу. Поглиблюю «Мічуріна». Паморочиться в голові. І серце болить-болить.

20 / II [19] 46

Починає гриміти «Молода гвардія» О. Фадєєва. Читають по радіо, по школах, друкують. Автора обирають до Верховної Ради Союзу РСР.

І я радий його успіху, ніби се є мій власний успіх. Радий і вдоволений, що вистачило сил і наполегливості у Саші піднести такий великий труд. Радий, що втихомиряться літературні парвеню, що вже намагалися здавати його в архів небіжчиків і пияк.

Фадєєв крупний талант, і Фадєєв справжній комуніст, і за се я завжди шанував його, при всіх його невдачах, довгих простоях. Починається його друге народження — зрілий вік.

Якщо не встрягне друг мій знову в Удеге, що одняло в нього стільки сили й часу, створить безумовно щось значне і велике. Щастя йому, доле!

20 / II [19] 46

Сьогодні закінчив «Життя в цвіту» — літературний і режисерський.

Ні над чим ще багато так не працював.

Тепер мені треба забути все і писати далі. Проте ні. Тепер я мушу повісити замок на свій розум і бажання і добрий рік повторювати вже здійснений і закінчений творчий процес на півці в тяжких, каторжних умовах, з що-денними неполадками, хаосом убогості виробництва, холодом і злом. І так усе життя.

Господи, поможи мені!

3 / III [19] 46

Учора в «Советском искусстве» читав «Життя в цвіту». Читати мені було важко фізично.

Очевидно, читання справило велике враження. Тепло реагував і, виступаючи, тепло промовляв мій друг В. Шкловський і С. Герасимов. Очевидно, річ має в собі якусь магію. Її однаково сильно сприймають всі, хто читав чи слухав.

Я не пережив почуття радості і творчої гордості, не дивлячись на всі горді порівняння, що мені довелося чути. Я бездомний сирота. Учора після читання і сьогодні літав на Україну. Не долітаю вже. Обламуються крила на дорозі,— падаю. Падаю в воду,— потопая. Збираю всі сили, аби винирнути, простягаю руки, вхопитись ні за що. Кричу — ніхто не чує. І крику немає. Примушений шелест виривається й погасає на устах. І груди болять, болять.

Учора одвідав мене Саша Фадєєв. Симпатичний, здоровий і веселий. Уже член Верховної Ради і Голова Комітету

по Сталінських преміях. Доводив мені «с пеной у рта», що я не маю жодного права на одержування премії за «Битву» і «Перемогу», поскільки я, по-перше, штрафний, по-друге,— фільми не художні, а документальні, які може зробити всяка розумна людина, мовляв, хоч і не вельми співчуваюча. Я слухав і піддакував. Мені було соромно, неначе я просив щось, якусь подачку і мені пани відмовили, ще й присоромили. Він приводив для порівняння свій лєнінградський безкровний нарис, що теж, мовляв, не одержав з цієї ж причини, що треба, мовляв, одкривати всесвіт і т. д.

І ось я сиджу з трьома тисячами карбованців на місяць. Одержую рівно стільки, скільки одержує мій гример П. Чи не життя це «художника з світовим іменем»!

16 / III [19] 46

Пишу книгу. Я пришлю її Вам через три роки. Якщо ж я її не допишу, якщо я, що втратив усе за одну лише помилку серця свого, умру отут од печалі в тяжкій самотності, я прошу Вас тільки про одне — хай візьмуть з моїх грудей серце і поховають його на скривавленій батьківщині, на Україні, на українській землі.

Чи може бути надмірною любов до батьківщини? Ні. Немає такої любові. І моя не була, хоч я і вмер від неї.

Єдиною метою мого трудного життя було возвеличення радянського народу засобами мистецтва, яке послали мені доля і батько з матір'ю.

На переможному бенкеті народу мені не знайшлося місця. Мене вигнали з батьківщини великі люде, малі люде у великості своїй.

Господи, поможи мені.

22 / III [19] 46

Ну добре. Хай буде так. Я майстер. Своїми творами я дарую вам радість. А що ви мені подарували? Я поставив перед собою одну мету: возвеличення народу засобами мистецтва. Моя мета — радість народу, який ви очолюєте. Чого ж я мушу боятися вас? Нащо ви возненавиділи мене? Що ви мені дали? Чи дали за чверть століття хоч одну пораду, підказали що, натхнули, уважили? Підтримали, збагатили мої почуття, допомогли відпочинуту бодай? Спитав хто з вас, що мені треба, чого бракує для творчості? Ні.

Холод. Набиндючене чванство і провінційна пиха.

Я противний вам і чимсь небезпечний. Вам ненависна та пошана, що виросла в народі навколо мого імені. І ви діждалися нагоди розправитись з моїм ім'ям. І ви мене вбили. Більш ніж убили. Ви розтоптали мене, зганьбили і живого оголосили мертвим. Що ж мені сказати вам? Які слова знайти? Стою під стіною ганьби з одятою вашими недобрими руками сивою головою в руках, і вже нічого мені сказати. Нема вже уст. І слова запеклися в серці, будьте ви прокляті... чи, Господи, прости вас. Не знаю... Не знаю.

23 / III [19] 46

Сьогодні знову мені дякували вірмени за фільм «Страна родная», який я зробив для них, змонтувавши його й написавши сильний дикторський текст.

Вони радіють, вони вітають отсі культурні брати мої, вірмени. Вони кажуть: «Ми всі говоримо, що так зробити про нас фільм міг лише майстер, що любить свою батьківщину». Я слухаю сей високий комплімент і плачу. Так, я люблю батьківщину, люблю народ свій, люблю палко і ніжно, як син може любити, як дитя, як поет і громадянин. Я й про свою батьківщину робив картини, прославляючи її. І ніхто мені не сказав спасибі, ніхто навіть не глянув, слова доброго не промовив. О маленькі вождики українського народу!

2 / IV [19] 46

Двадцять дев'ятого березня читав у Спілці письменників «Життя в цвіті». Читав аж три години. Народ слухав, як заворожений. І тільки після читання я помітив, як всі були збуджені і схвильовані.

Всі встали і довго вітали мене оплесками. Я поклонився їм, вдячний за увагу і пошану. Проте мені було дуже сумно. Було в цьому вітанні, у всьому щось трохи подібне до демонстрації. Я бачив перед собою людей, які раділи моєму твору і раділи моїй працездатності. Раділи, що не загинув я від удару грубого і жорстокого кулака, не став духовним калікою, хамом і лакизою, не впав у розпач і не прокляв світу.

Вже рознеслися чутки по Москві. Театри, шість театрів, вже вимагають п'єси. Напишу п'єсу. Признатись, так чомусь не хочеться ставити фільм.

Коли згадаю Потилиху¹ — Майданек, всі труднощі, все нікчемство кіностудій, жалько робиться свого дорогого часу, якого вже не так багато осталося в мене. Жалько.

5 / IV [19] 46

Стомився так, як ще ніколи не втомлявся. Учора ввечері, упавши на ліжко, я думав якийсь час, що я вмираю, така на мене напала слабість. Боліло все тіло, і мліло, й тепло, і здавалось, ось-ось спиниться серце. Мені стало трохи страшно і стало мені боляче, що вмру я, так і не сказавши свого слова людям, так і не виплюнувши мого болю в очі моїм убивцям і катам. Як я робитиму фільм, я не знаю. Звідки я дістану сили. Мабуть, не зроблю я його. Десь упаду серед дороги, і закінчиться моє «Життя в квітах» чужих на чужині, далеко від України, за яку возненавиділи мене жорстокі і скаредні серцем. Заспокою N і NN, не перейду дороги, не заважатиму плазунам догоджати царям і князям, в новому дворянстві. Живий мрець по волі Микити Хрущова і його гайдуків, куди ж я виплачу свої сльози? Чи порадуюсь? Де відпочину? Від кого почую людське слово?

19 / IV [19] 46

Десь почала грати музика в найтрагедійніший час. Се грав оркестр смертників. Гітлерівці палили людей під музику. Описати сей оркестр і його великого диригента.

Мученики були в такому «неописуємому» стані, що хіба через сто літ народиться геній, що опише це «неописуєме». Се було щось більше, ніж уявлення про Страшний суд. Ми йшли вже як праведники на смерть і несли свої серця і мозок під кулі. І вони вбивали нас мовчки, і ми падали зі стогоном у яму на гори подібних до себе. Ми, падаючи на скривавлені голі тіла, втикались головами в животи роздерті. Од нас ішла кровава пара вгору од крові нашої, блювот передсмертних, і піни з наших губ.

---

¹ Район Москви, де знаходиться студія «Мосфільм».

Реквієм, реквієм двадцятому століттю тираній, і рабства, і аморальності. Кати стріляли без упину. І здавалось, що не вони стріляли і не ми вмирили. Що ми всі однакові, однаково страшні кати і жертви, що якісь невідомі сторонні величезні сили керували їхньою зброєю і нашими рухами. Деякі, вбиваючи нас, раптом стрілялися самі і падали зі зброєю між нас у яму. Деякі стріляли в нас по троє діб підряд. Тоді на їхніх тілах появлялись величезні струпи, і вони починали гнити на ногах, і вмирили без болю від жаху і блювот.

Нашому братові хліборобу трудно було і навіть неможливо прославитись житейськими ділами.

Скільки не роби, як не сій, не жни, як і чим не годуй високостоящих людей, ніщо не помагало.

Багато нас, от що.

Прославитись ми можем тільки смертю, і то незвичайною, що личить доброму чесному чоловікові, а страшною. Не тихим красивим відходом з життя, а якимось надзвичайним стражданням і індивідуальними муками, і то не всякими, а цілеспрямованими до даної мети на даному етапі.

Прославитись можна було надлюдським стражданням, пекельними муками чи диким злочинством.

Хто був славний через працю?

Назовіть мені одну душу за тисячу літ, що прославилася б трудом праведним?

Нема такої селянської душі.

Труд був марним.

Шлунковим, рослинним.

Знайдіть бодай один пам'ятник щасливій людині.

Ось пам'ятник людині, що вміла красиво й щасливо прожити життя.

Дивіться на нього, нащадки.

Нема такого.

19 / IV [19] 46

Як загинув під кулями оркестр, виконуючи Реквієм...

Лежали гори трупів. Діти, матері, старі діди, голі дівчата прекрасні блищали прекрасними тілами, розкидавшись на моторошному бенкеті купами одна на одну. Ніхто вже їх не обніме, ніхто не порадується, не народить вже ні одна з них ні дитини, не всміхнеться їй, не прославить життя.

Музика. Талант. Музичний. Пригадати етюд.

Деякі ще були живі. Се була немислима картина, якої ще не знала історія Європи. Що ж далі? Забудуть люде? Чи пам'ятатимуть? Забудуть хай, забудуть! Хай ми загинули марно. Бо інакше, якби пам'ятали, пропала б радість на землі.

Тут нас вмерло мільйонів два. Тут Гессу забажалось справити ювілей смертовбивства, і я став перед ним. Я був голий. Він забажав зі мною говорити.

22 / IV [19] 46

(Міркування Тараса Кравчини по дорозі війни. Зайшов до чиеїсь хати. Побачив огидно і образливо одягнену родину).

— Як мені жалько, що я так погано одягнений. Коли б ся некрасивість впала на мене зразу, я б ще не жалів отак. Я б червонів од сорому, і приниження, і образи своєї людської гідності. Я б якось боровся з нею. Щось би вигадував, творив. А то вона, проклята некрасивість і бідність, прийшла до мене потроху, як тяжка хвороба, як короста не тільки на людей, а й на діла рук людських: на хати, на хліви, на коней, на все. І ми згубили смак і стали поганішими непомітно. Навіть учителі. Ми перестали вже соромитись убозтва. Хай мене Господь простить: ну добра свита була кращою від поганого бушлата чи мізерного пальтечка. Весела наївна плахта й вишита сорочка полотняна — царське вбрання в порівнянні з фуфайкою і іншим ширпотребом.

Не брешіть мені, люде добрі, що наща обдертість потрібна була для створення важкої індустрії. Зроду не повірю. Навпаки. Та й що говорити? Марно говорити, розтравляти душу. Одне я знаю: коли б була в державній книзі бухгалтерській графа державних збитків од некрасивості, визначена в грошових знаках, всі б перелякались.

26 / IV [19] 46

Згинув патріархальний устрій одноосібництва. І разом з ним щезла з життя безповоротного краса побуту, повір'я, одежі, тихої лагідної поміркованості. Розпався клас на моїх очах, мов атом. Зникло консервативне начало, чи приховалося, чи лежить на землі, і на горло йому наступив чоловік, лежить під п'ятою того, хто його кинув, лаючи, жаліючи, проклинаючи, часом оплакуючи. Передове вибухнуло з небаченою силою. Розпався клас селянства, обернувшись в людство.

Розпад висвободив таку енергію, з якою не зрівнятися й атомній. В великих трудах, жертвах, утратах, напруженості, самовідданості родились герої, труженики.

Поставлений партією перед суворою і строгою необхідністю державного думання, селянин, діяльність якого спрямована на стремління до високої всезагальності, приніс перемогу над фашизмом всьому світу, поклавши мільйони трупів од Сталінграда до Берліна — і людство на сотні літ у нього в боргу.

— Хоч я в колгосп іти і не хотів, і лаю я його нишком на чім світ стоїть,— ну захищаю я його, як своє життя, бо він і мій колгосп. А не чий-небудь. Захищав і захищатиму, хто б на його не пробував іти землю, водою, небом, воздухом чи дипломатичною поштою...

На початку нової ери я до колгоспу іти не хотів, се факт. І записали мене в нього так, на «ура». Ну, я крутивсь, крутивсь і так і сяк — не виходить, живе. Тоді я розсердився і не посіяв. Пропаду, думаю, і вас потягну за собою в могилу. Отакий гріх совершив нечуваний, небачений. Боже ж мій, як почали ж ми вмирати! Лежали покотом, як гній (взяти з «Міри життя» велику сцену докладно про Нечитайла, Верещаку). І от з того часу рішив я критично поставитись до свого нехотіння. Мало чого я не хотів би. Не та доба. Отак як не потече Дніпро назад, не потече назад життя...

Він буде розказувати, як його брат Оверко не давав Любченкові хліба і, коли той пристав до нього, який він гордий вихід знайшов з сього становища...

Отаке-то. Я помічаю в цій картині, що тілечки змалював, веселу і лукаву усмішку недовір'я читача. Знаєм, мовляв, усі твої брехні з коровою в бою і з... рушницею, що б'є з-за вугла. Смійтеся, се мене тішить, дуже тішить. Тепер життя ще поки що трудне і сліз (*нрзб*) ще пролито так багато, що я годен би з дорогою душею зробитися блазнем, аби викликати посмішку у друга свого читача.

Що ж до випускання Оверкових книжок, то тут я собі думаю: нехай мій твір буде мов та рясна яблуня, з якої кожний може струсити по мірі сил своїх. Кажуть, що справжній мистецький твір має в собі не один, а кілька смислів, і вірним завжди лишається той, який людина для себе вибирає. Да й не в Оверкові діло...

Розказав я про смерть Оверкову, проте не для сміху, а зовсім для другої мети. Я хочу прославити в ньому свій рід.

Багато вже прошуміло часу, ми вирости всі, порозумнішали, постаріли, щоб ділити великий і прекрасний світ на дві убогі половинки: куркульську, некуркульську.

Сила була. Сила буяла в Оверку. І гордість, як у царя. Се був царпарубок з двома орденами першої сотні Червоного Прапора. Я його бачу навколо себе, в багатьох героях. Він і Берлін забрав сьогодні...

10 / V [19] 46

Огні горять. Музика грає. Майорять кров'ю стяги Перемоги.

Гримить майдан Червоний під тягарем іржавої надлюдської божественної слави. Скрегочуть танки, виють радіо-поети панегірики маршалам, коням, залізу і знакам нагрудним великих подій. Салюти. Горді плани. Міжнародний вплив. Свято Перемоги.

А на полі, позапрягавшись в плуг, напруживши м'язи і голови зігнувши від потуги, орали вдови й корови і тихо плакали, вмиваючи слізьми свої права і обов'язки неухильні і найточнішу в світі достовірність — страждання.

О світе лихий! Що тобі до них?

Вони заслонили мені світ, будь він проклят, і будь проклята моя жорстока, звіряча, лжива доба. І будь проклятий всяк, хто п'є, жере й сміється, пишучи сьогодні про добробут.

І будь проклята пафосна лож в устах його.

12 / V [19] 46

Я видів сон.

У полі жито золоте, скільки око гляне. І небо таке синє, таке барвисте, якого ніколи в світі не буває в житті. А коли й буває, а коли й здається, то хіба в надзвичайні часи. А було небо і степ України.

А на передньому плані посеред жита стояли три молоді прекрасні дівчини з серпами. Стояли, одягнені в ту одягу, в яку вже не одягаються.

І плакали. Мовчки.

Небо, жито, дівоча краса, сонце і пекучі сльози трьох не здійснених жінок.

Се був навіть не плач. Була невимовна мовчазна туга і сум. Не котилися сльози додолу. Застигли в очах.

Де ви?

На пленумі Спілки кіноробітників сьогодні ввечері під час заключного слова мене вкусив скажений собака N.

Я заплакав.

Я мушу боятися людей, які мене люблять і поважають. Мушу уникати їх. Мушу обходити пса за квартал, не попадатися йому на очі. Мені лишився тяжкий і небезпечний будень.

Пес помстився за мій попередній виступ на пленумі, присвяченому великій... п'ятирічці, де народ мене проводжав овацією.

Я бачу картину.

Запрягшись у важкого плуга,

Три вдови,

Зігнувшись від потуги над проклятою, политою кров'ю і потом землею,

Три вдовиці,

Зціпивши зуби й витріщивши очі,

Тягнуть епоху, спотикаючись, в тваринячих шлеях,

Три вдовиченьки — сестри мої, ластівки.

Важко дишуть і проклинають світ.

Увесь, до одної людини.

І я клянупу і плачу разом з ними.

— Де ти була? Звідки ти? Тебе не убили? Невже тебе не вбили?

— Ні.

— І ніхто тебе по мучив, не гвалтував?

— Ні.

— Правда?

— А коли б і ні, яке саме має значення тепер, коли нічого, куди й на що не глянь, не осталося на своєму місці?

— Прости мене.

— Прощаю.

— Се співчуття, се не ревності.

— Я вірю. Я теж боялася щодня.

З усіх пристрастей людських етична пристрасть — єдина достойна і справжня пристрасть.

Якщо вчуєш жарт, шукай в ньому приховану правду. Тільки сміхом можна беззлобно знищити зло.

2 / VI [19] 46

Якщо вдуматися глибоко в кінематографію, в цілий її процес зверху донизу, в природу творчості, роботу, специфіку на всіх ділянках роботи й керування, в оцінку якості, в досягнення, в розмах і в метод планування, одне слово, в усю її природу, не можна не прийти до одного висновку: до чого ж вона подібна на все наше життя!

Немовби в краплині води, в ній одбивається все наше життя. Я думаю, що в американській кінематографії, в її природі і процесі створення картин одбивається цілковито вся Америка.

Можна написати надзвичайну п'єсу на матеріалі створення картини на студії Мосфільм.

14 / VI [19] 46

Дванадцята година. Не сплю. Мене з'їдає туга по Україні. Завтра мушу «захищати» в міністерстві план фільму, мов злодій чи жулик, що виторгує собі копійку.

А я лежав і ходив сьогодні з важким болючим серцем і думав лиш про одне в плані: виживу я сю «Жизнь в цвету» чи вмру, упавши на дорозі. І якийсь голос з глибини душі сумно мені промовляє: «Ой людино, людина моя, прислухайся до свого смутку». Сьогодні Ваня Запорожський приніс мені мої останні фото. Я глянув і відчув, що не довго вже ходить мені по чужій землі. Скоро одвезуть мене на мою рідну Україну. Жалько мені Юлю. Жалько покидать вірну дорогу душу на загибель і поневіряння серед вовків.

18 / VI [19] 46

КРАВЧИНА

II

Один син Кравчини, льотчик, ас знаменитий, улюбленець цілого фронту, попав до полону. Власне, не до полону. Він був убитий в бою. Товариші бачили, як падав на ворожу землю його самолёт, мов огненний язик. Він загинув, і всі його оплакували. І вже аж через три роки з'явився він живий

з полону (прототип Б.). Його ніхто не прийняв до армії. Од нього всі одвернулися, ніхто з ним не знався. Чому ти живий? Чому не вбився? Чом не вмер за колючим дротом? Ти живий? Ти живий — чи не слуга ти «їхньої» розвідки? І т. д.

Він жаліється своєму батькові. І тільки в ньому знаходить утіху Кравчина. Старий Кравчина посміявся над сином, як над малим хлопчиком. Вони дурні, позбавлені людської уяви. І старий так розповів йому про життя, про щастя, про добро і про радість, що він на хвилину заспокоївсь і заснув у нього на колінах.

Описати, як падав під Харковом з неба мій син божественний. Як лежав він, жарений на алюмінієві.

КРАВЧИНА

II

...Я бачив сотні тисяч убитих моїх товаришів. Вони вкрили своїм трупом безкрайні, безконечні шляхи од Кавказу і Волги до центру Європи. Вони падали в канави, в ями, на дорогу, розлітались в шмаття, валялися в осінній грязі, як темні барельєфи героїв і великомучеників на царських вратах епохи. Золотих воротах епохи!

15 / VII [19] 46

— Дядя, дядя, дай хлебушка!

Дві станції від поруйнованого Орла, города нашої кривавої слави. Руїни. Ями від бомб. Станційний бруд. Порожні, випалені сонцем, невиорані поля.

— Кому смородини?

— Пиріжків кому?

— Дядя, дядя, дай хлебушка.

Люди обідрані, землісто-немиті, сумні.

Сум. Над ланами, над дорогами. Над країною стоїть сум.

Хлопчик маленький просить хлібця.

І співучий голосок його нагадав мені робітницю мою Мавру Афанасіївну. Вона теж звідси. І в неї така красива мова.

— Дай хлебушка-а!

Багато землі, мало хліба. Було, є й буде.

Люде возненавиділи землю. Прокляли її і зневажають. Опустилися руки.

— Стей! О, ножиці. От клятї фрици. Отакї ножиці кинути. Терунов, підними. Та обережно, може, вони заміновані. Ще полетиш у повітря, як курка.

Терунов плазує на животі біля ножиць. Боїться приторкнутися.

— Обережно, кажу. Мо', там проводок до міни. (Шоферу). Подайте машину трохи назад, бо ще, чого доброго, вибухне міна, покалічить усіх.

Машина од'їхала. Всі не зводять очей з Терунова, якого до уваги не брали. Він мав завдання взяти з дороги ножиці і покласти їх до «віліса», на якому їхав «Рузвельт». На другий день «Рузвельт» звелів викинути ножиці геть.

— Проклятї фрици.

А оце я пишу в п'яному стані, так що хоч читайте, хоч ні, мені все одно.

П'ю й плачу.

Діла. Думав, нап'юсь — співатиму. Так заспівати хотілось! Аж вийшло ось що: плачу. Така слабість душевна напала мене.

20 / X [19] 46

Наприкінці Яремчукового оповідання до кімнати, до куреня підійшов. П. Гулак. З останніх слів Яремчука він зразу збагнув, про що йшла мова. Очі його засвітились цікавістю. Йому захотілось самому розповісти про все, про всю пригоду отих от двох нещасних жінок, і слово за словом він розповів всю історію, яку тільки що закінчив Яремчук. Видно, він теж був її свідком й учасником. Все було те саме. Жінки, місце, факти — все рішуче. І в той же час се було абсолютно інше оповідання.

Більше того, воно було цілком протилежним за змістом. Страшна правда повернулась до нас своїм зовсім іншим боком і із злочину, зла і ненависті, з брудних лайок, проклять і глуму, в огні жорстокості, освітлені добрим промінням Гулакового серця, виникли, замість злочинниць, дві великомучениці, двоє людських страждань.

24 / X [19] 46

Написати цілий розділ, як один з синів Кравчини з якогось драматичного приводу оплакує долю народу. Сей плач великий, глибокий і такий за своїм змістом, при-

страсний в такій мірі, що десь на своїх верховинах розпачу перегукується з біблейським плачем. Плач, що свідчить про бездонну душу синову, чує батько. Як Кравчина, вислухавши його уважно, дивується, чого така нісенітниця лізла в голову хлопцю. Він заперечеує плач по всіх пунктах. Все навпаки. Він сміється над його тугою-журбою. Се зробити слід так, щоб він, власне, все признав і все зрозумів, тільки приховував розуміння, щоб не бентежити сусіда чи сусідів. А потім, вже на самоті, подивився на небо, як Чабан у «Колючому дроті», і подумав про сина й про все.

Тремтіли зорі в урочистому вічному небі.

27 / X [19] 46

ЗОЛОТІВОРОТА

III

Довго лаявся Кравчина з канадськими солдатами. Називав їх прислужниками капіталу, лакеями, безбатченками і всіма іншими непотрібними словами. Прозивав наймитами і лизоблюдами.

Вони теж не лізли за словами в кишеню. Прозивали його старцем, жебраком, кріпаком і чортзна-чим тільки не прозивали, вихваляючись своїм багатством і культурою.

— Яка культура? Хіба се ваша? Що ви мелете? Все це чуже. Чим ви вихваляєтесь, дядьківня дурна? Пригадайте, (з) чим ви приїхали до тієї Канади. Пройдисвіти. Я ж твого батька знав. І матір.

Зареготали пройдисвіти. Тоді Кравчина плюнув і пішов геть.

І от один з них раптом:

— Дядьку, а скажіть мені, чи стоять над Ворсклою оті три верби, де ми гуляли колись? Оті вербички, чи стоять вони над водою?

Та й заплакав. Тільки їхній унтер не знав, чого вони...

Тоді Кравчина пожалів їх, почувши, що де б людина не тягалася, як би не потопала в розпусті і безвірництві, вона застається людиною.

30 / X [19] 46

Людство вступило в останню фазу своєї трагедії. І трагедію йому принесла наука. В палкому бажанні прискорити

загибель фашизму найбільші в світі вчені створили те, чого вони боялись і не хотіли робити,— атомну бомбу.

Вона попала в руки правителів і вже повисла над світом, як неминуча загибель.

Цивілізація доживає останні часи. Недаремно Енштейн вважає, що його наука принесе людству смерть.

Я не думаю, щоб на землі, в усякому разі в Європі, в високоінтелектуальних колах знайшовся хоч один куточок, де б не панував глибокий песимізм.

Наближається голод. Вимре не один десяток мільйонів людей. Загине половина мого нещасного народу на багатій нещасливій землі. А решта плазуватиме в жебрацтві. І нігде ні в книзі, ні в газеті ні одного рядочка, не те що крику, чи прокляття, чи жалю, а навіть передсмертного зітхання. Навпаки.

Живем і багатієм, плазуючи вперед до голодного царства, думаючи, що обдурили весь дурний світ.

7 / XI [19] 46

Реве радіо. Шумить Червона площа. Несуть прапори люде, одягнені в чорне. Поети кричать панегірики. Музика грає «Слався, слався, наш русский цар». Ура! Ура! Горді, непрístupні диктори промовляють урочисті, горді, самовпевнені слова. Справедливість і гідність тільки у нас. І ніде нема демократії, крім нас. І нікого світ так не повинен любити, як нас, і преклонятися нам... і боятися нас, бажаючи миру і щастя в майбутньому для всіх. Іменем радянського народу! Іменем Батьківщини! Слава, слава, слава. Музика. Новий гімн потрясує урочистою міддю й барабанами мою кімнату.

І я вилітаю з неї. Я лину на Україну, заглядаю у вікна убогих хатин, де вдови сумують і діти, де пухне од голоду народ.

...Командуючий парадом високо підняв шаблю!.. Круто зробив крок убік! Барабани! Почався врочистий марш! Чіткий крок. Бездоганна стройова виправка...

Скільки людей помре в сьому році?

13 / XI [19] 46

Закінчених картин своїх я не дививсь ніколи. Колись прогляну всі зразу. Тікав од них, і всі їх помилки, від яких душа моя переверталась сотні раз, і недороблені місця, і недостаток праці й таланту знав більше від усіх. Так знає

роботяща українська мати все ластовиннячко і всі родимі плямочки під сорочками і штанцями ледачих діточок своїх і по старинному українському звичаю:

— А чиї ж бо се такі діточки гарні? — відповідає сумно:

— Ото? Чи не мої, нехай вони повиздыхають.

Як, очевидно, й усі митці, я бачив помилки свої в більшій мірі і завжди чомусь не там, де бачили їх великоухі критики, чіпляючи на мене свої убогі книжні ярлики і тавруючи вимучену мою шкіру таврами різноманітних «ізмів».

29 / XI [19] 46

Один з плотників — составитель законів. Можливо, він не дуже балакучий і промовляє тільки законами. Всі його закони дотепні й мудрі, повні житейського гумору й смислу.

Деякі закони він (*нрзб*) виголошує відповідною, запозиченою з радіогучномовців мовою на зразок:

— Товариші робочі, робітниці, генерали й адміралаи. Наказую один процент щорічного врожаю жита й пшениці молотити в околот, щоб було чим покривати стріхи великого Радянського Союзу. Повинних у порушенні наказу притягти до суворой відповідальності як помилково усупільнених дурнів, позбавлених смаку і почуття красоти і інтелігентності.

Регіт.

Щоб голови колгоспів мали всі вищу освіту. Кому потрібна вища освіта? Кому ні? Про довголіття й продовження життя.

Я складав закони. Я пропонував їх вождям мого народу на затвердження. І вони не приймали їх. Бо не вони їх склали.

Я пропоную план саду. Мене провалили. Виступаю на пленумі комсомолу. Мене слухають. Потім закон приймають, тільки щоб я багато не думав про себе.

Я мрійник. Я реконструюю місто перший. Я провідник (2 травня). Обком — Інтурист. Розмови. Мости. Озеро. Сади. Місто. Майдани. Принципи забудови. Закони для села. Для школи. Для батьків.

Основна моя пристрасть — етична.

Перебудовую в уяві світ. Не сплю ночі. Картини шумлять в голові, проносяться одна за одною, кращі й величніші.

Міг усе. На все добре й розумне був здатний і готовий цілковито. А бачив навколо себе дрібноту душевну й розумову. І ні на гріш смаку навколо.

Закінчивши роботу, мені не пощастило ні разу за два десятки літ одягти красиву одягу, покликати з радісним виглядом чи прийти до начальства й сказати:

— Сьогодні я щасливий. Дарую вам радість і вас прошу порадуватись зі мною.

І т. д.

Питав я своїх друзів. І в них таке.

31 / XII [19] 46

Описати, як зібрались на колодках одні дівки.

Як обіймали вони одна одну і замість пісень плакали, поки матері додому не позаганяли.

Їм хотілось, очевидно, ласки, веселоців. Та хлопців нема й нема і не буде для них. Не вернуться хлопці. Та чого ж так тужно, та чому ж так жаль? Ні до кого притулитись. Ще й нічого їсти.

— З Новим роком, нещасливі. З новою журбою.

Ой, як же пргано живем!

Люде рідні, нужденні, злиденні.

Чого ж так недобре живем!

31 / XII [19] 46

Ні, видно, одрізані в мене усі шляхи до суспільно-партійних кар'єр і змагань. Розтерзаңа й умучена душа моя до краю. Вже не борюся я, я вже молюся Богу: «Господи, владико живота мого. Дух празності, унінія, любоначалія, празнословія не даждь ми. Дух же ціломудрія, смиренномудрія, терпіння й любові даруй мені, рабу Твоєму. І, Господи царю, даруй ми зріти мої прегрішенія і не осудати брата мого, яко благословен єси вовіки. Амінь». Я читаю оці слова великого поета Єфрема Сіріна, вникаю, тягнуся усім немічним своїм нещасним єством до них. І мені так чомусь жаль, так жаль, ах, як же мені жаль, чого — і сам не знаю. Трудно, трудний час.

31 / XII [19] 46

...Сьогодні здав Комітетові мистецтв «Життя в цвіту». Беруся за «Хату» чи за «Міру». А може, чи не візьмуся я за «Повість полум'яних літ» і чи не зроблю я ще хоч що-небудь.

Як мені хочеться створити чистий і високий твір, хоча б один, тривалий у часі, одну бодай ланку буття, одну краплину безконечного.

31 / XII [19] 46

Вечір

Кінчається день і рік. Темніє. Сиджу похилий, втомлений, притягшись з невеселої, недоброї роботи і, замість радості відпочинку, новорічного святого спокою і душевного миру, хочеться мені плакати. Живу я в невеселому, позбавленому миру домі, у злі, серед бруталного і невеселого народу. Хочеться плакати мені, хочеться бігти кудись, щоб кликати, когось доганяти. Ніт, не побіжу. Вже мені не бігати. Вже мертвий і забутий я, уже мене немає на Україні. Україно, рідна моя нещаслива земле. Що мені зосталось на світі? Тільки плач та ще хіба робота, яку так зараз всі ненавидять навколо мене. Та спогади про тебе і прокляття твоїм ворогам. Що принесе мені новий наступний рік? Байдуже.

Пошли ж, Боже, тобі щастя, рідна, дорога, незабутня Вдова — Батьківцино... Щастя тобі, земле рідна, матінко моя.

1947

5 / 1 [19] 47

Ніяким депутатом ніколи не був я й не буду. В світі мудрого керівництва український народ завсігди оддає перевагу Гнату Юрі, чи Марії Гнатенко, або Парасці Кавардак, бо в них краще родять буряки, ніж у мене.

Дорого б я дав, коли б довідатись: чи знає Сталін, що на Україні вищі школи давно вже переведено на руську мову, що таким чином українська середня школа мусить також зникнути як непотрібна, безперспективна, і що се взагалі нічого спільного з ленінською національною політикою не має. Що се є обман народу і всього світу.

Гвалтування народної душі і насмішка над його історією, життям і поправлення елементарних його прав.

Хочу вірити, що не знає. Бо коли б знав, поплачувались би (нрзб) зі своїми плачевними підлабузниками N і NN.

Благословен день!

Сьогодні у моє вікно заглянуло щастя.

Я придумав перемогу тепла над холодом, життя над смертю. Після смерті Леніна весною: повідь, льодохід, повідь, розцвітання квітів, ріст коріння, повідь, сади в цвіту з панорамами, надзвичайні торжества в небі, весінні хмари, гарні потоки в цвіту, птиці в небі перельотні.

Гімн життя,

Музика.

І всім отсим диригує Мічурін, натхненний і щасливий.

Розцвітає радість в душі творця. Власна юність і любов проходить серед спогадів весни.

І неодмінно весняний перший грім. Нехай зливається він з музикою в серці...

Весь час на різних художніх радах порівнюють кольорове кіно з малярством.

Невірне, поверхове порівняння.

Малярство статичне. Колір в кіно процесуальний, динамічний. Він існує в стані невпинного руху.

Отже, колір ближче до музики, ніж до малярства.

Він є — зорова музика.

І так, як ніякий акорд не робить музики один,— не робить фільму і один кольоровий комплекс.

За двадцять два роки роботи керували мною тридцять геніїв на директорських посадах.

Я був прохачем у кожного з них і кожен з них був моїм Лоренцо Великолепним, поки не гнали його геть високі інстанції, не давши їхній геніальності навіть пролупити очі.

Зникали «генії» перед очима, як привиди.

Одні лише предсідателі були в мене бездоганні. І хоч були вони дурні, проте вини в цьому я не міг вбачати. Бо хоча усупільнений дурень і велике колективне зло, проте вони, як правило, були невинуваті: заступники у них були погані. Ех, заступників би їм хоч парочку, зітхав я двадцять літ, розтрачуючи марно сили у труднощах дурноголов'я і в простоях.

Заходи для порятунку народу і держиви не завжди бувають однакові.

Я так навчився страждати, що вже почав знаходити якусь ніби потребу в стражданні і якусь навіть втіху в стражданні за красиве і справедливе майбутнє.

Воно вже обернулося в щось на зразок щастя.

— На простого чоловіка гляне, то наче ворога в ньому впізнав.

18 / X [19] 47

ЗОЛОТІВОРОТА

III

Одна з тем, з ліній «Золотих воріт», з тернистих стежок — тема переміщеної особи.

Складаючи велику трагедійну повість двох осіб — одної, що мусить десь загинути, і другої, що повертається на Батьківщину, автор мусить змалювати весь велетенський хаос аморального всесвіту середини ХХ століття. Хто ці особи?

Одна може бути дочка Кравчини.

Або син?

Чи, може, сам Кравчина?

Краще хтось з синів. Нехай навколо його долі сплететься все, що довелось продумати мені, читаючи виступи Вишинського...

Переміщена особа — об'єкт випробувань всіх модерних видів зброї — хімічної, біологічної і атомної бомби.

Написати великий розділ абсолютно детально, як він розряджав міну чи як споживав біологічну отруту, що з ним робилось, як йому боліло чи як не боліло, що думав про роботу чи про смерть, очевидно, таки про роботу, про механізм. Як стався вибух і як він розлетівсь у прах, як його не стало. Зовсім. На 10 сторінках оцей ультрарапід мільйонної долі секунди.

І написати, що таке світ без мене. І що таке страждання. І взагалі почуття.

16 / XI [19] 47

Поранений. Перед смертю в останню хвилину (нпл). Оповідання про народження його.

НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ

Яке велике торжество в світі — народження людини.
Яка краса і диво! Музика матері.
Раділи й величали матір і його.

ВЕЛИЧАННЯ ДИТИНИ

Приказували: рости такий-то і такий-то.
Людина народилась для любові, радості.

ЧИНЕ ГЕНІЙ ВОНА, ДИТИНА ОТСЯ?

Чому не бути їй генієм? Які батьки й увесь рід! Діди,
прадіди.

Як любились батько й мати замолоду, як бажали одне
одному любові.

Він родився зимою. Співали йому «Щедрик», «Будеш
мати вік хороший».

Всю дивну поезію пісні радості народження.

Душе моя, душе моя! Очистилась ти в стражданнях,
умившись кров'ю? Украсила світ? Пречисту печінку друга
їла в Європі в середині ХХ віку? Гай, гай... «О поле, поле, хто
тебе засіяв мертвими костями». Німий страждалець умирає.
Музика й потрясаючі діалоги чи монологи. Світове звучання.

МАРИНІ ДУЖЕ ВАЖКО

1. Вона зразкова трудівниця.
2. Її люде шанують.
3. Скидан її любить.
— Який я щасливий. Ти щастя мені повернула, Марисю.
Я такий став дужий з тобою.
— І я.
4. Але її замучила підозра почуття неповноцінності.
5. Загрози.
6. Шантаж.
Йому і їй хочеться дітей багато. Хочеться творити так,
ніби щодня він розривається в захопленні на десять частин
і кожна щоб діяла і пізнавала світ. І перетворювала світ.

— Ти щасливий, Петре?

— Да. Сьогодні я кажу Гусакові: все одно я знищу тебе.

— Не треба і бійся його, закликаю.

— Він руку має у райкомі.

— Ти, каже, всміхатися не вмієш... Ну-ну!

— Ти не вмієш усміхатись.

— Петре, скажи, коли вже буде повний комунізм, люде страждатимуть?

— Да. Любитимуть — значить, і страждатимуть.

— Я так страждала вчора, коли ти довго не приходив, ти став мене підозрівати.

В громадській діяльності ігнорується минуле. В ній важить одне лиш сучасне.

Коли б наші письменники та не були столичними птицями, вони б знали, хто має око видіти, як гірко доводиться колгоспникові трудовий його героїзм, отой самий, що приносить славу писарям красномовних тирад.

— Залиште. Вже як хочете знати — сама чесність обертається часом в порок, якщо вживати її помилково.

// Улянї треба зробити монолог, глибокий змістом і чистий формою. Треба підняти її зворушливий образ над побутом, дати їй змогу розкрити свою душу в глибокому внутрішньому самоспогляданні.

Щось на зразок монологу: «Не покладав я рук».

Може бути саме:

«Не поклала рук». Ні, рано.

1. Що про нас говорять? Не довіряйте мужикові. В ньому й досі ще сидить власник і т. д.

А хто більше віддав державі? Ми чи ваші злопихателі?..

2. Моя республіка. Мій світ. Моє майбутнє! Але чому і до якого часу я думатиму по шпартгалці, говоритиму по писаному, любитиму тільки ударника?

Прагнути тільки до поголів'я?

Радіти тільки перевиконанню?

Жити тільки заможним, щасливим життям?

Де моє щастя? Хто звеличив мене в стражданні?

і т. д.

Не покладаючи рук (цілком).

Конкретна мета: загальні збори.

Доробити сцену загальних зборів. Прийняти в колгосп Нечитайла і виступ Царя. Точно визначити і драматично оформити мету зборів. Очевидно, вона зводиться до вирішення однієї з багатьох «простих» колгоспних земельних та ін. організаційних справ. Тоді все написане надасть сцені незвичайну, гостру і життєву красивість.//

Куркульське прізвище:

— Скоробагатько,

— Дубенко,

— Рубленко.

Після блискучої промови.

— Ну, чого лізеш?

— Не лізу я, а йду по-людському.

— Що треба?

— Скажіть, а чи не можна...

— Не можна.

УЛЯНА ПРОЗАГИНАЙЛА

— І що воно таке пак за людина? Ото як вийде на трибуну, поверх як гляне, да так красиво й гарно промовляє, да довго так, що плачеш і не знаєш, на небі ти чи на землі. Еге. Злізе додолу — вовк. Не підійти, казав той, не забігти. Похмурий да неуважительний — страх, нехай Бог милує, їй-богу.

— Освіта в нього, кажуть, вища, а середньої нема — дірка. А вихованіє нижче (дописать).

Пригадати розмову з моїм батьком. Як молодим ще дев'ятнадцятилітнім парубком їздив батько в Каховку до Фальцфейна на заробітки.

— Їхали човном до Дніпра, Дніпром до Каховки, де вже човен той продавали.

— А як же ви переправлялись через пороги?

— А так і переправлялися. Човном.

— А хто ж човном правив?

— Я й правив.

// Наплив. 1887 рік. Пливуть по Дніпру з Десни дванадцять хлопців, тільки не в Царгород, а в Каховку, найматися до Фальцфейна. Каховка. Ринок робітників і т. д.

Отже, можна використати, почавши з старовинних пісень.

Наплив: дістати пісню давньоісторичну.//

Тиха, добра, чесна, пересічна людина. Приємна і лагідна.
Років 45. Бригадир. Має медаль.

Був на виставці в Москві.

Призначається на посаду голови колгоспу, на яку у нього не вистачає розуму власного.

У нього жінка і діти, син і дочки.

Зробився поволі нетихим, недобрим, нечесним і неприємним, злим.

Зробив нещасними всіх майже, хто йому підлягав.

1. Завів кабінет. Крісло. Телефон. Секретаря.

2. Чергу. Без черги не приймав.

«Ну як? Бачив, яка черга?» Черга як знак, атрибут влади.

3. Охорона. Щоб не вбила міжнародна контрреволюція.

4. Підлабузники. Борис Петрович Підлабузник.

5. Працював поночі. Викликав бригадирів на доповідь поночі.

6. Електрифікував власний дім «кожному по потребі».

7. Портрети вождів. Скульптури.

8. Письмовий стіл.

9. Карта світу. Карти колгоспу нема.

10. Цитати.

11. При німцях сидів у погребі.

12. Друкарська машинка.

13. Прошу подати в письмовій формі.

«Сказивсь».

14. Його почали боятись як вогню.

15. Все знав. Про все міг говорити.

16. Діти критично ставились до нього.

17. Перед молоддю: «Ех, ми були колись. Я за бандитами в 17 літ ганявся...»

18. «А ми колись в окопах знаєш як...»

19. Розвалив колгосп. Нікому стало робити. Всі службовці.

20. Учитель нешанований.

21. Всі родичі в доярках, снабх, плановиках.

22. Коли його зняли...

23. Грандіозна сцена звільнення з посади.

Як страшно: я — ніхто.

Ти й був ніхто.

24. Виявилось, що призначили його помилково.
25. Любив понад усе на світі щось забороняти.
26. В нього приятель і друг «непропускатель», бувший сторож закритого розподілителя.
- 26а. Мета — зробити кращий в Радянському Союзі колгосп.
27. Завжди риба воняє з голови.
Так от, щоб риба (колгосп) була здорова й свіжа, я хотів, щоб була здорова, культурна голова.
28. Він не знав, за що його судять.
29. Свідки: вдова, яку він викликав уночі на допит: чому я напилась.
30. Він копіював великих.
Мій колгосп.
31. Він почував себе вождем села.
32. Якщо ти стоїш на чолі, ти не повинен підпускати близько нікого (пафос дистанції).
33. Манилов: мріяв об'єднати в колгоспі під свою владу млини, електровню. І сидітиме все життя.
34. Він возвеличився.
35. Огромний апарат.
- 35а. Нікому не довіряв. Учинив котроль над контролем.
36. Вважав, що народ треба «тримати в руках, щоб боявсь».
37. Ідучи по селу, ні з ким не вітався. Проте вимагав, аби всі знімали шапку.
38. Свідок-дід: «Василь Федорович, прибуло до вас начальство».
«Ну й що ж. Приїхало, так хай мене найде».
39. У нього не було кар'єризму. Він був позбавлений високого ідейного рівня.
Василь Федорович Ступак.
40. «Мій колгосп». Моє, моя. Мої люде. Неокуркуль.
41. Все викрилось після Постанови ЦК про порушення Статуту сільськогосподарської артілі.

1948

5 / III [19] 48

// У поводженні з вищестоящими треба завжди бути скромним і не втрачати шанобливості, в усякому разі, тре-

ба зробити все, щоб видимість вищесказаного була помічена начальником.

Якщо начальник, спонукуваний невідомими вам домашніми або службовими драмами, доставши де-небудь у ще вищого начальства прочухана, почне кричати на вас, не падайте духом, не біжіть вішатись, не проклинайте життя. Ви можете дуже ласкаво, більше того, співчуваючи йому, сказати чемно:

— Не утруднюйте себе криком. Повірте, що навіть звичайна розмова з вами приносить мені справжнє страждання завжди.

Начальник тут же посмирнішає. Він не зразу зрозуміє справжню суть вашої чемності, і тоді, перш ніж приступ нікчемності і злості спалахне в ньому з новою силою, ви постарайтеся піти додому, отруений. Дома ви поплачете, поскреготіть зубами і сідайте писати що-небудь бадьоре, героїчне.//

23 / III [19] 48

Мати. Отсе ж як хочете, а буде знов війна.

Ми. Невже?

Мати. Бачу. Ось пригадаєте мене.

Ми. Що за прикмета?

Мати. Спідниці знов коротшають у женського полу. Вже скільки я за своє життя помічала — спідниці у женського полу коротшають, задираються, піднімаються-піднімаються. І вже як за коліна піднімуться — зразу війна.

Потім опустяться, подовшають,— війна затихає, замиреніє.

Дак отсе, помічайте, зараз були подовшали, а це знов почали задиратись. Буде війна. В Америці вже, кажуть по радіо, вже так позадирались, що тільки воювати. Ну що ти зробиш!.. Не смійтесь, ось побачите.

30 / III [19] 48

По закінченні картини зразу ж написати книгу про своє життя в мистецтві.

Написати докладно і абсолютно одверто, як труд цілого фактичного життя, з великими екскурсами в біографію, в дитинство, в родину, природу, пригадати всі чинники, які створювали й визначали смак, тонкість сприймання.

Що створило мене як кіномитця?

Яка література? Класика? Малярство?

Чи, може, пісні й думи? Чи вражливість бездонна й бездонна фантазія? Чи зачарована Десна?

Як я йшов на зйомку не готовившись, не маючи в цьому потреби. В мене все ставало ясным з початку створення сценарію.

Я просто повторював процес. Я міг знімати коли завгодно, з якими завгодно артистами, ніколи не ганявся за великими йменами.

Кіно як спосіб суспільно-політичної діяльності.

Мої поеми — моє сучасне.

Я творив, що хотів, що думав. Я дійсно був і є вільний художник свого мистецтва.

Політична обстановка на Україні. Всі її перипетії. Культурне життя.

Мої позакінематографічні інтереси. Ким би хотілося бути, до кого себе примислити?

Їзда на кіностудію в Одесі.

Бігом Київ — Шулявка — вища міра.

Потилиха. Нікчемство і краса.

Мрійництво.

Мої проекти перебудови життя, господарства, міста (нрзб), садів, ансамблів архітектурних.

Комедія. Любов до комедії.

Нездійснена мрія життя. Все навпаки.

«Цар» — мій кращий непоставлений сценарій.

Перегляд фільмів у Харкові, Києві, Москві.

«Звенигора», «Арсенал», «Земля». Веремія навколо переглядів. Диспути...

Як я знімав у селі Яреськи. Народ. Думи. Мене запрошують на посаду голови колгоспу.

Хто мої герої? Батько, мати, дід і я.

Я — Василь, Щорс, Боженко, Мічурін.

В «Землі» вмирає мій дід. Шкурат — мій батько.

Я — парубок, що сидить з дівкою на призьбі.

Я — Кравчина. Орлюк.

Як мучивсь я і проклинав адміністрацію, що з'їдала мої нерви, мою душу, всі мої сили своїм нікчемством.

Яке розчарування я мав по закінченні картини.

Чому я ніколи не дивлюсь своїх картин?

Документальні мої фільми. Західна Україна. Виступи. Війна. І вся моя трагедія воєнного часу.

Одне скажу: хоч я зробив картин і небагато, однак з того часу, як розколовся світ і Ленін став на стороні людського, не покладав я рук.

25 / IV [19] 48

«ЖИТТЯ В ЦВІТУ»

// Ось уже кілька років тягнеться моє «Життя в цвіту». Я написав його як повість і як п'єсу. Я вистраждав його як кольоровий фільм, видушив і вистогнав, знемагаючи від приступів стенокардії і тупого бюрократизму. Потім, коли все нарешті з таким граничним трудом було зроблено, коли картина стала жити і радувати навіть натасканих снобів, я потрапив у дивовижну містичну смугу її обговорень на художній раді великій. Потім міністр кудись бігав з нею і кожного разу вимагав все нових і нових купюр...

Тоді мене врятував від ядухи Жданов. Після зустрічі з ним я, здавалося, ожив. І хоча п'єсу також задушили, всупереч його думці, я спочивав начебто в Барвісі тижнів зо три і повернувся звідти знову хворим.

Тепер мене вже знову розпинає кіноорганчик. Я сиджу цілісний день за столом. Я наступив на горлянку і задушив усі мої плани, всі мрії про п'єси, про мій рідний край, про Дніпро, і тепле повітря, і ніжні береги моїх річок, про вічне свято просторів.

Я повинен нехтувати, заперечувати створене, ненавидіти те, чим захоплювалися, що утворено з багатьох тонких компонентів. І написати твір-гібрид — стару поему про творчість і нову повість про селекцію. А серце болить. І часто, йдучи від столу після цілого дня трудів, я озираюсь на зроблене — як його нікчемно мало.

А втома така, неначе цілий день ворочав каміння в неспокої.

Як би знову не бути кимось удареним за що-небудь.

О жорстокість, я пізнав тебе.

Важкі передчуття гнітять мене.//

Людське є

Порізавши палець, хлопчик спочатку заплакав, забігав, потім трохи згодом, коли ущухла кров, підійшов до дядька.

— О! Вавка.

Дядько сидів на призьбі, простягнувши вперед єдину свою ногу й милиці. На грудях у нього був чималий іконостас.

Дивись, мов, і я маю вже дещо, і хоч воно й боліло, та не дуже. Колись і мені повісять золоті оці іграшки. І одрубують, може, ногу чи руку. Нехай. Ось який я мужчина.

Дядько подивився на хлопця і ніжно засміявся. У нього трохи сльози не виступили на очах. Зразу куди й дівся сум і жаль. І каліцтво показалося йому чимсь природним, як шлюб чи робота. Як неодмінний атрибут життя.

Хлопчик дивився на його медалі, зачарований красою. Він був гордий і сильний. Готовий до подвигу. Він заспокоївся. Він бачив, що дядько зрозумів його. Він полюбив свою рану і вже пишався нею.

1 / V [19] 48

Єсть городи-герої. Київ — город-мученик.

Київ — город-геній, хворий на менінгіт.

Красивий, незважаючи на многолітні намагання архітекторів і горе-керівників занапастити його красу витворами убожества і нікчемства.

Написати докладно, як підлабузники з архітектурної управи і підсліпуваті дилетанти нівечили його, ставлячи по записках «великих товарищей»... жалюгідні коробки на самих видатних точках, які вимагали абсолютно інших споруд.

Київ — геніальне місто, геніальне місце. Київ — старець, поруйнований вісімсот років історичної своєї драми.

Описати докладно красу його вечорів і ночей. Дніпро і гори. Вулиці. Повітря. Весну, весняні вечори.

Написати, як я переробляв його двадцять років. Присвятити щоденній оцій перебудові Києва досконально розроблену главу, ніби се не з книги кінорежисера, а з дисертації архітектора міста й ландшафту. Принципи перебудови згідно з характеристикою місцеположення, динамікою епохи і загальною характеристикою епохи. Окремі вулиці, майдани. Висотні точки. Панорами. Ансамблі. Окремі розробки: Хрещатик, бульвар Шевченка, Володимирська. Но-

ва площа Софіївська, об'єднана з площею Калініна. Віадук. Міст через Дніпро і його архітектура — міст — історія в скульптурі.

Зразкові села біля Києва — Вишгород, Межигір'я, Ходорів. Євбаз — площа з озером. Пам'ятники.

Пам'ятник народу. Пам'ятник Герою. Пам'ятник-жінці над Дніпром.

Бібліотека. Миськрада. Відсутність ієрархічних атрибутів. Матеріал. Колір. Ознака національного в стильових виразах.

Нова роль золота і бані.

Написати проекти пам'ятників на майданах. Сади — фруктові на майданах і вулицях принципіально.

Виноград на пісках під Києвом на основі штучної системи водопостачання.

Місто Київ — сад. Київ — поет. Київ — епос. Київ — історія. Київ — мистецтво. Київ — поема. Київ — наймодерніше місто комуністичного суспільства.

Трактовка пам'ятника Леніну: розмір, матеріал, точка, виконання.

Ті держави здатні ставати великими, у яких великі малі люди.

25 / XII [19] 48

// Він не був людиною мистецтва. Все в ньому: хода, манери, нудне нерозумне лице і такий самий нудний голос,— усе було протипоказане, здавалося, його посту.

Коли ви розмовляли з ним десять хвилин, ви починали відчувати, що ви стаєте дурнішим.

Він був схожий на великий рояль, у якому чомусь грали тільки три клавіші. Решта вистукувала розпорядження.

Усяка теперішня хвилина його життя до останку витіснялась наступною хвилиною. Нема для нього ні досвіду, ні звичаю, ні можливості нормальних умовиводів.//

1949

22 / I [19] 49

Н-ам і НН-ам

Прощайте, товариші, друзі і недруги, прощайте. Продовжуйте топтати моє ім'я, якщо комусь треба, нехай я

швидше вмру. Бажаю вам довгого віку. Від усього поруйнованого серця бажаю кожному з вас зробити багато більш за мене і, склавши колись у прекрасному майбутньому трудові свої руки, не будучи ніким ні перебільшеним, ні засудженим, ні заплямованим і зневаженим, оглядаючи шлях свій і рідні народні «лани широкополі», засіяні невмирущими словами з душами чистими, не спустошеними брехнею, взаємною ненавистю, жадністю, жорстокістю, кар'єризмом, зітхнути легко, тихо і щасливо і втішитись думкою, яка не судилась мені, що мріяв усе життя про творення добра: благословен труд, і день, і дом.

Нема в мене дому, і труд мій зневажений вами, не має ціни в суспільстві, оскільки ви є його опікунами, і кожен день передо мною — смуток і журба.

Чим утішитись на чужині? Де преклоню голову сиву? В далекім Китаї, під чужим небом? Прощайте.

Чи, може, й там ви знайдете мене зі своїм злом, ви, мої щасливі бездоганні недруги?

7 / II [19]49

Що зі мною сталося? Я розучився неначе писати. Пишу статтю для «Літгазети» про суд над «Летр франсез» і за два дні не можу зібрати думок, не можу пером повести. Ще не написав і одної сторінки, а вже втопився так, неначе камені ворочав на тяжкому шляху, і серце болить, і смуток обнімає душу. Ніт, не редакціям належу я, мабуть, а лікарям. І тормоз в писанні — се травма моя, що вже ніколи не покине мене. Ловлю себе на думці: неначе стоїть мій грізний критик за плечима й розглядає безсердечним оком кожну літеру мою і кожну кому, чи немає в ній зради і підкопу. І я, замість писати, страждаю. Мене злаmano. Злаmano душу мою.

Я сприймаю вже світ як страждання. Я постиг: міряється воно глибиною потрясіння внутрішнього, всієї душі, а не тільки гнітом зовнішніх обставин. Я міг би довго жити й творити багато лише на основі добра, на основі позитивних стимуляторів.

23 / IV [19]49

ВЕЛИКАБАГАЧКА

Псьол. Вулиці Багачки. Люде. Краєвиди з гори. Там ми ховали Боженка, несли житами понад лугом. Урочисті пано-

рами під героїчним небом, під хмарами такої краси і такого пафосу всесвітніх змагань велетнів і пророків, що пісні «Як умру, то поховайте» не можна було співати, і артисти тремтіли од хвилювання і співали глухо, придавленими голосами, а Боженко лежав у них на плечах на своїх носилках і плакав не акторськими, а справжніми сльозами. Уперше за довгий свій вік лицедійства опинився він на таких просторах перед лицем одвічності, і пририта пилом і мізерною многолітніх дрібниць душа його ніби вирвалася з кайданів і полинула між хмарами, жахаючись, і палаючи, й радіючи трепетно, що єсть вона, душа, яка причастилась великого.

23 / IV [19] 49

Як люде, дивлячись на нас, не знаючи, що воно й до чого, та розуміли, проте, цілком через свою тонку народну чутливість, що йдеться про щось серйозне і глибоке. Бо ніхто не перешкодив нам ні одним словом.

Ми вертаємося до хати. Вона була — цариця хат. Біла, велика і простора, з великою стріхою зеленого оксамиту.

Габарі і їх коні. Я виходжу в двір до грабарів. Тепла, зоряна, прославлена в піснях українська ніч. Бездонне небо, урочистий всесвіт над нами. Розмова з грабарями.

Як почалась вона, як протікала річкою по всіх питаннях.

Отак і ніч минала, і почало світати. Зітхнув один красивий чоловік (вже всіх їх стало видно).

— Спасибі вам, дай Боже здоров'я! Не то всю ніч, усе життя тисячі верст ішов би за вами, аби тільки слухать.

23 / IV [19] 49

Сидів годин чотири в машині, дивлячись через скло на безупинний людський потік. Повз мене пройшли тисячі людей по тротуару старих, малих, середніх,— всякого віку і стану. І ні на одному обличчі я не помітив радості. Нужденне й невеселе пливло передо мною громадянство. І не помітив серед них я ні одного красивого обличчя. Стало мені так смутно і тоскно на серці: став я старий, подумав я. Чому такі втомлені, невеселі люди? Чому така в них непевна й розбита хода?

1. Написати оповідання про народну медицину, про Середу і щуку.

2. Оповідання про сержанта Швеця. Про його ненависть до німецьких загарбників.

3. Про погибель богів.

4. Про Шостаковича.

5. Сон Святослава.

6. Сон письменника.

Болять руки, голова болить, і болить серце. Я тяжко хворий. І ніхто сього не помічає.

А в мене таке почуття, ніби я стою перед катастрофою.

ФАТАЛЬНАХВИЛИНА

Оповідання

// Про художника. Зробив грандіозний твір мистецтва. Все в ньому було незвичайне. Все було приведене в таке гармонійне поєднання — сюжет, гра, композиція, колір, правда, — що люде плакали від незбагненої розчуленості. Ніби клаптик неба спустився на землю у вигляді сходів. От у цьому стані, весь ще в полоні цієї внутрішньої гармонії, досягнутої величезним зосередженням усіх фізичних і душевних сил, і з'явився я до начальника. Начальник показав уже твір там і був обласканий. Тому він звернувся і до художника з чимось подібним. Але душа у нього була бідна. Він був схожий на рояль, у якого звучали два клавіші. Решта могла вистукувати тільки накази.

— От ви знаєте, добре ви зробили картину. Картина вдалася. Ви знаєте, ви можете краще за всіх працювати. Чого ви смієтесь? Не вірите? Даремно, у нас завжди щонебудь та... Не розумієте, ви, ось що... життя не розумієте, життя. Вам би полікуватися слід... еге, місяць. Місяць полікуватися, потім той... відпочити і почитати трохи, попрацювати над собою. Дуже хороші фарби, еге. І інше, і інше. Все. Можете іти спати.

Він так звик не поважати, що навіть, коли не похвалити вже було не можна, він і хвалив так, ніби робив догану.

Художник пішов додому. Йому захотілось повіситись. Але він не повісився. Повісилась, приміром, задавилась безповоротно частини його (нрзб).//

// Ця пихата, жорстока і безнадійно порожня мікролюдина зробила все для того, щоб художник відчув себе меншим і нікчемнішим за неї. І начальник якимсь незрозумілим чином досяг цього: чи то безбарвною нудьгою свого голосу-автомата, добором слів, жестів, відчуженістю і глибоко прихованою ненавистю до інших. Художник щохвилини дурнішав, мовчазно пошлів, меншав. Спустошений пішов він додому і, не проклявши навіть життя, помер. Цей процес меншання тривав 10 років...

Йому здалося, що він ні на що вже не здатний, що він позбавлений найменшого проблиску думки. Почуття його теж стали нікчемні і тьмяні. Він забув про свій твір, ніби він і не створював його зовсім.

Він не зрозумів, що начальник намірявся його, так би мовити, похвалити. Але й хваливши його, він ніби робив догану.

Він потребував зустрічного поруху душі, як людина, дійшовши до останньої стадії спраги, потребує краплини води. Але у начальника не було душі. А треба було сказати одне тихе слово: «Спасибі». Та для цього слова треба бути людиною.//

// «Найбільші події, проникаючи в їхню свідомість, пристосовувались до їхньої мірки і ставали такими ж мізерними, як вони самі, жалюгідні рвачі, режисери — угодники і лакеї».//

// Його лице, широке і грубе, і груба фігура свідчили про шкоду, що її робить сидяче життя, затворницьке, канцелярське, людям, створеним для здорової праці.

Він був прекрасний працівник, не дуже далекий, позбавлений всякої уяви.

«Немає кращого засобу підняти бойовий дух генералів, як присудити до смерті одного з них».//

А. Франс

// Одним словом, це була людина не гірша і не краща за інших.

Бездоганність — найчастіше справа щастя, а не властивість і результат добродетності.

Телеграфний стовп — відредаговане дерево.

Знайомтесь,— це моє право, як палиця, начальство.

— ...І ця ось людина!..

— Я не людина. Я інженер.

Він був сутулуватий і дивився завжди в землю. Казали, що ще малим він знайшов монету в двадцять копійок. Ця, здавалося, незначна подія зіпсувала його на все життя.//

ОРГАНЧИК

// «Я скоротив мистецтво втриє. За це я одержав орден і захистив кандидатську дисертацію. Тепер захищаю докторську. Доктор виродження кіно! Звичайно, я зворушений, страждаю».

Все, включаючи і тему страждання, він вимовляє, як манекен, без усякого душевного поруху. Це мерзотна фігура, жорстока, тупа, егоїзму крайнього, огидного. Нічого в світі, крім його персони. Комплекс лакейський.

Він був пересічною ординарною людиною, призначеною випадково на неординарний пост. Тому він перестав бути пересічним і ординарним. Він перетворився в щось у своєму роді, що виходить поза рамки звичайного.//

Проїхали Ніжин. Тут учився Гоголь. Згадав Боженка й Савку Трояна...

17 / VII [19] 49

Як важко болить серце. День і ніч, невпинно, невблаганно. Важке, немовби в ньому сто пудів. Болять руки. І такий біль у грудях, і так я знесилів. Не можу не то що ходити, сидіти вже важко, навіть важко лежати. Невже настав мій смертний час?

Пишу сценарій. Так працювати важко, як ще ніколи. Уперто відчуваю, що біль у серці не дозволяє думати, не дозволяє почувати життя, не пускає навіть писати, водити олівцем чи пером по паперу.

Коли б мені пощастило написати як слід отсей сценарій. Я, може, одмовлюсь його ставити. Я мушу лікуватися довго, якщо можна ще лікуватися.

ФУТБОЛ

// Написати оповідання про футбол. Як був я на футболі в 1938 році, що я там бачив, що чув і що говорив. Внести в «Футбол» вставне оповідання про Н.

І закінчити оповідання складним ходом думок, що виникли тоді в мене. От чого я й до сього часу ненавиджу отсю дурну і темну гру.//

// Оглядаюсь,— як я постарів.

Не встиг роздивитись неначе, і вже півстоліття майнуло вдалечінь, як один день. Як я жалію, що не встиг написати найголовнішого. Все було ніколи неначе. І як тепера братись за перо? Що знаю я? Молодь від мене далеко. Почати писати про старих людей, про старі часи.//

30 / X 1949

Сьогодні свято в Україні... Возз'єднання земель. Здійснення мрій народу мого на протязі довгих століть і мрій моїх, моєї юності.

Святкують всі трудящі. Тільки я, мов проклятий всіма, всіма забутий і ненавидимий кимсь, один, здається, у цілому світі сиджу і плачу на самоті.

Яку пекельну кару придумано для мене!

Холодну, довгу, тиху смерть. Немов нема мене уже давно й не було. Неначе я й не жив на світі, і не трудивсь, і не творив нічого. І Батьківщину наче не любив і (мов) вигнаний помилуваний пес живу, доношую розбите хворе серце.

Усе в мені болить. Нема неначе точки живої. Ніщо не радує мене. Похований по самому останньому розряду, нікому не потрібний... Хто ж мене прокляв? Батько? Мати? Сусіди? Вороги? За що? За ту ж таки любов і за ту саму мрію, що її, здійснену, святкують всі сьогодні на Україні.

Ой, земле рідна, мати моя і моя печаль. Прийми мене хоч мертвого...

Тяжко мені жити.

(Зосталося чотири дні до закінчення сценарію. Чи й витягну: так усе в мені пошматоване болить...)

Художній твір є завжди до якоїсь міри протестом на користь чи проти когось чи чогось.

Не слід хитрити з читачем. Коли ви пишете, уявляйте собі, що ви завтра помрете і що ви пишете заповіт для любих своїх дітей.

Не бійтесь захоплення. Бійтесь лжі і утрировки.

Ніщо, ніякий ряд живих і ловких сцен не затулить відсутності основної ідеї. А ідея з'являється сама, якщо в романі є дві живі неоднакові, різні особи.

За законами природи: досить дотику двох пластинок металу, холодної і гарячої, щоб уже потекла електрика.

У творчості підтримки ні від кого. Абсолютно ні від одної людини. І нікому не видно, що я падаю з ніг. Все оточення живе своїм сліпим природним егоїзмом, нікчемним і безцільним. І нема ні поради, ані відпочинку. А найголовніше, нікому підтримати дух мій на високому рівні.

Я ніби плазую, чи падаю духовно в прірву, в порожнечу. Од болю в серці, і од втоми, і від того, що нічим дихати, я голосно стогну. І стогін мій ненавидить оточення моє. Воно не вірить ані сльозам, ні стогнам. Не все й стогнати. Ходитиму на вулицю стогнати уночі, аби ніхто не бачив і не чув, чого пак я почав отак стогнати тяжко? Нікому я не дорогий в моєму домі навіть.

Для того, аби бути письменником у нас, треба багато більше мужності, ніж для воєнного геройства.

Таке ось каліцтво: голова з вищою освітою, серце з нижчою, а шлунок зовсім темний і потребує много харчу і напоїв.

1951

17 / II [19] 51

ПРОЗОЛОТИЙ КЛЮЧ

Нещодавно В. Шкловський зустрів мене в Спілці письменників і каже:

— Я думаю, що найвиразнішим за глибиною і вірністю основного і головного, що було і є в нашому житті,— місце в «Щорсі», де богунці мріють про майбутнє, зокрема Чиж — хлопець-богунець з напівоголеною шаблею. Ось ключ, який кінематографія повинна була підняти, щоб відкинути доступ до найвеличніших справ... і не підняла, підібравши відмичку протилежного призначення...

Пам'ятати про сей ключ.

Всі так забули про нього, наче його і не було зовсім.

Пам'ятати про сей ключ.

7 / VI [19] 51

ТЕМАОПОВІДАННЯ

// У місті зруйнована головна вулиця. Зруйнували її вороги під час війни. Усе місто брало участь у прибиранні руїн протягом трьох літ. Усі уявляли відбудовану нову вулицю з прекрасними будинками.

І от почали будувати перший дім. Цей перший блин будував найвпливовіший архітектор, який при всіх своїх незліченних довершеностях відзначався браком смаку.

Будинок був такий нікчемний, що викликав хвилю обурення. Обурення, уїдливі дотепи, невдоволення, гнів не тільки спеціалістів, а й усього народу, всіх перехожих, якась непримиренна ворожнеча до будинку, що не виправдав сподівань, свідчать про зростання народу, про закладені в ньому від природи багатства, ненависть до «мертвих каменів».

8 / VI [19] 51

ШВЕДИ

// Написати повість. Полонених шведів при Катерині женуть у заслання з островів балтійських на південь України. Частина дорогою загибає. Село Шведівка. Минуло [майже] двісті літ. Шведи в колгоспі. Німецька окупація. У шведів-колгоспників нейтралітет.

Після війни шведський уряд зажадав репатріації. Наш уряд погодився. Плебісцит. Агітація. Патріотизм. Збентеження. На батьківщину!

Пароплав в Одесі «Швеція». Турне навколо Європи. У портах кінозйомки, хроніка, репортери. Антирадянська безсоромна маячня.

Швеція. В порту мітинг. Гендлярі патріотизмом. Оселяють шведів у горах на убогих кам'янистих ділянках. Убогість і відсутність перспектив. І все поступово стало на своє місце. Все маленьке, а головне, нема простору життя, нема польоту, нема великої мети. Вони духовно стали оскудівати. І тоді вони зрозуміли, що втратили. Бунт молоді.

Назад, на Батьківщину. «Хай живе Радянська Україна!» ...Знову пароплав, на цей раз наш, радянський, «Україна» везе шведів на Батьківщину уже з Швеції. Такі самі мітинги в портах Європи, тільки все навпаки. Приїхали на Батьківщину і стали будувати комунізм.//

19 / IX 1951

Після трудного переїзду в один день Херсон — Каховка — Брилівка — Колончак — Армянськ — Джанкой — Сиваш, в якому заночували у дорожнього майстра, якраз біля соляного випару, ми прибули нарешті знов до Запоріжжя. Заїздили в Мелітополь на кілька хвилин на базар купити кавуна і винограду.

Дорога від Сиваша до Запоріжжя прекрасна і настільки рівна, що ставало часом скучно. Навколо широченні лани з ніжними зеленими житами, вітроламними смугами. По обидва боки села красиві в садах і степи без садів. І майже вперше за півтора місяця легенькі хмарки на небі.

Трохи жалько, що від Джанкою до Сиваша їхав у присмерку. Було дуже красиво навколо в мальовничому і настроєвому смислі, але, на жаль, не все видно.

У Запоріжжі люб'язний Ч. допоміг влаштуватися в будинку ІТР через директора «Запоріжстали» Г.

Що виніс я з подорожі Каховка — Асканія-Нова — Скадовськ — Херсон — Олешки — Радянськ — Брилівка — Джанкой — Мелітополь — Запоріжжя?

Я зрозумів і яскраво відчув, що таке степ. Що таке многосотлітній крик: «Води! Води!»

Все значення водоканалів. Тільки наше комуністичне будівництво може справитись зі степом, з насуванням пустелі зі сходу, з невпинним процесом висихання. Про виникнення степів можна написати цілу розвідку. До речі, чо-

му не написати? Чому не привести «інтерв'ю» запорожця Россолоди, Коржа і цифрові показники херсонські і т. д.

І, нарешті, я побачив, одвідавши Брилівську станцію, що буде в нашому степу і в Криму через 10 років, коли почне діяти зрошувальна система.

Теж тема великого роману.

І ще одне: нігде праця колгоспника не з'являється в такій повній драматизму боротьбі з природою, як у степах України. Нігде ця боротьба не вимагає від людини стільки праці, волі, знання, таланту і розуму, як тут. Нігде так багато люди не працюють і так героїчно, і вперто, і наполегливо.

І навіть така робота не скрізь і не щоліта закінчується перемогою людини.

Перемога справжня почнеться з побудовою каналів зрошувальної системи. І тоді пекельні степи перетворяться в рай.

Описати Брилівку в окремому нарисі.

Я сказав на прощання Олександрі Полікарпівні:

— До побачення. Спасибі. Почуваю, від'їжджаючи, що, обійшовши з вами за ці дві години дослідні поля, я порозумнішав. Тому я вас ніколи вже, мабуть, не забуду.

Машина рушила. Я помітив, що у сивенької вже Олександри Полікарпівни навернулися сльози. І мені на хвилину стало сумно. Ось людина, яку я вже чи й побачу. Людина розумна, роботяща, культурна і, очевидно, талановита і, очевидно, нещаслива в чомусь.

Треба буде неодмінно написати їй листа і порадувати доброю новиною: у Брилівці скоро буде засновано технікум зрошування і будуть екскурсії колгоспників.

1952

— Скажу вам, товаришу, щоб ви знали: тут, на стройці, я мала людина. І взагалі я людина невелика і незначна. Я та людина, щоб ви знали, за допомогою якої, коли їх зібрати до купи і направити на якесь добре діло, то вже з них може виділитись щось там героїчне і видатне, що заслуговує уваги. А сам я в окремоті своїй такий, як я вже вам сказав. Виробляю норму, плачу всі внески, бо неприлично ж робочому чоловікові в своїй державі їх же не платити. Роботу я люблю.

Серафим Н. був одягнений гарно, носив уміло пов'язаний галстук. Гладко причесаний. Здалека він чимось нагадував мені Андрія Малишка. У фільмі інтересно подати його отак на урочистих зборах, після чого зразу перейти на робочий процес, де він, як каменярь, вже має зовсім інший вигляд, а його молода дружина — красива і струнка штука-турниця в прозодежі, ще й з покрапленим крейдою чи вапном обличчям...

16 / II [19] 52

НІЧ ПЕРЕД РІЗДВОМ

1. Приїзд у Москву Івана Тимофійовича Хапуго-Соловейчика.

2. Отримання сукна в Кунцеві.

3. Мрії на дорогах.

4. Є така машина. Слабі гальма.

5. Зрадницькі гальма.

*

7. На кільці В.

8. Що робити?

9. Хапуго-Соловейчик у відчаї.

10. Троє в одній кабіні.

11. Суперечки. Пошуки адреси.

12. Обійшовши весь двір, всіх розпитавши про Хапуго-Соловейчика. Немає Хапуги! Ніхто не знає. Провалився Хапуга. Що робить?

13. Зрада і відступництво. Зваживши всі «за» і «проти», вирішив не повертатися в машину. До речі, у нього справа. Правда, він перший завів невизначену розмову в кабіні.

14. Що робити двом? Крадіжки, звичайно, ніякої немає. Але, з другого ж боку, можуть же подумати? І куди дівався оцей?

15. Їздили до вечора. Витратили бензин. Купили нового. Куди? Вихід! На фабрику в Кунцево.

16. На фабриці біля воріт. Геній непропускательства. Вставна новела.

17. Знову мрії на дорогах. Ніч. Чорт місяця вкрав. Хурделиця.

---

* Так в оригіналі — відсутній п. 6.— Упоряд.

18. Приїзять на базу. Не приймають без начальника бази т. Кума.

19. Кум гуляє в Солохи. Побігли за Кумом. По дорозі розминулися.

20. Кум знаходить у машині сукно.

21. Здійснюються Кумові мрії. Він може творити добрі діла. Лише добрими ділами можна прославитись. Але ж які добрі діла можуть бути у начальника автобази будівництва?

22. За рулон сукна — і в дитячий будинок. Вихованці-сироти і їхні виховательки.

23. Суд.

— Чорт його знає. Таке дурне наснилося, що до цього часу не можу прийти до пам'яті. Чи це сон, чи, може, справді... Слухай! Де ж це я вчора?.. Хм! От історія... Віра!

Тиша. Ніхто на крик не відізавсь.

10 / III [19] 52

// Все спрямоване в завтра. Ця спрямованість у недалеке майбутнє становить душу нашого часу.

Це молодість, реальність, оптимізм.

Це не мрії про далеке щастя. Ми вже підійшли до щастя дуже близько.

Зроблено так багато, що, здається, від смерті Леніна до наших днів минули століття, так багато вмістилося великих подій за двадцять вісім літ.//

// Продовження життя.

Чую в вагоні пісні азербай[джанського] соло під акомпанемент музики і хору. Це прекрасно. Записати докладно, що це: це життя людини. Помер Н., і зразу все життя на 50 метрах під цю музику.//

// Треба шукати в усьому поетичний вираз.

А скільки його навколо! Тільки погано ми бачимо і мало прислухаємось до голосу свого серця.//

Про все можна складати вірші.

Про найменші ніби речі, про все звичайне ніби і буденне, аби стало воно незвичайним і небуденним.

Диктор. Тема. Схилимо голови перед мільйонами убитих. Траурний урочистий марш. Тиша. Салюти гармат. Небо темно-вороне — така велетенська хмара.

1. Плотники спинились на хвилину.

2. Другий варіант. Їм ніколи спинялись. Вони говорять, роблячи своє. Мимо них провозять жінки вози чи плуги.

3. Се є лиш спогад про Гришу Нагнибиду. Про смерть його і про печінку. Про те, що він бачив перед смертю і що сказав (Роману).

4. Тут можуть бути музикальні паузи. Ніби радіо — то голосно, то тихо. Гра на тиші й на повному звучанні.

12 / IV [19] 52

// Сценарій «Відкриття Антарктиди» я писав не для N і не для NN.

Я писав його для молодих початкуючих сценаристів. Для них я працював близько восьми місяців, не шкодуючи сил. Мені хотілось створити зразковий сценарій, в якому ідея, людські образи і вся обстава перебували в єдності форми і змісту. Щоб усе абсолютно в ньому, будши легко прочитаним, драматичним, спрямованим, було сповнене руху, тобто було завжди кінематографічним.//

1 / V [19] 52

ЗАСТУПНИКДУРНЯ

Драма

//1. Після призначення на пост приходить у кабінет. Рекомендується йому перший заступник. «Що це таке?» — «Графин». — «Який?» і т. д. (всю сцену з Д-м).

2. Секретарші: «Якщо будуть до мене проситися на прийом або дзвонити особи, що іменують себе моїми товаришами або родичами, не пускайте. У мене немає родичів і товаришів».

3. Їздить з міністерства на квартиру о першій годині ночі або вдень, обов'язково машиною. Віддаль — два квартали.

— Чому ви їздите машиною? Чому б вам не пройтися прекрасною вулицею? Тим більше це так близько.

— Не хочу. Отак, знаєте, підеш, а на вулиці будуть до тебе приставати з різними просьбами...//

// На всій картині повинна полум'яніти печать величчя історії. Але не в знеособленому місиві тисячних бентежних юрм, а в індивідуалізованих образах, у вчинках, думках, у висоті намірів. Чим вимірюється людина? Висотою намірів і цілей, а не висотою хмарочосів.//

// Все повинно бути в безперервному русі з змінним ритмом — від бурхливого до урочистого повільного.//

// Усі пори дня і року. Сходи і заходи.//

«Минають дні, минають ночі...» Летить мій час, і труд мій гине марно. Заборонено мою недописану «Каховку». Вся подорож, думки і мрії, весь творчий, величний і красивий план твору — все ні до чого. Порожніх півтора року... як жаль мені мого часу. Коли вважати, що кращими роками творчої людини є роки між 50 і 60, то у мене найдорожчі ці роки пропали майже марно. Починаючи від нещасливої помилки «Україна в огні», я мав протягом десятка років зриви, самі лише зриви: «Китай», «Прощай, Америко», «Антарктида», «Повість полум'яних літ», «Каховка». Та фактично і «Мічурін» був наполовину зірваний, у всякому разі, понівечений. О Б ----- В!

Теперечки вже, мабуть, небагато зосталось зриватись: не витримає серце.

Мобілізує все, що є в мені, на нову і вже чи не останню спробу створення трилогії про колгосп. Тільки де ж мені брать уже сили і віру в творчу перемогу?

// Один з основних персонажів Мовчан Ілля, багатодітний. Він веселий. Він втілення радості, праці. У цьому його талант.

Такі його дружина і діти. Він любить дітей.

Може бути винятковою своєю чарівністю сцена, коли, посадивши собі на живіт напівголого малюка, він після трудів грається з ним і про що тільки не розмовляє. Згада-ти відомий малюнок у (нрзб), де він держить його, лежачи, на витягнутих руках.

Старші три розумники. Взагалі діти його гарні, здорові, привабливі. Гарна дружина. Згадати: В. Мовчан у тайзі. Розумник. Знаки віспи зробили його лице сяючим.

Докладно описати його в роботі.

Що він уміє робити.

Які слухняні йому інструменти.//

// Але це був уже хор.

Згадати, як, роблячи вулик для бджіл, він співав у садку під грушею біля хати. Описати цю грушу роду. І подвір'я, сад. І як діти підспівували йому. Деякі були такі ще малі, що співати не вміли. У них ще не вистачало слуху та протяжності звуку. Як у маленьких птиць не вистачає сили в крильцях і в співанні. Пісні були різні, і все це радість життя.//

// Молодому космополітові не сподобалось у Каховці.

— Не подобається мені Каховка.

— Так? Не подобається! Ай-ай-ай! А скажіть мені, ви їй подобаєтесь?

— Кому?

— Каховці. Чим ви порадували її, чим натхнули? Якими ідеями, якими планами ви схвилювали серця каховчан — будівників комунізму? А що ви знаєте про неї? Які пропозиції внесли на предмет виправлення недосконалості видимого порядку речей?

— Та я просто...

— Ви нахлібник і нікчема. Каховка навіть не помітила вашої присутності в ній. Ви як муха в їдальні. Йому не подобається Каховка! Нудно, неефектно, не, не... Ви сліпа нікчема, сліпа, не здатна бачити, без любові до людей, без радості творчості, без здатності захоплюватись. Ви молоді, а душа у вас стара. Стара заперечуюча душонка з такою-то, знаєте, саркастичною дотепністю. Я бачити вас не хочу! Ідіть.//

Тоді Гриша Нагнибіда подивився на нас своїми великими чистими очима, і ми помітили, що він відходить од нас.

— Що, Гриша? — сказали ми йому ніжно, наскільки дозволяло нам зовнішнє безобразіє і смердота, що йшла з наших ротів.

— Умираю,— прошептав Нагнибіда і якимось не то всміхнувся, не то хотів заплакати. Потім він повернув своє лице до мене, як до старшого літами. Тоді я нахилився до нього і, дивлячись в бездонну прозорість його очей, що

ось-ось закриються навіки, помітив, що очі його вже бачать не нас, а щось інше, дивлячись кудись поза нас.

— Кажі мені, Григорій. Що ти бачиш? Запишу.

— Я бачу все...

— А чи нема там України? Чи не бачиш ти її?

— Бачу, брате.

Що він розповідав про Україну, я не чув. Я знепритомнів од голоду, і перо випало з моїх рук. Коли я прийшов до тями і розплющив очі...

Я складав закони. Я пропонував їх вождям мого народу на затвердження.

Я пропоную план саду. Мене провалили. Виступаю на пленумі комсомолу. Мене слухають. Потім закон приймають, тільки я щоб не думав багато про себе.

— Я мрійник. Я реконструюю місто перший. Я провідник — (2 травня). Обком-інтурист. Розмови. Мости. Озеро. Сади. Місто. Площі. Принципи забудови. Закони для села. Для школи. Для батьків. Основна моя пристрасть — етична. Перебудовую в уяві світ. Не сплю ночі. Картини шумлять в голові, проносяться одна за одною краща й величніша. Міг усе. На все добре і розумне був здатний і готовий цілком. А бачив навколо себе дрібноту душевну й розумову. І ні на гріш смаку навколо.

Творець мусить любити життя й показувати, що воно прекрасне. Без нього люде б мали сумнів. Себто творець мусить писати... правду.

Сорадуйся і сострадай. Тільки через жалість, страждання людина зостається людиною, а не каменем з викарбуваними на ньому письменами законів людських.

// Обов'язково в картині повинні бути археологи і розкопки.

Згадати і розписати докладно цю унікальну Кам'яну Могилу, і ніч розмов, і як доісторичний учений ловив мені вночі раків теж доісторичним способом.

Докладно описати. Порівняти, як мій дід-чарівник ловив рибу.

Археологи потрібні як носії призми часу.//

// Виступала молода вірменська поетеса. Прекрасний, гідний подиву виступ. Я буквально зачарований цією промовою. «Це нове начало». Узнати її ім'я і адресу і обов'язково написати листа.//

// — Та нічого, ну що ви, їй-богу, на мою думку, все в абсолютному порядку. Шкода тільки, що час марно гине.

— Не час гине, а ми.//

— Дуже цікаво. Хоча в мене є кілька аргументів, якими я хотів би обґрунтувати протилежну точку погляду. Ви дозволите?

— Прошу.

— Почну з того, що ви говорили неприпустимі дурниці взагалі...

// Багато говорите про щастя. Щастя, щастя... Є речі набагато значніші, ніж щастя, набагато глибші і, якщо хочете знати, набагато достовірніші.//

У нього так довго не було успіху, що він постарів, зів'яв і зробився некрасивим. Для краси потрібно щастя, потрібна гармонія:

у фізичних насолодах,
у здійсненні бажань,
в сприятливій роботі.

// Нерозумно і пошло було б ненавидіти і «розвінчувати» Гоголя за «Листування з друзями», що викликало лист Белінського.//

ПРО ЛЮДЕЙ

слід судити з того, в чім вони мали успіх, а не з того, в чім вони зазнали невдачі.

Боєць і з хибами все-таки боєць, а муха без хиб — всього лише бездоганна муха.

// Перетворення природи в Китаї, зібрати номери журналів, книги.

Природа Індії в оковах.

Розтлінна земля. Америка.

«Людство загине від пустелі, рано чи пізно їй судилося покрити мертвим саваном усю земну кулю. Земля стане царством посухи. Таке є її фатальне приречення. І головний фактор в утворенні пустелі — людина».//

(Буржуазна наука)

1. Діалог про вдячних нащадків.

Проспівавши «Солов'ї, солов'ї...»

2. Темніє. Плотники послули. На тапчанах чи просто на землі під небом. Починає мінятися небо. Сниться сон.

Під час сну проїжджають машини чи хтось підходить і спиняється, питаючи голосно: «Куди звертати?» Підходить не один, а двоє чи троє, щоб дати можливість вести паралельні діалоги подорожнім між собою і «сну» між собою.

3. Один з плотників — законодавець і пророк. Колидуб.

4. Другий — Кола. Товченик. Нечитайло.

5. Один — зовсім підліток. Почуває в собі всі таланти, які тільки є на світі.

6. Третій — практична людина. Не любить ніяких проявів почуття. Любить, щоб усе було так, як слід.

Солов'ї, солов'ї, не тревожьте солдат, —
Пусть солдати немного поспят.

Сю пісню співають мої плотники під кінець одної дії вчорами весною під співи солов'я. Потім сни.

Неодмінно скористати в напливах.

Переглянути для цього «Прощай, Америко!» І, можливо, звідти взяти епізод.

// Приїзд на Каховку делегатів Америки, Індії, Китаю.

1. Дійові особи можуть спілкуватися з допомогою радіоапаратів. Таким чином, можна обійняти кілька точок. Каховка — Терпіння або Запорожжя — Керч.

2. Поїздка автомашиною по автомагістралі Москва — Сімферополь.

3. Або літаком.

4. Над пустелями нашого південного сходу і, можливо, і інших країн.//

// Коли президент Академії наук О. М. Несмеянов читав свою імпровізовану доповідь про «точки росту», які лежать завжди «десь між», по краях науки, я подумав: в поезії ми знаємо дуже яскравий приклад — Маяковський. Зумів же він мову поезії, газети, гасла і прози найсірішої об'єднати в новий сплав могутньої нової, нечуваної сили.

Це зрозумів Б. Агапов.

Взагалі виступ Несмеянова був винятково тонким і цікавим, що розкриває в ньому дуже обдаровану людину.//

Про стик далеких атомів.

// Довго дививсь Кравчина на роботу крокуючого екскаватора. Біля нього захоплені шепоти журналістів. Нарешті, коли його спитали: «Ну, як?!» — відповів несподівано, чим і збентежив декого: //

— Рука довга. Щось не те. Неестественная статья. Не смійтеся. Ось пригадаєте моє слово — не пройде. Буде роботать якась інша машина. А це все рівно, що жирафі приточить ще шию втрое. Розпадеться.

— Що?

— Розпадеться отая машина на дві чи три, а може, й п'ять машин, і всі п'ять, разом взяті, зроблять всю її роботу, а електроенергії пожеруть удвоє менше. От щоб ви знали. Руки довгі.

— Шия?

— Хай буде шия.

16 / VIII [19] 52

Може, ввєсти в фільм автора?

Дикторський текст.

— Те-то і те-то... Ось тут батрачив колись мій 19-літній батько.

Все в показі:

екскаватор «хватає» цілу скіфську могилу й піднімає вгору (напливом).

Три тисячі літ назад скіфи.

Половці, хазари.

Запорожці.

Сірко... Долина.

Фальцфейн,

революція,

війна.

1. У Сталіна.

2. Андріанов дома.

3. У степу на машинах.

4. На Дніпрі на пароплаві.

5. В літаку над Україною.

6. Каховка.

7. Хто прийшов (прийом на роботу).

І ДЕСЬ У СЕРЕДИНІ

цієї семірки дім мого героя, і виїзд його з сім'єю, і прощання з матір'ю Фелікси — і вона в степу (її забрали проїжджі геологи на вантажній машині). Вантажна машина у степу

серед безбережних бавовникових полів, і вона на ній стоїть, вся спрямована в майбутнє.

Люди радіють. Сталася подія величезна в їхньому житті, в житті народу, в житті і долі їхніх дітей і всіх поколінь. Це велике торжество. Це величезне самоспоглядання, і це на межі дії. Дія невіддільна. Вона починається зразу.

Вирішили проект. Після довгих досліджень, спорів, перевірок і т. п. прийшли до варіанта, прийняли. Великий, незабутній день! У такий день не можна бути на самоті. Навіть мало говорили, але думали разом (винятково цікаво і виразно).

У драмі один з геологів говорить: «Господи, як відрізняється теперішня драма від минулої».

ШЕХОВЦЕВ

// Чоловік швидкий, рухливий і якийсь ніби невловимий, вислизаючий. Він не ходив, а забігав, заскакував, наскакував, зіскакував. Його не можна було куди-небудь підвезти, а лише підкинути, викинути.

Голос у нього гучний і спочатку завжди впевнений і респектабельний, як кажуть, голос людини з знанням справи. Але знання справи раптом виявлялося сумнівним, і тоді голос у нього зразу слабшав і починав невпевнено деренчати. Так було і цього разу.

Довго сиділи робітники, притихши в глибокому зніяковінні, коли він розкинув їхнє недобре ставлення до праці «з цілковитою більшовицькою прямою і відвертістю». І як не просили в президії, як не викликали робітників на дискусію, ніхто не відгукувався. «Що тут уже говорити, все зрозуміло». Ш. сидів після своєї блискучої доповіді приємно збуджений, поправляючи п'ятірнею, ніби гребенем, волосся, що злегка скуйовдилось під час виступу.

Але от якось умовили виступити бригадира різноробів Романа Ляща. Лящ був людиною на вигляд непоказною, але вдумливою. Був він і непоганий бригадир.

Свої різноробочі справи або те, що звалось раніш чорною роботою, він виконував дуже старанно. Ораторських даних за ним помітно не було, але тут раптом він знайшов справді класичний ораторський прийом, який розвеселив усіх, крім, мабуть, президії.

— Так, товариші,— сказав Ляц і, повернувши голову, добре потер потилицю,— наш виконроб Ш., що виступав тут, правильно викрив і вивів на чисту воду, ну, тобто буквально всі хиби в нашій, так би мовити, між іншим, роботі і так і далі. Картина, або ще більше, так би мовити, художество, яке ми являємо з себе, та ще, так би мовити, ну, буквально, на найкращому березі Дніпра, нікуди тобто не годиться, абсолютно. І немає тут серед нас жодного чесного робітника, якими ми тут є, щоб цілком не погодитись з тими неподобствами, які, знов же таки, ми тут щодня творимо. Тому ми можемо сьогодні цілком, так би мовити, свідомо заявити нашому виконробові і відповідально: так, ви, товаришу Ш., справді по-варварському ставитеся до матеріалів великої будови комунізму, про яку ви так чітко і правильно, так би мовити, говорили. Ви по-варварському ставитеся до нашого робочого часу, до нашої праці. Скільки ми тут простояємо через те, через ваше невміння організувати наш робочий, так би мовити, процес і так далі. Скільки ми тут щодня лаємо вас за це тайкома, можете, так би мовити, жінок спитати і перевірити.

Ш. був тихо приголомшений. Що завгодно чекав він почути від Ляца, тільки не такого повороту справи.//

// «— Ти скажи мені, чи річки назад потечуть?

— Річки потечуть, куди накажемо». (Солдатська розмова).//

// — А смисл який? Чому треба робити все обов'язково наперекір? І чи є в цьому мудрість?

— Те, що ми робимо, таке саме безсмертне, як Сталінградська битва, таке саме незмірне, як наша перемога.

Це давня мрія людства. Погаснуть грізні бурі, посуха, облагородиться клімат. І ми ввійдемо в Безсмертя, красиві, як і діло наших рук.

Тридцять мільярдів дерев, що їх посадимо ми... — ось історична відповідь, що її дає сьогодні комунізм анархічному капіталізму, розтлителю землі.

— Спасибі за великий приклад. Нема ні братів, ні слів... Може тільки музика спроможна втілити сьогодні цей неосяжний рух нових людських сил на землі.

Це справді географічний труд. І коли є розумні істоти на інших планетах, то й звідти побачать вони в свої телескопи наш більшовицький знак на Землі.

— Вісімдесят тисяч колгоспів СРСР! А Румунія, Болгарія, Китай! Важко уявити собі, що буде в світі через п'ятнадцять літ.//

Проблема часу

Розробити найрізноманітніші способи рішення часу на екрані. Треба так розташуватися в картині, щоб почуватися цілком вільно в часах минулих років за дві тисячі. Сучасники.

Те ж саме і в просторах.

7 / IX [19] 52

Нова Каховка

У доповіді заступника партгрупорга багато критичних нот, спрямованих на констатацію цілої низки недоліків у роботі, житті й побуті комсомольців. Особливо підкреслював прояви нечемного поведження з дівчатами і повне небажання брати участь у навчально-культурних гуртках. Одверто і досконально перераховував усі недоліки і їх винуватців. Вся доповідь виявилася цілковитим звинуваченням комітету й небажання піднімати культуру і т. д. і т. п.

Я думаю собі: ні, не в тім біда, що говорить доповідач. Мені хочеться вийти на трибуну і сказати: «Не засмучуйтеся з приводу гірких правд доповідача. Все одно велику будову комунізму створите ви. Ви дієте...

На всіх виступах, на їх змісті чувається рівень районний, навіть не обласний. Не кажучи вже про велику будову всесвітньо-історичного значення. Дрібне, бідне. Нема голови, культури у начполіта і всього його оточення, нема ініціативи. Є пиха і апломб.

8 / IX [19] 52

ЗОЛОТІВОРОТА²

(Нотатки й матеріали до роману — народної епопеї на Дніпрі)

Подумати треба зараз же — поки не до кінця зіпсувати — і про Нову³ Каховку. В ній минуле не матеріалізоване ні в пам'ятниках старовини, ні в історичних будовах. Вона, Стара Каховка, має минуле історичне, політичне.

Отже, деякі будови треба будувати, уявляючи себе в майбутньому.

² «Поема про море», над якою в ці роки працював Довженко, мала бути заключною книгою багатотомної епопеї «Золоті ворота».

³ Тут, очевидно,— Стару.— Ред.

Начальник доповідач Ш. продовжує «чистити» робочих. З повним знанням діла.

«Безобразие отсутствия нарядов мешает правильному учету труда й зарплаты».

«Мы по-варварски относимся к материалам строительным. Гора загусшего раствора».

«Мы строим коммунистическое общество собственными руками. Не занимаем ничего ни в Америке, ни в Англии. Так почему же мы так не бережем себя, свое народное добро. Это государственные деньги, это деньги наши с вами. Самое главное, самое главнейшее — снижение стоимости. Каждый пустяк — давай (нрзб) 550 килограмм гвоздей перерасходовано, 5 % рассыпано в песок...»

Закінчив самокритично, закликаючи бригадирів критикувати і його як керівника. Виступати не бажають. Усе молоде. Є набагато молодші двадцяти років.

«Начальник сказал все правильно и ясно. Все хорошо. Все ясно».

Написати цілу лінію «аморального» поведження хлопців з дівчатами. На 10 рожениць у родильному домі вісім байстрят. Вивчити найбільш цікаві діла, історії, драми.

Їм протиставити хороше подружжя з любов'ю, щастям, дітьми.

Дівчат багато більше, ніж хлопців взагалі у нас. І дівочкам горе. Се біда велика, загальна.

Дівчатам присвятити окремий розділ і взагалі багато уваги. Про них так багато можна сказати.

Пригадати дівчину, що не виходить заміж, бо сватаються некрасиві.

Тут впадає у вічі багато красивих дівок і хлопців.

ПОЕТНАРОДУ

На великих зборах, на пленумі, лаяли поета Р.

Лаяли й шельмували його молоді, власть імущі люде, які вважали лайку й шельмування народного старого поета за свій священний обов'язок і службовий подвиг. Поету не простили нічого, ні одної його життєвої помилки. Драму

його життя, що поспувала йому все на світі, ще коли власть імущі ходили без штанів або гадили в пелюшки, [сю] драму особливо грізно і пристрасно пригадували як непростимий, незабутній, підлий злочин поета, що заслуговує вічної кари, презирства і помсти. Що вже ніяка ні партійна його приналежність, ні талант, ні третина століття творчої праці, ні сивизна, ні велетенська праця для народу, для партії, для комунізму не затулять ні його ганьби й злочинства, ні їх пильності й непримиренності.

Навіть бездонну душевну доброту поета вважали за безпринципність і маскування.

Поет у сей час сидів поверхом нижче в буфеті і тихо собі випивав щось алкоголічне. Він був у всьому подібний до свого народу.

— Поете! Нагору поспішайте. Там про вас іде грандіозна мова. Сам N вас критикує. Швидше!

Поет посидів трохи ще, схилившись над бокалом. Про що він думав, невідомо. Потім пішов нагору, почувши обов'язкові оплески.

Пішов поет нагору... Нагорі в шанобливим оточенні всіх тих, що треба, ішов сам власть імущий, проповідник грізний.

«Его глаза сверкают. Лик его ужасен. Движенья быстры. Он прекрасен. Он весь, как Божия гроза».

Підійшовши до «Божої грози», поет поклонився і, потискуючи длань, сказав, аби не подумала «гроза», що він її зовсім не чув:

— Вітаю вас. Промова епохальна. І переконлива до краю по формі і по змісту. Підписуюсь під кожним її словом.

— А що ж ви думаєте, не правда? В таких ділах треба бути одвертим, не взирая...— сказала «гроза».

— Абсолютно згоден. Я навіть не ждав од вас такого. Я зачарований.

— А ви не дуже бравіруйте.— Доповідник грізно нахмурився і зловісно блиснув очима.— Вам би плакати треба, а не вчиняти жалюгідні намагання жартувати.

— Я дуже вдячний вам за милостиву пораду. Дійсно, піду я краще додому да поплачу,— сказав поет.— Будьте здорові й щасливі. Бажаю вам добра. Тільки два слова на прощання: ви прийшли і підете, а я вже остався...

Поет повернувся і поволі пішов по східцях униз. Спина в нього була зігнута од великої ноші, голова біла, ніби весь

огонь уже згорів у ній і лишився один тільки попіл. Дома вночі він склав вірша прекрасного і чистого, як ручай, для свого і всіх народів про те, що комунізм поборе і запанує в усім світі, не дивлячись ні на які темні сили, що стоять на переможнім його шляху, і буде братство на землі, і любов, і жалість.

Наймогутніша машина ехопи — землеснаряд — має абсолютно неоригінальний і неефектний вигляд. За допомогою цієї машини ми перетворимо Землю. Те, що мріялось лише в казках чи в снах, може стати реальністю наших днів. От що таке земснаряд. І нічого показного. Се не машина, а цілий образ.

Секретар Херсонського обкому виступив з доброю доповіддю.

Голос у нього молодий, і сам він міцний і здоровенний.

Намагався говорити найчистішою руською мовою, що йому й удалось на 150 %: він акав більш, ніж се роблять самі руські люде... Перестарався.

За змістом промова була хорошою.

*Неділя, ранок
над рікою Підпільною*

НАДВІЧНИМ ПОКОЄМ⁴

Преклоняю коліна перед тобою, повний невимовної вдячності, що породила мене в великі часи, що напуваєш і годуєш мене всіма твоїми багатствами хліба, меду, молока твого, твоїх пісень і музики, що даєш мені радощі й страждання і приймеш до свого лона, як прийняла дідів моїх і прадідів, мати моя.

Чому так любили тебе, і так оспівували, і так серцем тяглися до тебе, й думками, і всіма найвищими почуттями, що тільки було вищого й чистішого в мужній людині.

Благословляю день, і осінь, і теплий вечір, і шум сокориний, що доноситься до мене з того берега.

---

⁴ Підпис під малюнками велетенської заплави Дніпра.

Є й такі. Приїздять, сновигають. Закопильюють губи. Їм не подобається. «Скучно. Сіро. Неефектно». «І чим більше придивляєшся, тим сіріше...» і т. д. Отсі підсліпуваті виродки, лжеписьменники, псевдокореспонденти... яких не слід би пускати сюди на пістолетний постріл...

Дивитися соромно. Не могли найти нічого кращого прислати.

15/ІХ [19] 52

БЕЗБАТЧЕНКИ

На десять породіль в Новокаховському пологовому будинку вісім байстрят. Можна думати, що нічого аморальнішого і мерзеннішого, як наші юні будівники комунізму, нема й на світі. Що се нелюдки, виродки, аморальні подонки. Можна лаяти їх, ненавидіти і зневажати таку жахливу розбещеність. І все це було б невірним, зовсім невірним. Не забуваймо, що се драма цілого народу нашого. Ще до війни у нас вже було на 400 000 жінок більше, ніж чоловіків. Після війни різниця (мається на увазі молодий вік) збільшилась страшенно. По великих містах се не дуже ніби помітно через міграцію і відносно менший відсоток рядових солдатів. По селах же се страшно помітно. Село постраждало так, як ніколи ніхто. І, підкоряючись силі непреложного біологічного закону, нещасні молоді жінки, аби не хворіти і не казиритись, мусили фактично розбестити підлітків, що зараз все оце коять. Се звичка їх з наймолодшого віку, що перейшла в аморальність, в недостойне ставлення до жінки молодої, а з нею і до дівчини, що зараз терпить од них отсе лихо. Горе. Треба дати відповідь на се у творі.

19 / ІХ 1952

Одно із найтяжчих і найприкріших непорозумінь мого життя: як сталося, що така велика безмірно людина, як Сталін, могла дозволити, аби кіномистецтво великого і прекрасного Радянського Союзу очолювала така нікчемна, жалюгідна людина — духовний карлик Б. За п'ятнадцять років він покалічив міністерство, скоротив його до катастрофічного мінімуму, висушив і майже унеможливив розвиток

кадрів. Полохливий і хитрий, злий і мстивий егоїст, що дбає лише про власну шкуру і посаду, він зумів поволі дезорієнтувати навіть самого т. Сталіна за допомогою відданих йому кар'єристів, які задовольняють таким чином свої кар'єристичні інтереси.

Яка концепція для драми соціальної. От де Гоголь і Щедрін потрібні!

ЯК БУТИ?

28 / IX 1952

Власне кажучи, українські письменники вже увійшли в суперечність з усім існуючим станом справ у державі. На їхньому боці лише формальна буква Конституції Великого Сталіна. Але Центральний Комітет партії України та Уряд говорить і видає свій офіціоз лише російською мовою і викладання у вузах та десятилітках міст ведеться також російською. Таким чином, або треба переходити всьому культурному процесу зверху донизу на українську мову, або бути послідовним і кінчати українську літературу і не ставити письменників у жахливе, незavidне, складне становище, яке не має собі подібного, мабуть, у всьому світі, в жодного народу, що поважає себе, і уряду, що поважає свій народ.

11 / X 1952

НІКОПОЛЬ

Одвідав краєзнавчий, або, вірніше сказати, краснезнавчий — нехочузнавчий музей у місті Нікополі, що стоїть на місці одної з Запорозьких Січей. Так би мовити, старовинна історія двохсот п'ятдесяти буремних героїчних літ народу нашого, де творили оборону вітчизни хоробрі люди, прапрадіди наші, серед пустель і степів стоячи проти татарсько-турецьких загарбників, катів, людоторговців... Який огидний музей. Яке убозтво! Яке ганебне... не знаю, як назвати. Та знаю, що ні в одного народу світу такого ставлення до своєї історії не було, нема да, очевидно, і бути не може, бо се є щось абсолютно протиприродне, антикультурницьке і дике. Хоча при чім же тут народ? Ні, і народ. Бо ті молодчики, що діють, що творять скрізь такі музеї з метою якось догодити своєму начальству, його бажанню

мати діло з безбатченками, се теж народ, його діячі з портфеликами убогими попід руками. Ганебно і сумно.

12 / X 1952

«Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер зави-ва», вже триста років, і на берегах його високих ніхто й ніщо не стало. Один тільки пам'ятник Шевченку на дурному стовбурі, зроблений бездарними руками Манізера.

Поклали зброю, лицарі старовини далекої, померли ви, повбивано, розігнано вас і оголошено розбійниками і сумнівними персонажами історії за те, що більше двохсот років творили ви великі лицарські діла, стоячи в пустелях на сторожі руського й народу українського.

Нехай же води покрийуть Великий ваш Луг і сховають навіки, хай розіллється над вашими могилами чисте море од Запоріжжя до Кизи-Кермена. І води нехай проллються по наших степах, де проливали ви свою кров і кров турка й татарина, нехай оживуть степи й зацвітуть хлібами і садами на весь добрий і розумний білий світ. І, може, десь в комуністичнім вольнім світі по-новому згадають люде ваші імена і станете ви на бронзових конях на кручах дніпрових гордим кінним строем навіки од Святослава до Сірка, каменю на могилі якого я поклонився сьогодні.

По селу ішла дівчина. Я спитав її:

— Чи не знаєте ви, дівчино, де в вашім селі могила Кошового Сірка. Вона десь посеред села.

— Не знаю,— сказала дівчина.

У Покрівці, де пишу я сі рядки, теж була Січ. І церква тут стоїть ще запорозька, поки не залле її водою. І теж нікого вже не інтересує старовина. Була колись. Да-да. Як же. Ось там і хрест стоїть курінного Кабиса, посеред вулиці стоїть хрест на кам'яній плиті і, видно, здорово заважає шоферам і заввідділам пропаганди. Слава Богу, через два роки щезне під водою. Щезайте, курінний. Вже краще ждати вам Страшного суду, в який ви вірили, взявши колись меч у свої нехитрі чесні руки, краще ждати вам його на дні моря живої води, ніж заважати комусь у пилюці. Бо все одно ніхто, ні одна душа, ні одна рука дівоча не покладе вінка на ваш хрест, ні барвінком не обів'є його під якесь свято. Немає в них свята для вас. І, може, й не було,— такі ми.

Коли мені пощастить написати сценарій у доброму здоров'ї і я не втрачу працездатності, я зроблю фільм свій на Київській студії. Я повертаюсь на Україну і творитиму серед свого народу. Я не можу без нього далі жити.

Як би важко мені не було, як не доведеться поневірятися мені в Києві, я мушу, зібравши всі сили, не звернути уваги на людей, що мене ненавидять, творити для народу, молитися народові, ідучи з ним до великої мети побудови комунізму і жити одним — картиною про велике будівництво на Дніпрі і в степах України.

24 / X 1952

Учора в кабінеті Д. познайомився з М., головним інженером Дніпробуду.

Прошу Д.

— Я занедужав. Мені дуже потрібний лікар.

— Який?

— Хірург. Можливо, і терапевт. Ні, хірург. Мені потрібен хірург і якомога швидше.

— Будь ласка. Завтра ми вам з Херсона випишемо кого хочете, не те що хірурга, а хоч і ветеринара,— сказав парторг.

А що зі мною, навіщо мені хірург, йому навіть і в голову не прийшло спитати. І тут встала передо мною вся постать убогого парторга. «Не треба мені ветеринара. Я звик мати діло з людьми, а не з тваринами», — хотів я сказати сьому «ветеринару», та мені стало прикро і я мовчки пішов собі до готелю. По дорозі згадав Т. Шевченка. При зустрічі з «ветеринарами» і держимордами він зразу теж впадав у таке ж знесилля, в таку раптову спустошеність і нудьгу, як і я.

24 / X 1952

На противагу начальнику Запорізької ГЕС, людині з могутньою пробивною силою і великими пристрастями, але і великим хамом, Андріанов — людина прекрасна. Він гуманний і м'який, хоч може й образити людину грубим словом. Але у нього є одна біда, яка є бідою всього Дніпробуду. Він не знає будівництва так, як його треба знати начальнику. А не знаючи всього досконально, не маючи всевидящого ока, він не почуває і головної ланки. Тому го-

ловні ланки не мають його достатньої уваги. Йому все ніколи. У нього не вистачає часу на все. А йому не треба займатися всім. Коли невправка, кинь до чорта другорядні діла. Самі якось там зробляться. Навалюйся по чім попало на головне: рви його, щоб все кипіло в ньому, щоб почувалася на ньому твоя люта пристрасть, щоб усі се бачили і відчували. І вже коли там чогось нема — добивайся особисто, не давай спокою міністру, уряду. Вимолюй!..

Він уникає міністра, чому? Міністр — інженер, дотошний, любить вникати в деталі. А Сергій Миколайович деталей не знає і кілька разів потрапляв у невідгідне становище.

Біда з головним інженером. М. зразу категорично став проти нього. Слід сказати, що він сього і заслуговує цілком. Він електрик, а на сей період потрібен будівельник. Його, на жаль, не знімають. І. М. повинен «делать» Бегина, створювати йому авторитет.

Дуже жаль, що кадрі старого Дніпрогесу — запорожці — розбрелися. Там була сила. Се помилка велика і непроста. І ніхто сього не доглянув, ніхто не насмілився рішуче поставити питання де слід...

24 / X 1952

Сьогодні у мене щасливий день. Лист від Юлі. Сонце в небі. Все записати. Сиджу на літоб'єднанні в редакції. Дівчина читає вірші. Нехитрі, але теплі і чисті. Яке ясне, красиве і чисте чоло у молодій поетеси. Воно сіяє чистою і якимсь ніби світлом. Волоссячко із золотом. Читає вона по-дитячи, як школярка. А сама вона вчителька перших класів місцевої школи. Вірші більше політичні. Немає, каже, лірики. Соромиться, очевидно, лірики. Вона комсомолка, і все в неї комсомольське. Вірші дидактичні, наївні [...] (*нрзб*), часто збиваються на публіцистику.

Після Л., яку покритикували в'яло і холодно, виступив з «прозою» місцевий герой Н. До чого ж порожня «проза» — просто дивно. «Человек, как говорится, дебелой осанки», такий і автор. Цей провінційний графоман уявляє наївно себе письменником. Просто слухати противно. Фальш огидна.

Піду собі геть. Нема сил слухати.

Іду з аптеки. По дорозі коло управління Дніпробуду стоять дві жінки молоді. Прості собі трудівниці. У одної немовля, сповите у білу простиньку. Вона гойдає його на руках і сама ритмічно похитується, щасливо усміхаючись дитині. І мене, що пройшов у п'ятнадцяти кроках і бачив їх всього лише п'ять секунд, обнімає радість. Потім на дорозі спинився самоскид. Друга молода робітниця з привітним чистим лицем кивнула водієві. Він спинив машину. Вона сідає в кабінку, посміхаючись водієві,— своєму, очевидно, знайомому,— а в мене на очах сльози радості. Чому?

Життю. Його простим, ніби звичайним явищам прекрасного, людяного, ніжнього...

ХАМ

Зайшов до N в кабінет. Переді мною сидить свиня... Через кілька хвилин мовчанки вона запитала мене, чи я до неї прийшов. Коли я сказав «так» і назвався, вона, не дивлячись на мене, спитала, що мені треба. Потім таким же... тракторно-хамським чином вона спитала мене, для якої мети, і потім помовчала хвилин зо три, займаючись підписуванням якихось паперів. Соізволила сказати мені, також не дивлячись, що вона не може мені виділити нікого в провжаті для огляду дільниці бетонних заводів і що вона може мені дати записку до виконроба N, якого я мушу десь там знайти. Я пішов. Свинтус так і не глянув на мене.

Противно мені було так, що аж у голові заболіло. Потім я подумав собі: та се ж прекрасно. Слава Богу, найшов-таки свинтуса, що зі своєю хамуватістю теж будує комунізм... що, може, десь в його онуках щезне тавро хама...

У кутку біля нього стояло перехідне знамено комсомольське — хіба не парадокс!

26 / X 1952

Що я помітив?

Не раз ловив себе на думці — серед простих робітників великого будівництва більше відчувається ідейна висота будівників комунізму, більше широти і мрії, ніж серед керівників. Серед вищого складу помічається інерція служ-

би, важкого обов'язку, прози дня. Не завжди бачу в їх очах огні-блискавиці комунізму. У робітників бачу.

Просидів дві години у парторга Дружиніна. Справив він на мене враження на сей раз дуже хороше. Він якось пом'якшав, подобришав, був уважний до всього, що я створив. Подобались йому мої характеристики людей і т. ін. Потім він дав мені пару добрих і корисних порад. Думаю налагодити з ним добрі взаємини. Після Жовтневих свят зв'яжуся з ним тісніше. Пішов од нього додому рівно о 24-й годині. Надворі шалений вітер. Несе пісок і виє вовком, як у театрі. «І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі...»

1 / XI 1952

Запоріжжя. Ночував у поганім готелі. Ранком у Бочкіна. Сильна вольова людина. Старший від Андріанова. Рішення про початок каналу з озера Леніна поки що нема і, може, що й буде не так скоро. Вся увага його зосереджена зараз на півдні. І, без всякого сумніву, головну роль у зрошенні відіграватиме Каховський самотечний канал. А роботи Бочкіна, треба думати, в наступнім році розгортатимуться на півдні. Отже, робити мені в Запоріжжі особливо нічого. Їду до Києва на тиждень. Повернувся до Бочкіна в Запоріжжя для одної мандрівки з ним по трасі і назад до своєї милої Н. Каховки синьоокої. Дуже втомлений. Мушу одпочинути в Києві. Треба мати на увазі, що в наступнім році почнеться будівництво Скадовського каналу, найцікавішого, очевидно. Весь комплекс робіт, отже, кличе мене до синього берега — долі моєї.

2 / XI 1952

Тяжко стогнав і кричав у сні. І від того прокидався. Серце боліло і билось у грудях, ще й зараз болить. І болить голова. Дуже ослаб увесь. Полечу до Києва літаком за чотири години. Намучусь, може. Зате побачу Дніпр і Україну і ще раз, стиснувши руками побите й порубане серце, долину під хмари помолитися рідному краю.

Учора ввечері дзвонила з Москви дружина Юля. Погано було чути. Тільки й розібрав, що мушу на свята Жовтневі бути в Москві. Тому й лечу до Києва на літаку, аби не спізнитися до Юлі.

Москва як місто, в якому є мій дім, уже мене не тягне. Вона лишається для мене вже тільки як столиця, як місто Леніна і Сталіна великих. І ще як місто моїх друзів, де мене люде люблять і де ніхто не позирав косо на мене з діячів культури.

Я хочу жити на Україні. Що б не було зі мною. Хай навіть скоротять мені недовгі вже мої літа, я хочу жити на Україні. Нехай зневага і зло людське круг мене, хай кличуть мене ворогом народу безсоромні й жорстокі службовці-людожери, якщо їм треба так. Я України син, України. Родила мене мати в степу, у доли зростав я, знав щастя і горе у полі — велике життя. У перетворенім степу над великою урочистою рікою серед народу да поживу я, втішу своє серце, порадуюсь щастю його. Лечу.

2 / XI 1952

...Влетів у другий клімат. Зовсім інша атмосфера. Приземлився. Наді мною хмари важкі. Вони зовсім інші, аніж там. Вже не світлі, не легкі й не космічні.

І щось відразу я став почувати — ой, не ждати мені тут добра.

5 / XI 1952

ЇДУ В ВАГОНІ

У вагоні в Москву на свята до моєї Юлюші. На вокзал проводжали Олена Григорівна, Юрій і Максим Тадейович, чарівний і звичайно блискучий талант і добрий. Його сміливо можна писати — Добрий. А се так багато. Перед обідом і під час обіду він був у променистому настрої, було весело, хоч я й заплакав, коли О. Г. почала грати Шопена «Спогади про нещасну батьківщину Польщу», а мене назвав генієм. Я не геній, але поскільки много раз чув се велике слово про себе, подумав, що, може, й були в мені святі проблиски Прометеєвого огню, тільки що зі мною зробили? Нащо одняли у мене Матір-Україну? Нащо збіднили, пограбували моє життя? Десять років. Вже я білий увесь. Доле, пошли мені сили створити ще хоч дві картини про комунізм. Тоді хоч і вмирати.

Прокинувся — зима. Забілили сніги. Заносить снігом Росію на півроку. Сумно. Туман. Їдемо в туманній сніжній пустелі.

— Зікеєво! — чути голоси в коридорі. Виходжу. Маленька станція. Занесена. Домішки. Ліс порубаний лежить, телеграфні стовпи чорніють у сірій мряці. Дійсно, Зікеєво. Як хочеться мені на південь. Вийшов би з поїзда, летів би на крилах.

Рушаєм далі. Ще дев'ять годин — і я в Москві. Дивлюсь у вікно: довжелезний кадр чорно-білого кіно.

Туман налягає. Вже дійсно, як співається в пісні: «З-за туману нічого не видно». Багато думок охопило мою душу: життя моє вже змінилося. На краще? Так, на краще. Я вертаюся до Нової Каховки на будівництво комунізму і живу там три роки. Тільки там знайду я собі щастя.

13 / XI 1952

РИДЖУЕЙ

Після першої подорожі до Туреччини заявив групі вищих офіцерів штабу Атлантичного союзу: «...найбільше здатними для захисту ідеалів (!) Заходу я вважаю турецьке військо, поскільки воно, турецьке військо, має низький культурний рівень, звикло до всяких нестатків, поневірян і послушенства і цілковито проникнуте войовничим духом».

Ось план Риджуея — руками темних наймитів, турецьких яничар, душити «неспокійні» народи Європи.

Вписати до «Прощай, Америко!»

14 / XI 1952

ЮЛІАНА

Я так люблю мою Юлю, як ніби й не любив ще ніколи за двадцять п'ять років родинного з нею життя. Я безупинно говорю їй найніжніші слова. Милуюсь нею, весь переповнений до неї глибокою ніжністю.

...Так, я люблю її, мою Юлю, і з того щасливий. Хто послав мені любов?

Пречиста вода великої Ріки мого народу! Се її цілюща волога оповила, омила мене, її вічно дівоча українська ласка і бездоганна чистота її багато-щедрих фарб.

М'яка тепла вода її оповила мою душу, очистила від журби і скорбот, повернула до краси. І став я тим, для чого родила мене Мати моя, добрим і радісним. Вона наповнила серце моє любов'ю, миром, щастям. І я благословлятиму тепер усе життя чисті її береги, і плескіт ласкавий її хвиль, і синє небо в її водах ніжних, і теплоту материнсько-дівочу, святу від кожного дотику її рідної води до мене.

Річко, річко, душа мого народу, який безцінний дар ти принесла мені! З кожним спогадом я купаюсь в тобі, з кожною світлою думкою лину до тебе на тихії води, на ясні зорі, несучи собі в жертву найдорожчі мислі, припадаю до тебе.

Свята моя, незабутня, вічна! Поклич мене, прийми на свої береги, де трудяться мої люде, де чую спів...

15 / XI 1952

ЩО ЗІМНОЮ?

Чотири години ранку. Пів на четверту. Прокинувся від головного болю. Перебуваю весь час в незрозумілому стані великого і незвичайного піднесення. Або я створю щось надзвичайно чисте і високе, чого ніхто ще не створював, до чого ніхто не підносивсь у думках і почуттях, або скоро помру, і се перед кончиною трепещуть у мені останні душевні й фізичні сили. Здоров'я моє гіршає. Мушу бути готовим до всього. Кого жалію — Юліану мою.

19 / XI 1952

Кров'яний тиск піднявся до 200. Точили кров з мене. Неначе стало легше. Дивитися, як кров витікає і заливає білизну і всю праву руку, не боляче, а дуже прикро і трохи скорботно. Вже так прийшлося. Ну я старався думати про друге і якимось вилетів з кімнати. Та ненадовго. Була велика слабкість і почуття небезпеки. І довго сплю. Вже сплю і сплю четвертий день. Сьогодні сон мені послала доля такий ніжний і хороший... Тільки прокинувся од болю в грудях такого, що й досі не проходить. Приснилось мені неназиване, те, чого ніколи не буде і що завжди чаруватиме мою душу, мої найтонші помисли і викликатиме подяку ніжності.

Спочатку в човні плили по Дніпру. А Дніпро не широкий, тільки глибокий-преглибокий. І вода каламутна, весняна. І я кажу неначе: «Гляньте, пропливаєм святі місця». Тільки ніхто нічого не зрозумів. Потім у човні спали пливучи. І я неначе поруч Віли-посестри, поклавши голову на білу її руку. Потім прокинувся у ліжку рано-рано. Нездужаю. Як смутно мені...

1953

31 / 1 [19] 53

Милого її забили на японській війні в той самий час, коли ще тільки-но зійшла її зоря. Не наложила вона на себе руки. Не прокляла всесвіт і Бога. Не втопилась. На всі ці драматичні речі, вчинки у неї не вистачило героїзму. Вона не була глибока, як безодня, чи гостра [як] блискавка. Вона була ніжна, як вода. Тихо плакала вона на самоті по своєму Василю. А коли хтось пожалів її і приголубив, вона невільно віддалася своєму покликанню...

— Чим же хату покриємо?

— Соломою. Чим.

— Кажуть, що соломою ж тепер не можна.

— Чому?

— Погана солома. Перестали молотити в околот.

— Ні, не тому. Солом'яна стріха, писателі кажуть, є ознакою міщанства, націоналізму.

— Дурниці. Солома в голові — ото міщанство чи дворянство, а стріха може бути всяка. Аби не протікала.

— Еге. У його, мабуть, грошей багато.

— Стріха не міщанська, а людська, якщо є в вас серце.

— Міщанська вона для міщанина, а для нас людська.

Солома у них в голові. Солом'яне серце і блудлива холодна душа.

— Красива.

— Тю, лихо його забори! Вже в соломі націоналізм завівся.

КИТАЙ

Зустрічі творчі

Полетіли в Китай. Або прибула делегація китайських робітників і селян на Каховку.

Глибоко інтимна розмова українських, російських і китайських трудівників землі.

Трудівники землі.

Про ліси, про фруктові дерева...

21 / II 1953

Чотири місяці минуло, як я лежу недужий...

4 / III 1953

Пишу, пишу, не досипаю ночі. Минуле і сучасне проходить перед очима. Гримлять бої й запеклі пристрасні змагання в моїй розбурханій уяві. Кров, і біль, і сльози, й сміх, і часом глум виринають з безодні спогадів і плинуть в потоці великих подій, як шумовиння у весняній бистрині.

У нелюдських труднощах розпавсь у мене на очах мій клас. На очах народжувалося з нього нове людство і на очах вмирало кілька раз, в небачених кількостях, перед якими давно затьмаривсь би вже дантів ад.

Не думайте, шановне товариство, дивлячись велику і страшну мою картину, якщо у вас недобре на умі, не думайте поживитися зі смислу мого життя. Все знаю. І сам себе питаю — нащо описую недоліки й страждання, нащо сміюся часом над собою, читайте — над світом, і плачу й лаюся; для чого і во ім'я чого? Во ім'я любові. Во ім'я правди і слави народу мого... О, як же мало можна висловити!

13 / III 1953

Сьогодні мені сказав Борис Лавренєв, що дружина його бачила, як шостого числа, себто на другий день після смерті Сталіна, коли почався великий траурний похід народу до свого Вождя, Б., мій міністр, приїхав на стадіон «Динамо» грати в теніс. Він любитель тенісу. Всі, хто був на стадіоні, одвертались од нього з огидою і обуренням.

...Ой кому ж ми доручили улюблену нашу кінематографію, в які паскудні нікчемні руки попала вона!

5 / VII 1953

Подумав собі, вертаючись з кладовища, де поховали ми Пудовкіна: чого сіяв Б.? Невже йому була приємна смерть старого майстра радянського кіномистецтва? Нехай він, небіжчик, не до самої смерті був на висоті. Хай зрадили

його натхнення і нелюдська наполегливість розуму. Але ж людина міряється тим, в чому вона досягла висот, а не тим, де її постигла невправність. Б. не годився Пудовкіну в підметки. Єдине, що міг Б.,— кричати часом на Пудовкіна і прилюдно зневажати його. Похорони були убогі, холодно фальшиві. Ні одного теплого кінослова. І було сумно і смутно подвійно. Помер митець із всесвітнім іменем.

І ще подумав я на кладовищі, оглядаючи життя і могили мертвих: чому нігде ні разу не бачив я колишніх керівників? Де вони? Ось уже 35 років минуло — де вони? Чому з керівної посади у нас лише дві стежки: з кабінету в могилу чи в «места не столь отдаленные». Ніхто, ні одна душа, потрудившись і передавши кормило молодшому і дужчому, не порадувалась покою після великого труда? Який закон керує нами — передовим суспільством? І чи немає тут чогось жахливого і глибоко трагедійного? Якоїсь провини і тяжкої помилки?

Т-ко недотепний. Він ніколи не міг захистити як слід свою думку, губився, говорив дурниці, одне слово, справляв неvigідне враження. «Знаходився» він щось через три-чотири години.

«ЗОЛОТІВОРОТА»

Се було, звичайно, дома. Тоді диспут продовжувався, відбувався ще раз. Ворогом була його дружина чи... Він вкладав їй в уста переконливі гострі аргументи проти себе, значно гостріші, ніж ті, з-за яких він зазнав фіаско, але зате і відповідав же він їй! Через годину від неї не оставалося цілої кісточки. І тільки тоді він заспокоювався, до нього верталася творча сила. Жінка се знала і терпіла.

4 / VIII [19] 53

ПЕРСОНАЖІ«ХАТИ»

// Один з персонажів хоче, щоб у майбутньому було багато звіра в степу і птиці. Все хліб та хліб. Я хочу, щоб усе було.

Він мріє про майбутнє. Щоб було цікаво.

І щоб були хижі звірі.

Нічого. Ми виховаємо у них новий інстинкт — дружби до людини.

Досить хижацтва.//

// Неодмінний персонаж фільму — археолог.//

Може бути комедійним.

Введення археолога і археологічних досліджень у районі будівництва дасть змогу часових рішень у фільмі.

Краще, коли археологів буде два: один старий, як от покійний професор Яворницький, другий молодий, який трохи іронічно дивиться на Яворницького. Це молодий учений, весь спрямований вперед, а не назад.

— Дивись назад — це суть нашої нації.

— Дивись вперед, а то лишишся позаду,— і через минуле утверджуй майбутнє в сучасному.

10 / VIII 1953

Потрясаючою і зловісною гримасою нашого часу є, без сумніву, злодійство Берії. Трудно уявити собі, чого натворив за два десятки літ отсей диявол й образі людини, які злодійства вчинено в нашій країні під його злочинним керівництвом. Які постраждали люде невинні, скільки плачевних доль! Як обплутав він старого Сталіна, яку тяжку і фантастичну атмосферу лжі створив він у Кремлі! Уявляю, скільки було сфабриковано так званих змов, зрад, замахів на життя для єдиної мети вислужування, у твердженні власної виключності і незамінності.

...Пригадую диявольську пику, що скорчив Берія, коли привезли мене до Сталіна на суворий страшний суд з приводу невдалих помилкових фраз, що вкрапилися, за словами самого Сталіна, в мій сценарій «Україна в огні». Витріщивши на мене очі, як фальшивий поганий актор, він грубо гаркнув мені на засіданні Політбюро (на початку сорок четвертого року):

— Будем вправлять мозги!

Хто тільки не вправляв мені мозги, Боже мій, кому не клявся я в вірності партії і соціалістичній Батьківщині, які ментори не повчали мене!..

— О, я знаю тебе! — грізно киваючи пальцем і так же злобно витріщивши очі, повчав мене «друг Берії» Ч. — Ти вождю пожалів десять метрів плівочки. Ти жодного епізоду в картинах йому не зробив. Пожалів! Не хотів зобразити

вождя! Гордість тебе заїла, от і загибай тепер... Ти-и! Як треба працювати в кіно? І що твій талант? Тьфу — ось що твій талант... Нічого не значить, якщо ти не вмієш працювати... Ти працюй, як я: думай що хочеш, а коли робиш фільм, розкидай по ньому те, що люблять: тут серпочок, тут молоточок; тут серпочок, там молоточок, там зірочку,— тут «перший маестро» почав навіть показувати мені, як саме треба розкидати серпочки і молоточки, від чого я трохи не провалився в землю від обурення, розпачу й огиди.

Розкидавши уявлені серпочки, маестро гордо став передо мною і підняв голову і «вказательний» перст:

— От і був би ти людиною. А тепер моя порада тобі: зникай, нібито нема й не було тебе.

Страшно мені пригадати слова сієї темної лихої людини, улюбленця і «друга Лаврентія Павловича», «преуспеваючого» в серпочках, майстра розкидати молоточки і зірочки, депутата і т. д., і т. д.

— Михаїл Едішерович,— спитала дружина Всеволода Вишневського... пронизливим голосом, коли маестро ошчасливив квартиру мого друга Всеволода своєю урочистою появою в зв'язку з постановкою «Незабутнього 19-го».— А чому в «Падінні Берліна» у вас всі члени Політбюро зображені безсловесними манекенами?

— А вони такі і є, — нічтоже сумняшеся, гордовито відповів їй «друг Берії». Я був приголомшений. Глянули ми зі Всеволодом, уже хворим, один на одного.

Але найогидніше... трапилося зі мною напередодні арешту Берії. Як потім виявилось, він уже був арештований, але ніхто з нас, простих смертних, про се не знав. Знав, очевидно, «друг» Ч.

У міністерстві... переглядаю разом з Іваном Козловським фільм. Відчиняються двері: він. Якась жіночка, що завжди за ним волочиться, сіла в крісло, сам же «друг» прямує до мене зразу. Знаючи явно, що я тут сиджу. Одводить мене в куточок:

— Слухай, Сашко, я хочу сказати тобі ... (пошепки) сказати тобі дуже приємну вість для тебе... Якщо тобі треба... слухай мене уважно... якщо тобі треба влаштуватися творчо і взагалі влаштуватися гідно своєму значенню тут, у Москві, або на Україні, в Києві, напиши коротенького листа Лаврентію Павловичу. І не відкладай. Напиши: «Дорогий Л. П., і т. д. дуже прошу вас допомогти мені творити...» і т. д.

Зрозумів? Він усе тобі зробить. Зрозумів? Можеш мені вірити. Це я тобі, запам'ятай, говорю. Хай буде тобі відомо, він краще до тебе ставиться, ніж ставився... Я виїжджаю в Грузію. Тут я нічого не можу заслужити... і т. д.

Я промовчав. Я був придавлений сією розмовою. Маєстро зник одразу ж. Я досі не можу зрозуміти, що се? Провокація? Купівля? Яка темна людина, яка чорна душа...

18 / VIII 1953

У вагоні

Народ народу подарував ріку.

Тема для блискучого оповідання або сценарію.

ЗОЛОТІВОРОТА

Золоті ворота в комунізм. Юнацтво мріє збудувати їх серед степу і щоб через них текли води Дніпра по степах України.

ТАК ВОЮВАТИ, ЯК МИ

// Пам'ятайте тільки одне: так воювати, як ми воювали, і не снилось проклятій вашій крамарській натурі.

І не вмирили ви в битвах так, як умирали наші герої, і не перемагати вам ніколи так, як перемагали ми.

Такої міри любові до життя і подвигу, такої пристрасті перемоги не видавити із своїх крамарських душ і не купити ні за яке золото.

Що ваше золото? Які смішні і дурні ви сьогодні з вашим золотом.//

// — У нього слабе місце — вважати себе важною персоною.

— Він піднявся все ж до високої посади.

— Так, але ж і ящірка не гірше за орла досягає найвищих гірських верховин.

— Господи, це неможливо.//

ДОДРУГОГОСПОРУ

// Заходи для врятування народу і держави не завжди лишаються однаковими.

«Сама добротність стає пороком, коли застосовують її помилково».

23 / VIII [19] 53

Журнал «Нейшнл перентс тічер» — про систему виховання в США. «Все, чого потребує країна,— це люди, які будуть вбивати інших для того, аби вижити самим».

«Капіталісти володіють школами і університетами на правах приватної власності, подібно до того, як володіють вони банками, валютою, пресою».

Готування до війни, до нищення... штучно створений психоз небезпеки і т. ін.

Пригадати всю «Прощай, Америко!» і статтю в «Новом часі».

Епізоди в літаку

// — Хочете писати про майбутнє? Приїжджайте до нас на будівництво і розкажіть людям про те, що буде через... років.

Коли закінчилось це дивне оповідання про те, яким буде степ через п'ятнадцять літ, молодий хлопець зітхнув і, дивлячись удалину, спитав:

— А яким стану я в той час?//

// — Навіщо ти написав те-то і те-то? Адже цього ще нема.

— Це наукова фантастика.//

// Великі будови — це кульмінаційні вишки нашого господарства.//

// Треба написати п'ять оповідань.

Від мрії Леніна до гігантського сучасного — майбутнього.

Народи нашої країни пройшли уже гігантський шлях.

Полезахисні зони — ліси комунізму.

Новий пейзаж комунізму — це краса майбутнього, і в цій красі краса наших душ, нас, як авторів і творців майбутнього, нових людей на землі.//

Годинна бесіда з т. Кузнецем Я. М. про два варіанти.

1. Самотьочний (прийнятий урядом).

2. Механічний (Геден).

Другий дешевший на 5 мільярдів без Молочанського водосховища. У когось у вересні забігають «мальчики кровавые в глазах».

Образ Кузнеця інтересний.

Говорив йому про сибірські ріки, про Давидова, Вінтера і т. д. Все розуміє. Правда, треба тему трактувати у всесвітньому масштабі.

Пристрасті великі.

Пригадав йому Лисенка-Цицина.

ПРОПАВ

// 1. Іван Іванович, що займав великий пост, буди викликаний до Петра Петровича, який займав ще більший пост, почув раптом на свою адресу несподівано грубе:

— Геть! Іди геть! Мерзотник, так і так!..

2. Зовсім збитий з пантелику, вмить вийшов, в очах по-темніло... плило все в голові... «Пропав».

3. Дома всі стурбовані. На роботу вже не поїхав. Не їв, не пив. Усю ніч не спав. Вів внутрішній діалог. «За що?» Перелічував усі свої заслуги, свою відданість праці, мрії... За що! Не можу я більше працювати. Руки опускаються.

Йому здавалось, що всі уже знають про його ганьбу, про його падіння.

А може... не дай Боже... невже?

4. На другий день був знову викликаний до П. П. Ішов — ноги не несли. Ввійшов. Був зустрінтий ласкаво, з вибаченням:

— Простіть мене. Я одержую ось уже два роки скарги на вас за брутальну поведінку і вирішив дати вам змогу перевірити це на собі... Жалійте людей. Не ображайте.//

1954

2 / II 1954

Щоб закінчити про Берію і ніколи до нього не повертатися.

Все, що я знав про суд над ним, про його знищення й про зміст звинувачувального вироку, про що розповів мені

К., все настільки огидне і мерзотне, настільки злочинне і таке патологічно-мерзотне, що далі вже нікуди. Не можна ні писати, ні доповідати робітникам і колгоспникам, ні повчати дітей, бо все позбавлене найменшого повчального смислу. Забути ганьбу й скотиняче убоге нікчемство.

Як же так сталося, що на найвищому поверсі нашої будівлі нового світу завелась аморальна неприпустима гідота? Що ж тоді ми з себе уявляємо? Хто ми? Чому ж стало можливим? Що робити? Соромитись, обурюватися, зневажати? Саркастично хитати головами? І т. д. і т. п. Права рука великого протягом майже двох десятиліть років була рукою дрібного мерзотника, садиста і хама. От трагедія! От що заводиться за високими непровітрюваними мурами. Тисячі агентів-дармоїдів, розставлених по вулицях і скрізь, де треба і не треба, протягом двадцяти років охороняли запроданця Батьківщини, партії... Що це? Кому ж тепер клястися у вірності?

Вже сива голова. І серце не вгаває од болю. Болить моє серце, болить. Третину століття клянусь... Кому? Будьте ви прокляті, зрадники жорстокі, авантюристи.

20 / II 1954

Ні один із землячків не зайшов, навіть не подзвонив. Бояться, і вже я не потрібен їм. Немає вже мене. Вже я давно похований, забутий.

Кожен дбає про себе. Кожен прагне чину й слави.

20 / II 1954

Як мені жаль... Доле моя, для чого послала ти мені так багато жалю? Доки я носитиму його? Коли вже ти приспиш мене, смутку мій? Коли ущухне біль, і невблаганне серце, розторгане і знесилене до краю, замовкне, і я забуду смуток свій і біль? Земле моя, рідна, коли б хоч Ти була щаслива!

26 / II 1954

— ...Через тебе, негідника, немає щастя у колгоспі.

— Поживете й без щастя, чорт вас не візьме. Щастя, щастя! Є речі більш важливі, ніж оте щастя.

Помер Яновський Юрій. Тільки що одержав телеграму з Києва і говорив з Оленою по телефону. Нещасливий мій друг. Скільки й пам'ятаю я, весь час він мучився, страждав фізично і душевно. Все життя його було скорботне. Навіть писати перед смертю почав по-руськи, очевидно, з огиди до обвинувачень в націоналізмі, з огиди до дурнів безперечних, злих гайдуків і кар'єристів. Чоловік талановитий, чесний, тонкий, ображений до краю життям. Вічна Вам пам'ять і земля пером, друже й письменнику нещасливий.

Хто ж сьогодні заробить на Вашому сумному некролозі? Хто перелічить Ваші недоліки, хиби, Ваші «злісні намагання» повалити державу робітників і селян, яких Ви так любили? Хто покладе собі за це гроші в кишеню? І. Л. чи якась інша графоманська потвора, жорстокосердна, безжалісна й темна?

Нарешті Ви перестали бути винуватим, перестали заважати комусь і загрожувати хорошими п'єсами. Шаную Вашу любов до нарвду і чесність.

18 / VII 1954

...Три роки ходив до мене в дім генерал С. під виглядом знайомого. На «ти» перейшов і, видно, людина була добра. Скільки він мені розповідав всіляких страхітливих речей про своє відомство, про свого шефа Берію. І потім одного разу раптом заявив: «Прощайте, я більше до Вас не прийду». А Юлії Іполитівні: «Я мав велику неприємність по службі. Лаврентій Павлович потребував від мене знищувальну доповідь про Довженка. Я сказав, що совість не дозволяє мені нічого, окрім доброго, писати про нього. Тоді Берія грубо вилаяв мене».

З тих пір я ніколи не бачив генерала...

18 / VIII [19] 54

Поїзд

А НАЙГОЛОВНІШЕЗГОЛОВНОГО

Синтезувати нову комуністичну психологію. Виразно зобразити всі можливі її прояви в роботі, в спрямуванні, в етиці і естетиці.

Мусять родитись у картині люди нової нашої безпрецедентної доби — комунізму.

Фільм про Великих та маленьких людей, що творять нову еру на землі — еру комунізму.

3 / IX [19] 54

ГЕРОЇ І ЖЕРТВИ

(До питання про прекрасне)

// Для повноти картини потрібні в селі не тільки герої праці й битв, а й мученики, тобто жертви самоуправства, беззаконня і сваволі. Це люди чесні і морально пристойні, яких ні за що ні про що висилали, потім прощали незаподіяні злочини, і вони сьогодні ходять серед нас, не знаходячи собі ніякої вже точки опори, подібно до грішних душ у микеланджелівському «Страшному суді».

Це до епізоду питань. До речі, згадати Кравчину, де він записує перед смертним боєм у партію і де всі сповідаються перед ним. Усе це до питання, до великого многогранного питання про прекрасне.//

12 / IX [19] 54

Сьогодні мені шістдесят років минуло. Учора цілий вечір був схвильований, весь переповнений складними думками: промайнуло моє буремне життя. А зараз я сиджу біля вікна в Каховці. Прекрасний тихий ранок. Передо мною зовсім близько синіє Дніпро, за тихою дніпровогою водою біліє Козацький острів і село Козацьке по тім боці, а на осінньому небі ні хмариночки.

Мені радісно й приємно, що своє осіннє свято я зустрічаю в новому соціалістичному місті — в Новій Каховці біля греблі, що створить тут нове море, і нове життя, і навколо мене нові люде.

Сьогодні неділя, все відпочиває і навіть на річці поменшало пароплавної руху. Я люблю Нову Каховку. Люблю Дніпро — велику річку мого народу, чисте ласкаве повітря, ясне небо і широту у всьому, і стриманість в пейзажі, і величавий спокій. І нігде мені не хотілося б так жить, як тут, на чудесному рідному березі. Нігде й ніколи я не проймався так любов'ю до людей, як тут. Каховка, де колись, в минулому

столітті, батракував ще молодий мій батько, стала батьківщиною мого серця, вітчизною найдорожчих моїх почуттів.

Учора й сьогодні я одержав багато привітальних телеграм. З Москви, звичайно, не з убогого Києва.

В привітальних телеграмах згадують з подякою мою роботу, вказуючи на її всесвітнє значення. Як мені жаль, я майже ніколи не думав про всесвітність свого творчого значення. І жаль, що так мало я зробив: часом бракувало позитивного стимулу, а негативні ніколи мене не надихали ні на що.

Увечері мене привітали Андріянов, Єлістратов, Шерстков і інші керівники Дніпробуду з дружинами. Була виключно тепла, приємна зустріч. Я був безмежно вдячний їм і весь зворушений. Чарівною була Юлія.

Національну форму і зміст я відчував завжди, й сьогодні особливо. Гірко мені? Гробить мене розпач чи жаль? Ні. Небо таке ясне, і повітря прозоре.

Я благословляю життя велике і прекрасне і благословляю свою землю, що обдарувала мене такими дарами. Усіх людей сьогодні я люблю. Люблю свій уряд, партію свою, хоч до неї не записаний в канцеляріях і несучи в собі тільки її зміст, мету і обов'язок перед світом.

Люблю народ свій палкою любов'ю. Ущухло багато бур в моєму серці і пристрастей ущухло багато, тільки одна з них лишилася в мені назавжди: пристрасть етична, і за це я благословляю свою долю і свій час.

Ось приходять пароплав, я дивлюсь на Дніпро, на високі сріблясті береги, на острів з білими пісками. Я весь здаюсь собі схожим на пейзаж. Я зливаюся з ним, і мені хочеться плакати, сам не знаю під чого.

25 / IX [19] 54

Сьогодні я чомусь згадував про виступ Чарлі Чапліна у пресі чи в промові зі слів Андрія Малишка.

Чаплін заявив, що слов'янство поки що дало світові в кінематографії одного митця — мислителя і поета. Він назвав моє ім'я, від чого, очевидно, українська частина нашої радянської делегації діячів культури ніяково опустила очі, не знаючи, як реагувати...

// С. красуня. Струнка, з красивими руками, з великим низьким лобом, голубоока. Чорт знає, які дияволи таяться в ній. Вона, звичайно, завоює його.

Сидячи на одній парті в гідротехнічному інституті, вона не може не завоювати його, тому що та, дружина, вдома. Вона вдома — і більш нічого. І все за С. Все говорить про те, що пара його — С. Так він і поїде з нею на нове будівництво, в нове життя. А дружина лишиться на березі нещасна. І буде плакати вона, і проклинати долю, і кликати його, але нічого вже не зміниться. Судилась їй сирітська доля покинутої.//

// Критики скажуть, звичайно, — вигадав автор конфлікт. Нема такого конфлікту. Наші маси давно вже переросли і вирости з цього кола нікчемних приватновласницьких проблем. Де він їх побачив? Де він побачив цих уявних матерів, які замість того, щоб з радісною усмішкою на устах переселятися з тісних мазанок у світлі нові будинки, раптом почали плакати і цілувати одвірки, та ще з такими слізливими причитуваннями? Нема цього! Нема!

Тут автор зразу змушений буде поспішити назустріч критикам з заявою якщо не про свою цілковиту з ними згоду, то в усякому разі з виявленням радості, що вони цього ніде в житті не помітили. І навіть заздрощів. А втім, ні. Заздрощів до критиків автор не відчуває.//

УСЦЕНАРІЯХІФІЛЬМАХ

// Скільки на думці?

Що на думці, те й на язиці.

Усе персонажі сповіщають у тій чи іншій нескладній формі один одному про те, що вони зараз робитимуть.

У підтексті майже нічого нема. Все однопланове. І немає мислення. І кожному відведено судити не вище чобота.//

// Відсутність підтексту в ролях не дозволяє авторам творити образи. Тому вони не живуть, тобто не мислять («Я мислю, отже, я існую»). Вони читці реплік.//

// Що може людина? Могутня нечувано наша людина сьогодні. Взагалі людина сучасності — якими засобами вона володіє? //

Верещака. Працюєте погано. По-старому.

Тихий. Скажіть мені: коли б були ви не письменник, а хлібороб, як ми от, як би землю краще по-новому обробляти?

Верещака. Я? Я про це не думав. Я взагалі кажу.

Тихий. Жаль. От бачте.

Верещака. А ви? Коли б були ви не колгоспник, а письменник, про що б ви книжку написали? Ви про це думали?

Тихий. Думав. Я написав би книжку про гарну, лагідну людину, добру і чесну. Про те, як призначили її, цю людину, на роботу, таку, для якої у неї ума-голови не хватає. І як оця людина поволі стала злою нечесною, гидкою і нещасливою. І як через неї стало нещасливими багато гарних, розумних людей. Не перебивайте. І як потім у це село приїхало високе начальство і цю людину вроді неначе вигнало з посади, і як усім нам знову стало легко й ловко жити. І тій людині теж.

Верещака. Так. Може, ви назовете прізвище цієї людини?

Тихий. Можу назвати. Можу й не назвати.

Запорожець. Не називай, Трихван! Усі вони один у одного горілку п'ють. Правди не доб'єшся все одно.

Тихий. Доб'юсь.

Верещака. Одне можу вам сказати: напевно високе начальство до вас не приїде...

4 / X 1954

Вранці був у Грушівці в новому Грушівському Куті, перейменованому на Ленінське. Дорогою шалений вітер і пилюка. Холодно й незатишно. Болить голова.

Загальні збори колгоспників проходили в літньому клубі. Зелений паркан, сцена під відкритим небом на вітрі.

Помітивши мене, голова колгоспу щось шепнув секретарю партбюро, той своїм хлопцям — голові сільради і ще комусь. Ті швидко підійшли до мене і запропонували негайно їхати в місцевий музей. Я одразу все збагнув. Комусь не хотілося, щоб я був серед колгоспників і чув їхні розмови. Розмови, мабуть, були не вельми приємні для

начальства. Так я був усунутий од спілкування з народом. До тягаря фізичного додався духовний тягар.

У музеї зустрівся з двома педагогами і директором десятирічки.

Музей цікавий. Це фауна колишніх плавнів. Фауна дивовижна. Більше її не буде. Не буде ні птиць, ні звірят. Буде лише водяна енергія розпланована.

Бесіда з учителями та головою сільради була дуже цікавою. Хоч вона нічого не дала нового, і все ж цікава. Я все передбачив заздалегідь, і моє припущення цілком підтвердилось. Загалом із села вийшло декілька генералів, полковників, один капітан із Північного льодовитого океану...

— Як же колгоспники поставилися до ідеї моря, переселення? Як і що говорили з цього приводу люди в Грушівському Куті? Як будували нове село?

— Проклинали усі, кого переселяли, і всі, хто цей захід здійснював! — не витримав голова сільради і бабахнув правду. — Якщо вже по правді казати — усі проклинали!

Учителі глянули на нього здивовано. Він і сам оторопів і одразу замовк. Потім він разом з учителями говорив звичайні банальні речі, закриваючи цю оптимістичну драму тупими й порожніми жартиками, копіюючи «дядьківський» тон. Проте правда на мить все-таки вирвалася і освітила блискавкою велику історичну необхідність, котрій підкорене тут все життя і котра складає найголовніший і найвищий смисл цього життя, найвищу правду.

Так купу гною розгрібаючи... Ні, так серед тонн руди й шлаку добувається міліграм радію. Так я добув його сьогодні.

У швидке зникнення плавнів ніхто не вірив.

— Балакай... Тут, вже як на те пішло, то й за п'ятнадцять років ніхто їх не вирубає,— говорили старі чоловіки-рибалки.

А вийшло так, що привезли техніку і вирубали за одне літо.

В музеї фауни плавнів. Фауна, зібрана учителями-любителями та юннатами, воістину дивовижна. Яких тільки болотяних і лісових птиць, якої водоплавної дичини тут не водилося! І навіть кози та єнотовидні собаки й лисиці. Багаті були плавні, поетичні і несказанно прекрасні.

І от вони щезли назавжди. І жодна художня наволоч не замалювала їх на пам'ять нащадкам, боячись, мабуть, звинувачень в націоналізмі або біологізмі чи пантеїзмі, чи ще

якомусь критичному «ізмі». Животворяще Каховське море нічого вже не скаже нашим нащадкам про свою передісторію, ніби й зовсім її не було, ніби народилось — виникло воно в бозна-яку еру, а не на початку будівництва комуністичного суспільства.

Увесь знаменитий Запорозький Луч, чаруючі історичні запорозькі ріки, заводи й села, де люди народжувались, кохали і вмирали,— нічого не залишиться в пам'яті. Комусь так треба.

Вітер і пилюка. Шумлять акації під вікном випадкової моєї хати. І я замислився. Невесело мені.

Що я можу видобути з деталей дня? Безперечно, потрясаючу «блискавку» голови сільради. У будь-якій формі, але вона повинна бути в картині, повинна десь блиснути трагічним світлом, глибоко захованим людським світлом. І тоді все стане незмірно людянішим, прекраснішим, дорожчим...

ХАМИ

Голова риболовецького колгоспу Ш. зірвав у с. Покровському запорозьку церкву. Усе це він зробив при невтручанні партсекретаря і голови колгоспу, який «церкву не будував і не буде її руйнувати». Благословив Ш. на цей мерзенний злочин секретар Нікопольського райкому Б., негідник, очевидно, першокласний. От тобі й пам'ятник старовини, от тобі і Міністерство культури.

На цю жахливу тему можна написати дивовижне оповідання.

Інтелігенція села Покровського показує дулю в кишені. Учителі од громадської роботи усунулися. Треба дізнатися, чому. Керівництво — голова колгоспу і секретар партгрупи — люди нецікаві. Голова колгоспу [...] (нрзб) загібає гроші, з народом жорстокий і холодний.

5 / X 1954

СЕЛОПОКРОВСЬКЕ

Серед зруйнованих залишених хат одна чомусь справляє особливо трагічне враження. У неї ще не зовсім стара покрівля. Стіни її міцні. Вона могла б ще простояти добрих дні сотні років. Вона земляна вся, ніби сама виросла, мов

печериця, із землі і ніхто ніби її не будував. І двір ще майже не торканий. Стіни її ще білі й чисті. Але з неї вже виламали ломом вікна і двері. На місці вікон зяють чорні, неправильної форми отвори, і вона чимось з першого погляду нагадує мені давньогрецьку трагічну маску з Есхіла. Від неї віє похмурим жахом неблаганної приреченості. Це засуджена на загибель жінка. Навіть більше. Це засуджена на щезання Ера селянського буття.

У цьому дурнуватою селі знищили чудову камінну церкву, збудовану свого часу запорожцями. Церква була на честь Покрови Богородиці. Звідси і назва села — Покровське. Йолопи церкву зруйнували. Залишилось ім'я. До імені йолопи ще не добралися.

6 / X 1954

Грушівський Кут. Увесь майже перенесений. Немає вже багатющого старовинного села. Де-не-де залишилися тимчасово недорозібрані хати, контора і т. ін. і недовирублені фруктові дерева. Враження незабутнє, страшне, хвилююче. Це так само хвилює, як і будівництво Каховської ГЕС. Це її зворотний бік. І це також потрібне художникові, як ученому потрібні хворі люди і навіть трупи для пізнання життя загалом і для вивчення здорового організму.

Удалечині серед руїн та розрухи одна хатинка старенька, але ще ціла. Поряд бабуся пораяється біля літньої пічки. Собака на ланцюгові. Груші, черешні. Починаю балачку. Звуть її Антоніна Крамар.

— Тут я і родилась отсе років 70 чи не п'ять тому.

Антоніна маленька. Лице добре, лагідне, із слідами колишньої великої, судячи з усіх її рис, краси.

— Ще батько мого покійного чоловіка говорив, давно це було, що будував цю хату його дід — запорожець.

Я підходжу до хати. Покрівлі вже нема. Хата у мій зріст, уся увійшла в землю. Вікна крихітні. Великі товсті причілки видаються далеко вперед — ознаки старовинної архітектури. Їй років 250.

— Отсе ж бо дерево яке, бачите. Старе, а не врубаєш. Вона вже в землю увійшла по коліна, і стріха на ній горіла аж два чи три рази. А сама, бачте, яка міцна!

Я заходжу в міцну запорозьку хату. Ступати треба вниз. Всередині хата така, що коли б перенести її в столицю в

музей і показати людям, ніхто в світі не повірив би, що в ній прожила Антоніна свої 75 років, що й досі живе з дочкою і онуком, вісімнадцятилітнім хлопцем, що ходить до школи.

— Вона поділена якимось на дві половинки. Всередині дверей нема, а лише дверний проїом низенький. Усе в ній ветхе, низьке, древнє. Фактично, вона поранена. Всередині я уперся головою у сволок. Стеля не рівна, а трохи горбиком, як робиться се у землянках. Як жаль, що ніхто її не зафотографував.

— Вже ми переїхали на гору. Там у нас уже нова хата. Очам своїм не вірю, що у нас уже хата нова.

Старенька Крамариха радіє, і я радію разом з нею серед старовини, що вже щезає на моїх очах.

Насправді ніхто в Покровському не оголошував людям на загальних зборах про те, що треба переносити половину села. Жодної загальної роз'яснювальної роботи не проводилося. Просто заходили у двори, обміряли, записували і кожному індивідуально повідомляли про затоплення і про необхідність переселитися на гору. Більше того, усім, хто не встиг переселитися у визначений строк, заявляють:

— Якщо до такого-то числа не переїдеш, попереджаємо — будемо ламати будинок бульдозером незалежно від того, живеш ти в ньому чи ні.

Це може служити темою епізоду. Як не умовляли Н. діти, сусіди. Як не переконували — нічого не допомогло.

Пізно увечері, йдучи зруйнованою і залишеною вже людьми вулицею, я зустрів хлопця. Він був з велосипедом. Дуже сумний, заклопотаний чоловік. Він член риболовецької артілі. Йому дах не збудували, він боїться зими, у нього дружина й маленькі діти і він дуже пригнічений і стурбований. Він невдоволений. І в його голосі страждання. Від нього я почув, що минулого року зі старого Грушівського Кута людей виганяли силоміць.

— Що це таке? Це вже, виходить, війна? — У голосі рибалки страждання.— Дехто собі, вибачте, вже й нужник шифером покрив, а мої діти без покрівлі.

Помітив я ще одне в колгоспах: ніде не зустрів жодного веселого обличчя. Усі невеселі, стурбовані. І багато обличчя печальних. Важко живеться народу. Немає пісень. Ніде не співають. Є горілка. Як страшенно дорого обійшлася народу нашому війна.

Зробити фільм про нинішнє село неймовірно важко, якщо всерйоз говорити про правду життя, а не брехати на догоду чиновникам, які бояться усього вищестоящого. Одна лише зовнішність людей спонукає до найгіркіших роздумів. Це якщо говорити про одяг і житло. І самий вигляд людей не дуже тішить. Обличчя розумні, бо люди справді розумні, але це такий суцільний заклопотаний, затиснутий будень. Як нелегко дається народу трудовий героїзм! Як далеко до комунізму. Як ще нудно і важко в наших селах. Це все ж щось на зразок майже колимального.

Порожньо в хатах. Ніхто нічого не має. І життя нікому нічого, крім праці і шматка хліба, не обіцяє. Коли подумаю я про Москву, про Київ — про письменників, інженерів людських душ (яка іронія!), про критиків, художників та інших «діячів», квітучих, вгодованих, про їхні квартири-музеї, і згадаю їхні наскрізь брехливі, безсоромні розмови про народ, про село, і згадаю себе — усіх нас, що ухопилися за рятівничо-мізерне і вульгарне «кожному за потребою» і «ми проти зрівнялівки...». Так, найбільших успіхів ми добилися на фронті боротьби із зрівнялівкою. Мабуть, як ніде. Тут нас заїла лососина. І жоден письменник, жоден діяч культури, жоден учитель життя, жоден політик, окрім Леніна, не відважився подати народу приклад власним життям. Не вистачило у нас на це мишачої натури. Обуржуазились, оміщанились усі. Усі жирненькі стали, мов відгодовані свині.

Чомусь вірю, що цього немає у китайців. Мені здається, що там душі людяніші і чистіші і більше смаку.

с. Покровське

8 / X 1954

Останній спогад про церкву. Мені шістдесят років. З п'ятнадцяти літ я не вірю в Бога і відтоді не був у церкві. Але в с. Покровському я пошкодував, що Бога нема. Мені страшенно захотілоя, щоб Він з'явився хоча б на п'ять хвилин і, побачивши зруйнований негідниками пам'ятник давньої архітектури, споруджений на честь його Божої Матері, покарав лютою смертю темних і підлих іуд, що скоїли цю мерзенну справу. Прощай, Покровське. Віри в неіснуючого Бога в тебе не зменшилося. Зменшилося краси.

РОМАН

У всіх його проявах розікласти на п'ять пар:

// Любов і радість.

Ревнощі і страждання.

Народження дітей.

Розлуку.

Злиття сердець, щастя владання.

Обман і мерзотність.

Прагнення до висот і допомога друга.

Прагнення до висот і гальмування міщанки.

Похибки серця.

Гармонія.

З усіх повсякденних явищ поєднати один вірний і точний роман. Переплести всі долі пар.

НІЧ

1. Вони в степу обійнялись (тема моря).
2. Вони потонули, море закрило їх.
3. Друга пара на човні на Дніпрі..
4. Човен на Дніпрі. Вони в ньому лежать.
5. Сцена підла.
6. Вона одна в степу. Страждання. Музика.
7. Фівчук лягає спати.//

Був я щасливий цілий місяць. Ну тільки трудно мені. Великі громади думок не дають покою ні вдень, ні вночі, і тиск кров'яний знесилює мене і примушує часом задумуватись — чи довго я творитиму, чи вже прийшов мій час складати зброю.

Я мислив образами, тому що я художник. Се була творчість радісна, легка і, здавалось, бездонна. У мене була крилата душа, і розум, і серце. Все якимось гармонійно сполучалось у мені, і творчість моя радувала людей. І сам я радував людей своїм видом і вдачею.

Ішли літа. І все частіше й частіше почало здаватися мені, що я вже не той. Думання образами стало покидати мене. Із крил моїх немовби виривало вітрами пір'я. Я став

мислити ідеями, завданнями, тематичними планами, тому що мені вже точно документально відомо, на який рік в моїх почуттях створення мого Євгенія Онегіна, мого Тараса Бульби, Короля Ліра мого заплановано.

Множество маленьких сірих людей поступово і методично послідовно переконували мене, що я — «ошибаючийся». І що головне, на що я здатний,— се різні «наказуєміє» помилки. І великим трудом я піддавався їх обробці. Вони возненавиділи мене, бо більшість із них була не руська й не українська. Їх влада мусила ненавидіти мою владу художню. І, очевидно, в кінці кінців я здався, бо я думаю тепер теж ідеями. У мене їх багато. І всі вони прекрасні й високі, і живуть вони в мені, як в «Правде», як в «Известиях». Тільки образи покинули мене. Одвернулися од мене мої улюблені, рідні, дорогі. І я ходжу з важкою від дум головою, і часом страх мене проймає і скорботи охоплюють душу — ангели покидають мене, а ворогів кругом, аж темно.

15 / X [19] 54

Космополіти із «Запоріжспецілісагу»

Ця організація, очолювана пройдисвітами, походження яких цілком зрозуміле з їхніх дій, закінчила свою роботу в чаші Каховського моря. Так щоб не ліквідуватися, що вона вигадала? Вона придумала свій великий план «перетворення природи». Вона перекинула свої механізми у заплаву майбутнього Кременчуцького водосховища, де ще тількино розпочинаються розвідувальні роботи, і вже почала «діяти». Ще немає затвердженої території водосховища, а безбатченки і пройдисвіти уже вирубали понад 10 000 кубометрів кращого соснового лісу за майбутньою дамбою. Тобто на чудовій території, яка не буде затоплена, а, навпаки, повинна б прикрасити береги нового Кременчуцького моря. Перестріляти цих негідників — мало.

Водосховище Кременчуцьке потребує перенесення 45 000 дворів. Три райони цілком підуть під воду з різкими садами. Місто Новогеоргіївка усе йде під воду.

21 / X [19] 54

Такого чарівного дня, як у нас в Каховці сьогодні, я, здається, ще не пам'ятаю. Такої теплої ласки, тиші, такого

чистого теплого нічного неба і таких чарівних фарб на (нрзб) осокорах, абрикосах. Все в золоті, а Дніпро, що був два тижні темно-синім, сьогодні став срібним.

Я бачу сокорини з вікна, і воду дніпрову, і Козацький острів, і село Козацьке, і скіфські могили десь на чистім обрії, і небо.

Вечоріє. Ми тільки що повернулися з Дніпра. Плавали на катері Юля, я, інженер І. і інженер О. М. М. з Дніпродзержинська. Він родом з Києва, чарівний, приємний, легкий старий чоловік. Ми поспівали з ним трохи. Повіяло старовиною милою і теплою. Завтра рано виїздить до Москви моя любимиця Юля, і я зостаюсь один. Місяць, що ми тут з нею прожили, був щасливий. У нас було багато хорошого, багато гарних і чистих думок. Люде хороші й порядні оточували нас... І зробив я чимало. І весь наповнився радістю, вся душа радіє. Люблю народ.

22 / X [19] 54

Н. Каховка

Деталь.

Їздив з М. в Стару Каховку. Хотів знайти невловимих водобудівців. Двічі не заставав. І обидва рази мене вражали секретарки зава і парторга. Обидві досить гарнесенькі, молоді, з гарними фігурками. Але пики в обох злі, як у гадюк. Вони ніколи не бачили мене в житті, не знають, хто я. Але обидві огризалися на мої запитання, наче перед ними стояв не сивий відвідувач, а їхній найлютіший ворог.

Яка дивацька відсутність елементарного виховання! Так хотілося сказати: «Посміхнись ти, дурепо паршива! Попроси мене люб'язно сісти. Які ідіоти тебе виховали? Який дурень узяв тебе до себе на роботу?»

Потім я подумав: «Ні, змовчу. І тихо піду».

Можливо, вони копіюють своїх начальників?..

23 / X [19] 54

Різне... Да! Заходжу я до Петра Івановича. Скільки років не бачилися! Людина культурна, море чарівності. Є нам що згадати. Одне слово — зустріч майже близьких друзів. Розмови високі, політично спрямовані до самих вершин комунізму. Просунувся Петро Іванович, просунувся здорово! Ось як злетів! Ну і досвід, звичайно, керівної роботи, і

зовнішність, і голос, і посмішка, і щось таке, знаєте, високе і принаadne, керівне на обличчі...

Але ось дзвоник секретарки. Коротка розмова. Петрові Івановичу треба когось прийняти. Хтось зараз повинен до нього ввійти з підлеглих. Чому я це знаю? Я бачу: Петро Іванович непомітно для себе і для мене, через звичку, вже інша людина... Відвідувач заходить... Розмова відвідувача з строгим, жорстким керівництвом коротка. Похмуре керівництво, важка бездушність і нечутливість цього наймилішого Петра Івановича. «Вправляє мозги» прибулому, очевидно, розумній і нещасній людині.

Він виходить пригнічений, супроводжуваний важким поглядом.

Крісло повертається в мій бік, і переді мною знову ліричний шанувальник вільного часу, трохи скептик і прочая, і прочая, і прочая.

Милий Петро Іванович:

— Да! І ось, значить, це саме, приходжу я додому...

Я думаю: Господи, звідки ся артистичність? О порожня посудино... Ти вже недосяжний, непроникливий, обтічний. Ти всемогутній. Скільки ж тобі років? Нікому не вирахувати. Ти старий як світ... Чи є ти плямою капіталізму? Чи ти ще при феодалізмі був таким сучим сином? І будеш при комунізмі? Ба, мабуть, будеш, бестіє!

23 / X [19] 54

Вечір

Вечеряв з А., Д., Щ. і другим секретарем обкому. Другий секретар трохи балакун і спритник. Але дуже гарні і приємні А. і Д. Я ще не раз згадував усе і зрозумів остаточно, що чарівність Нової Каховки — це справа А. і Д. Це вони ризикнули, не підкорились комусь і зробили собі пам'ятник і радість народу. Нова Каховка — щасливе місто. У ньому все нове, усе виросло на чистому плодючому піскові-винограднику, біля великої і чистої ріки і зроблено з любов'ю чистими руками степової молоді. Усі люблять це місто. Як це радісно.

25 / X [19] 54

Сьогодні знову ледве рухаюсь. Замучила гіпертонія так, що робиться страшно. Ще вельми хвилювався два дні, чи доїхала Юля в добрім здоров'ї до Москви, бо немає щось

телеграми. Півтори тисячі кілометрів. Один. Підозра стала мучить, чи не трапилось лихо в дорозі. Слава Богу, все гаразд. Дзвонив від Андріянова додому — все гаразд. На душі стало легше, а голова і груди болять, болять. Що мені робити? Страшно признатись самому собі, зі мною повторюється те, що було в позаминулому році. Я занедужав надовго. Тільки здоров'я стало менше, а тиск більший.

26 / X [19] 54

Сьогодні у мене приємний ранок. Наче менше стала боліти голова. Отримав велетенське душевне полегшення від телефонної розмови з Юлею. Н надіслав мені дружнього листа з вкладеним у нього рецептом і двома пакетиками дидретину. Сповнений до нього почуття глибокої вдячності, до цієї доброї, розумної людини. Спасибі йому.

І ще одна хвилююча зустріч буквально збудоражила всього мене, як, то кажуть, до краю. Сьогодні я отримав деяке ствердження однієї своєї старої таємної здогадки.

Я думав влітку ще в Москві, і особливо тут, в Каховці, і головним чином у Грушівському Куті, а також пропливаючи пароплавом по Дніпру:

Чи се все так? Ну, добре, Каховську станцію і водоймище — море — я розумію, визнаю повністю і люблю. Ся споруда варта всіх жертв — і зруйнування сіл, і затоплення плавнів, і всіх найдорожчих трудів нашого народу. Чому? Тому, що воно породжує Південний життєдайний канал. Се зрошення, обводнення, се життя і благополуччя наших степів. Воно абсолютно прогресивне.

Інші греблі? Зокрема, Кременчуцька? Та сама, яка повинна затопити 45 000 домів серця України? Чи потрібна вона? Чи така вже вона необхідна? Для чого вона? Для постачання запорізьких турбін? А може, плюнути нам на ці турбіни, на сії вісім тощих фараонових корів? Чи не надто дорого обійдуться сії запорізькі їхні кіловати? Можливо, ми далі обійдемося невеличкими греблями для підтримання нормального судноплавства і в невеликій мірі для енергії?

Адже людство ступило в нову енергетичну еру! І яку! Оволодіння термоядерною енергією робить нас всемогутніми володарями всієї Сонячної системи, а не лише Землі!

Навіщо ж сі складні архаїчні, божевільно дорогі гідроелектрогіганти на прекрасних ріках? Ці затоплення міст і сіл?

— Я задавав отсі запитання А-ву, але переконливої відповіді від нього не отримав. Очевидно, він не до кінця розуміє все, будучи поспіль захоплений своєю прекрасною і благородною справою.

І ось сьогодні один професор Одеського гідротехнічного інституту підняв раптом переді мною завісу.

Очевидно, саме у зв'язку з атомною ерою вже почали переглядати всю проблематику гідробудівництва. І той факт, що зараз закрили всі нові гідротехнічні вузи, залишивши лише один старий, Одеський, свідчить про дещо.

...Ми будемо робити новий стрибок у розвитку енергетики. Атомний.

Греблі на основних великих наших ріках, очевидно, будуть невеликі, з скромними відмітками для полегшення судноплавства і зрошення, без ломки сіл і міст, без знищення прибережних лісів і затоплення гігантських [просторів] дорогих земель.

Не кажіть — немає конфлікту. Є конфлікт. Учора увечері я довго сидів у А. Ми перебирали багато тем і не помітили, як промайнуло дві години. Як і завжди, ся людина подобалася мені. Тому я мав задоволення від спілкування з нею.

— Скажіть мені, чого ви могли вільно і, так би мовити, безкарно не робити в Каховці всі отсі чотири роки?

— Тобто? — А. підвів свою могутню голову і ледь-ледь примружив очі. Він, очевидно, трохи втомився.

— Ну, могли ви не асфальтувати вулиць, не саджати дерев, не будувати Будинку культури?..

— Боже мій! — В голосі А. забриніли складні інтонації здивовання [через] наївність питання, сміх, гіркота.

— Та я нічого не повинен цього робити. Це все мої злочини! Будинки, театр, асфальт, озеленення, архітектура, все, що вас тут приваблює, що радує людський погляд, що надало будові відчуття благоустроєного нового міста,— все ж це суцільний докір мені. Все мені поставлено на вид: «Що ви тут накоїли? Хто ви? Гідробудівник чи градобудівник?»

А. почав оповідати мені всю історію створення міста — се разюче.

Ось на чому можна створити п'єсу, роман про народження міста, яке люблять уже городяни і вже пишаються

ним і за яке будівник отримує докори від високопоставлених свинтусів.

— Ви що тут набудували? Хто вам дозволив? Ви бачили в К...? Як там Іванов — Петров — Баранов працює? Збудував простенькі бараки, койки в три яруси, по сто, сто двадцять чоловік на барак — і все! І працюють! А ви що думали? Не працюють? Працюють! Ось як. А ти, так-перетак, двоповерхові лазні тут, та кам'яні двоповерхові квартири, та асфальт... ти на це розбазарюєш?.. І так далі і тому подібне, неуявно дике. І хто це, ви гадаєте? Заступник міністра.

Я сидів вражений.

— А на чому втримався? — А. замислився.— Мене підтримав український уряд. Так, так, всі мене підтримали, і український ЦК. Тут зовсім інше розуміння речей...

Ось, власне, і все.

За дорученням Заболотного, який сам не міг подзвонити, бо «його викликали на засідання». Ну так, то й так, хай засідає о 9.30 ранку. Поїду. Побачу Академію архітектури, і як він мене прийме. Я ж їду в чужу парафію. Та в яку? В українську, київську. Отже, прощай, Каховка, прощай, Дніпро мені любий, прощайте, сокорини. Дай Бог зустрітися з вами ще раз. Спасибі. Багато радості дали ви мені. І люде прекрасні, яких я так глибоко люблю. Майстри, будівники, до побачення.

29 / X [19] 54

Літак

Скромненька наша Україна. Все села та села. Хатки, як пташки, та й усе. Мало міст, мало гордих і пишних будов. Століттями ми тут руйнували та кров проливали, свою й ворожу.

Лечу в самолёті Херсон — Миколаїв — Київ. Миколаїв уже пролетіли, і я зараз прямую просто на Київ. На жаль, самолёт мені попався твердий, поштовий, і в мене на сей раз нема повного комфорту. Але я лечу. Щасливий, що мені ще раз довелося пролітати над рідною своєю землею. Зараз п'ята година. Вже вечоріє. І хоч усе тремтить, гуде і реве в моєму «поштареві», летимо ми добре, рівно, плавно. На початку я хвилювався і навіть не дуже добре себе почував, а зараз заспокоївсь. Позатикав ватою вуха і

сиджу собі бочком, поглядаючи у вікно. Підо мною рівні безмежні лани Правобережжя. Тут я ще не літав. Погода гарна, ясна, видимість далека. Низьких хмар не видно, дасть Бог, так і до Києва долетимо.

Нас в самолёті тільки троє. Якийсь співробітник обкому, молода жінка з ним і я.

Проводжав мене до самолёта Єлістратов П. С. Він, власне, з Татаренком і порадили мені летіти, замість поїзда. Прекрасна, рідна Вітчизна моя.

Єлістратов людина хороша. Це сердечний руський, освічений, культурний комуніст, людяний, чулий син народу. Він шанує дуже Андріанова, і се мені в ньому подобається, я сам глибоко шаную Андріанова.

Далеко десь внизу село одне і друге. Якраз пролітаєм над ним. Як дивно все. І як все незвичайно. Зелено, багато нових ставків. Озимина, треба думати, хороша.

Те, що ми бачимо і як ми бачимо нині світ, звичайно, і не снилося митцям минулих епох. Це зовсім інші люде, і мистецтво наше мусить бути іншим. І як цього не розуміють наші художники. Як можуть вони нині паразитувати на старій естетиці.

Яка цікава земля зверху: доріжки, стежечки, хатки рядочками, села і міста. Як благородно відчувається життя.

Земля зелена. З других планет вона мусить здаватись зеленою.

До Києва летіти ще 50 хвилин. Так сказав мені спокійно дужий пілот. Вечоріє. Вже сонце на заході. Я не почуваю втоми, і біль у серці невеликий. Все значно краще, ніж я думав напочатку. Тільки робиться трохи холоднувато. Висота у нас, очевидно, кілометрова.

30 / X [19] 54

...Зустріч з президентом Академії архітектури була трохи комедійною. Він через годину заявив, що він стомився «від напору моїх думок»...

4 / XI [19] 54

Сьогодні лечу, себто не лечу, а їду до Москви. Речі складені. Надворі глибока похмура осінь.

Що я зробив тут хороше?

В колах архітектурних.

Я розпочав тут справу справжнього державного плану, якщо архітектори її підіймуть. Дев'ятнадцятого листопада виступатиму на пленумі Академії архітектури з питань будівництва нового села. Доповідь я вже написав і, прочитавши її особисто т. Н., вручив йому. На другий день він на зустрічі в Академії архітектури запропонував мені прочитати її на цьому пленумі.

На з'їзді письменників був раз. З'явивсь я, звичайно, непрошеним гостем. І тільки коли довідались, що я в Києві, прислали і навіть не прислали, а запропонували прийти до Спілки і одержати білет.

Все, що я бачив і чув «навколо» з'їзду, справило на мене гнітюче враження. Взаємна ненависть, нещирість, замкненість. Над усім возвишається велика «позлащенна посередственность» навколо Євдокимовича. Ні одної проблеми. Ні одного аналізу літературної сучасності. Все, як у ваті. Великою «історичною заслугою» Л. Д. і подією з'їзду в цілому була легенька критика творів Євдокимовича і то, кажуть, погоджена наперед з самою високою критикованою особою.

Над моєю головою вже віють ворожі вітри. Вже з'явився другий якийсь Олександр Петрович і діє: посилає двозначні телеграми Бажану з Кривого Рога, в якому я ніколи не був. Дзвонить до О. Смолича і, вислуховуючи розмову, кладе трубку і т. і. Як гидко. І це в Спілці письменників на початку великої доби будування комунізму.

6 / XI [19] 54

Москва. Похмуре сіре небо. Гримлять важкі машини за вікном.

За дві години я вже почув тут про свій стан так багато прикрих речей, що вже не рад поверненню. Вже не з моїми нервами боротися з долею. А до того ще й грошей у домі нема, і дістати ніде, і вже навіть заїкатись про них не можна, бо й тут уже оббрехано мене. Вже К. дістав фальшивку, ніби я за рік минулий заробив якусь шалену суму.

З О-вим зустрівся добре. Се єдина людина, що ставиться до мене добре. Тільки що він може?

Перед від'їздом з Києва мав велику розмову з Н, який хоче, аби я переїхав працювати на Київську студію.

— Олександр Петрович, студія загибає. Вона зайшла вже так далеко, так тяжко пала, що далі існувати так не може. Потрібні ви тут як повітря. Тільки ви один можете ще

врятувати українську кінематографію. Ви ж бачите самі, що кругом робиться, і т. д. і т. п.

А далі рік пішла про кіномистецькі керівні верхи, про їх рівень, байдужість, обскурантизм. Картини дійсно жакливі. Ніколи ще українська кінематографія не падала так низько, не обезлюднювалася так українськими кадрами.

— А чому ж ви не пропонували мені переїхати додому хоч би п'ять років тому? Ну потопталися б на моїх костях і м'язах, на крові моїх років п'ять, і досить? Чому одинадцять літ ви зневажали мене і не пускали на створену мною колись студію? Мені вже не творити довго. Де найду сили? Де почерпну моральну допомогу, коли ще й досі держиморди і боягузи з ЦК ненавидять мене?

7 / XI [19] 54

Дуже радий, що на засіданні президії Академії архітектури в присутності тт. Н., С. і К. прийняті мої запорозькі чайки на ввідних воротах шлюзу Каховської ГЕС. Тепер, якщо вистачить у скульпторів пороку і культури, буде один пам'ятник нашим збройним предкам. Адже ніде нічого за триста років! Наче їх і не було на світі...

І доповідь моя в Раді Міністрів про художнє оформлення Каховського моря, очевидно, відіграє свою роль.

18 / XI [19] 54

ВАГОН. КОНОТОП

Болить аорта. Мучився всю ніч. Слава Богу, спинився поїзд на 10 хвилин, і я трохи відпочину. Як багато наших поглядів і вчинків обумовлено особистими факторами. Я спостерігаю се скрізь.

Сталін наказав колись, з приводу мого, здається, «Мічуріна», заборонити на екрані показ особистого, приватного в житті великих людей. Нам, мовляв, інтересний тільки науково-громадський бік життя людини. Чому се так? А тому, що в особистому, приватному житті у нього, без всякого сумніву, багато чогось жорстокого, гидкого і дурного. Все, що так чи інакше попадало в орбіту його особистого життя, було пригнобленим, тяжким і нещасливим.

Тому і в самому факті появи і кар'єри, і всіх злочинств Берії, його найближчого вихованця і угодника, є щось не випадкове, щось закономірне.

⋮

Дуже влучно назвали поляки наші фільми: «Проше встать».

21 / XI [19] 54

Доповідь моя на пленумі Академії архітектури відбулася досить влучно. Народ прийняв мене гарно.

Тільки я захворів. Тиснення пішло знову вгору. Перебуваю в гнітючому моральному стані.

29 / XI [19] 54

Москва

Холодно. Гудуть машини за вікном день і ніч, не вгаваючи. Просидів цілий день над сценарієм...

29 / XI [19] 54

Трудно жити й творити без щастя. Я стомлений, знесилений душевно вкрай. Йду на сценарну студію обговорювати нікчемний «сценарій...». Пропав день, бо треба заробляти на хліб. Десь готуються влаштувати вшанування мене з нагоди шістдесятиріччя. А я стурбований одним: як би заробити на прожиття, як би не звалитися в ліжко без копійки в кишені.

5 / XII [19] 54

Гнітючий настрій цілий день такий, що ввечері два рази плакав. Серце болить нещадно. І плач мій був, очевидно, сердечний і нудьга, і туга. Сьогодні прочитав листа маршала Василевського до Монтгомері.

Яка страшна доба. Монтгомері і Черчилль — гнусні люди, будь вони прокляті.

Ми мусимо готуватися знов до війни,— се не підлягає вже ніякому сумніву. Страшним вийде людство з наступної війни. Але ми переможемо англосаксів. Мусим перемогти, бо ми праві, а не вони.

26 / XII [19] 54

ДОПИТАНЬФОРМИ

Зробити у фільмі один-два великих епізоди, цілком побудованих на стрімкому рухові. Без жодного слова. На якійсь одній стрімкій ноті.

Один з цих епізодів — звичайно, наступ моря, розлив чарівний, веселий, величний. Від Києва до Каховки. Се незвичайна весна.

Другий, можливо, епізод Сірка. Се літ запорозької кінноти в степах. Се битва, погоні, угон людей, худоби. І знову битви. І знову рух у степу.

І потім уже слово кошового.

ПРОСТІР

Літаки, радіотелефонування.

Треба зробити так, щоб у картині не було тісно. І щоб вона була не рвана, не фрагментарна. Треба дію, що відбувається на великому просторі будівництва, правильно розташувати і об'єднати на загальному тлі.

Один з персонажів — молодий хлопець. Очі талановиті, широко розкриті в життя. Всьому дивується радо. Оdkриває сам у собі щоразу все нові й нові таланти.

— У мене, дядьку, учора ввечері одкрився новий талант.

Писанка. Дивуючись, ставить найнеможливіші несподівані запитання, на зразок:

— Нащо оці верби?

— Чого так стало некрасиво?

Він щасливий. Все, чого хоче, здійснюється. Бажаю — те-то (спогади в Щорсі). Діалог про красоту і соціалізм.

Не хочу я верб.

СКОРИСТАТИСЯ НЕОДМІННО

// Н. Н. знав, що він ніколи не любив людей. Зовсім не любив ні народу, тобто ні робітників, ні селян, ні буржуазії.

Це презирство до всього на світі рятувало його, як йому здавалось, від усвідомлення власної нікчемності і пустоти, було єдиним відкритим девізом його життя. Війна, мир,— чи не все одно? «Важливо бути на хвилі»,— ось який це був письменник Яковець-Яковченко.

У нього немає друзів.

— Не треба мені друзів. Досить з мене дружби народів. Коротше кажучи, він хам.//

— Я людина. Мені властиве все людське. Не можу я складатися з самих молекул ентузіазму.

Я мушу їсти, пити. І щоб на мене дощ не йшов у хаті.

І хочу я не бути похожим зовні на страхіття...

Я не хочу своїм зовнішнім видом принижувати мою прекрасну Радянську державу.

— Є керівники, є й письменники, що з-за високих ідей не бачать людей.

— Коли це так, він просто їх не бачить, без всяких ідей. Нікого, крім себе, не любить.

27 / XII [19] 54

Закінчився з'їзд письменників Радянського Союзу. Дванадцять днів. Урочисте відкриття в Кремлі. Багато виступів. Промови писані. Всі говорили, уткнувшись носом у написані свої слова. Промовець окремо, аудиторія окремо.

Мій виступ народ сприйняв прекрасно. Не вподобався я тільки моєму другу Н. і його родичу і двійнику Н. Н.

Був цікавий, чесний виступ Шолохова. Се був єдиний виступ письменника російського народу, митця, який сміливо здер позолоту з розбещеної мільйонами літературної верхівки. Ой, як же озброїлись проти нього мільйонери! Як зашуміли! В які благородні позиції стали єдиним фронтом...

Сидів я, слухав, дививсь, і великий сум оповив мою душу. Щось у всій атмосфері цього з'їзду було ну до того ж невеселе, невисоке і холодне. Закордонні гості майже всі виступали глибше, яскравіше. Одне слово, нехудожня проза — ось що таке наш з'їзд...

30 / XII [19] 54

ПРОКОЛІР, ПРОКРАСУ

Записати в сценарії кілька разів. Розкидати сі думки по всьому полю сценарію.

Описати детально крижини, розливи, сади в цвіту. Всю душу природи в цвіту. Весь порух сил.

Прикласти вухо до землі.

Літати з бджолами в кожную квітку. Навіщо?

Адже се буде знято, а може, й ні, дивлячись за обставинами. Все рівно, записати так, наче буде зняте точнісінько саме так, і люди будуть дивитись зазняте через сто років як літопис, як живопис.

ВНЕСТИ В ТЕКСТ СЦЕНАРІЮ

Такий герой мій чи не такий? Розпитаю людей,— хто скаже правду? Адже всяк уже носить його, створивши по образу й подобію своєму.

Один скаже — він був сказаний, другий — дурний. Маленькі душі зменшать його до своїх пігмейських розмірів і скажуть про його свою пігмейську правду: він матюкався, був мовчазний, багато їв, і пив, і їздив у ЗІМі — саме те дрібничкове, що, зменшуючись до пігмейських розмірів (нрзб). Не то що мій герой, а навіть велика людина робилась близькою і зрозумілою пігмеям.

Горобців спитати — скажуть, напевно, що орел погано літав у кущах і коноплях. А як орел за хмарами літає, спитати треба орлину зграю.

В селі Любимівка

ЧОМУ?..

На зборах серед людей, дуже стриманих і м'яких, один п'яний. Се блондин середніх літ з вицвілими на сонці вусами, порівняно пристойно зодягнений. Сидить серед жінок. Він п'яний.

Але, бачачи перед собою в президії приїждже начальство, тобто секретаря райкому і мене, він з усіх сил намагається бути коректним. Йому безтямно хочеться виголосити щось невисказане, гірке. Його обличчя сповнене страждання. Голос тихий і сумний. Він боїться порушити порядок. Він несміливо підіймає руку. І коли йому дають слово, він скрушно, вкладаючи найскладніший підтекст, вимовляє одне лише слово:

— Чому? Ну... ну, ч-чому-у? Ах!

І притискує до серця кулак. Що «чому» — я так і не зрозумів. Але всі інші, здається, всі зрозуміли його і мовчки згодилися.

Він був вкрай сумний...

Потім після зборів він підійшов до голови і з таким же сумом і скрухою:

— Ах, я ж зовсім не те хотів сказати... І ось, розумієте, відчуваю: п'ятдесят грам перебрав, ех...

Дивовижно симпатичний чоловік.

— Запам'ятайте, Юлія Іполитівна,— сказав у 1935 році моїй дружині керівник кінематографії Ш.,— поки я живий, ніхто з рук вашого сіроокого вовка (сиріч мене) у кінематографію не увійде.

Ці слова старого авантюриста і космополіта я згадав сьогодні, коли мені повідомили, що учора на «Мосфільмі» після переробок, перелицьовок, одне слово, після псування був заборонений сценарій Вальсюнене, над яким я працював рік. Сценарій був хороший, кращий багатьох сценаріїв «Мосфільму».

Сценарій Андреева «Широка течія» також завалять: я теж допомагав Андрееву.

1955

5 / 1 [19] 55

ТЛО

Для всього фільму пам'ятати: тло ніколи не повинно бути порожнім. На другому, третьому і навіть на четвертому плані завжди повинно відбуватись щось побутове, гранично правдиве.

Тоді образи будуть плавати в живому середовищі, а не в безповітряному вибірковому просторі.

Іноді те, що відбувається на тлі, може виходити на перший план. Вони короткі, йдуть під фонограму головної дії.

Примітка. Діти, що грають біля президії, жінки з дітьми на руках, яким герої дають дорогу, і т. д.

22 / V [19] 55

Зустрівся в будинку управління з інженером Тимофієм Трохимовичем, дуже симпатичним і приємним молодим чоловіком, який оповідав мені багато виключно цікавих речей.

Як я чомусь і відчував, є тут, у Каховці, щось не зовсім ясне, щось таке, що не дає спокою деяким інженерам. Глухі чутки довго вже йшли про береги, про те, що десь під землею «є другий Дніпро», що в деяких степових колодязях знаходять дніпрову рибу, що часом по весні чи влітку з колодязя «йде протяг», щось ніби дме з глибини і т. ін. Говорилося також у народі, що колодязні води дуже точно реагують на рівень води у Дніпрі...

Одне слово, найвірніший варіант створу греблі був не тут, де вона побудована, а в Горностаєвці. Про се говорили спеціалісти, писали доповідні записки і т. ін. Тоді чому ж спивився уряд саме на каховському варіанті? Які мотиви керували розумом вищестоящих? Насамперед не науково-технічні, а, як се не дивно, «ідеологічні». Треба, щоб гребля звалася Каховською неодмінно, бо тут колись розбито ворога. І хоч вона виявилася все ж таки не Каховською, а Козацькою (проти села Козацького за 10 кілометрів від Каховки), назвали її Каховською, так, як колись Никифора Ізотова перейменували на Микиту Ізотова. Будь Каховка в Горностаєвці, побудували б греблю в Горностаєвці, і се був би єдиний і найкращий варіант, рішення великої проблеми. Що тепер буде, побачим. Може бути багато прикрих несподіванок.

Може вода піти попід степами. Може заповнити поди. Підняти може низу сіль і засолити степи. Може водоймище довго не наповнюватись від такої великої втечі води. Може, доведеться робити ще дорогі й трудні бетонні бар'єри в степах на велику глибину,— ніхто майже нічого не знає. Негаразд і з самотечним каналом. І слава Богу, що відмовились від нього, бо се могла бути нова панама з демонстрацією жахливого неуцтва. Канал самотечний, що почав тут ритися крокуючими екскаваторами, теж вимагає перегляду. Робити його треба не екскаваторами, а земснарядями, щоб не було кучугур, щоб вздовж каналу могли вирости селища із садами та лісами.

Минуло п'ять років великої праці народу, великих надій на поліпшення світу. Стоїть гребля, нове місто, перенесені села, ліс порубано. Підготовлене величезне дно водоймищаморя. Дай Боже, щоб недаром. Щоб створилося море і сталося так, як мріяли трудящі люде.

24 / V [19] 55

Вчора ввечері пускали воду в котлован шлюзу. Був дощ, вітер, холод. Грязюка непролазна. Знімати було незручно і нецікаво. Не було «масштабу», до якого так звикли кінооператори.

Народу зібралось чимало. І, звичайно, майже все керівництво. Був присутній і міністр Л. Зовнішній вигляд наших будівельників, сказати б, не дуже мальовничий. Помітні сліди матеріальних нестатків. Деякі просто худі, видно, що в цьому році було тут в ідальнях сутужно.

Журналіст С. оповідав, як радів з дощу голова Херсонського облвиконкому Б. Для нього се було свято. Він бачив у краплях дощу, в калюжах і грязюці майбутній врожай. Телефонував скрізь по області, питав, чи стоять калюжі.

Сьогодні чистий вмитий ранок.

5 / VI [19] 55

Кажуть, ніби всі собаки подібні до своїх хазяїв. Таким чином, Тарзан чимось подібний до мене: поганий сторож, компанійський, не любить гавкати до людей, лише одгавкується, і ненавидить мотоциклістів усіх до одного за те, очевидно, що вони хоч і гучно торохтять, та не везуть нічого.

3 / VII [19] 55

Може статися так, що «Поема про море» виявиться єдиним на цілий «Мосфільм» фільмом про хороше в сучасних радянських наших людях. Трудно буде мені. Починаючи від Ваньки-Каїна, майже всі проти мене.

Перевитрати заплановані. Якийсь злочинець з міністерства С. чи К. заздальгідь створив мені фінансову катастрофу. А міністр? Полупровідник... Погодився і санкціонував.

27 / VII [19] 55

Запоріжжя

Волею долі я знову в Запоріжжі. Зробив від Кременчука щось кілометрів з 350 по дуже важкій дорозі. Невесела постала перед моїми очима Україна. Міста бідні, убогі, Чигирин, Новогеоргіївка, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ — пилюка, вибої, дороги погані, люди сірі, заклопотані, виснажені. Вже справді дорого платить мій сучасник за привілей великої доби. І скрізь на всьому великий несмак. Що бачив красиве? Кілька хат. На кількох простих селянських хатах позначено більше тонкості художнього смаку, ніж на цілому Хрещатику.

Прекрасне нове Запоріжжя. Є в нім не тільки вже щось рідне, нове, наше, але прекрасно нове. Є вже нова естетика в плануванні, архітектурі й умінні користуватися зеленню. Велична гребля Дніпрогесу. А які тополі виростили над тими шлюзовими камерами, де я лазив колись у 31-му році, знімаючи «Івана»! Се все зробилося і виростило, прос-

то думати не можу без хвилювання,— все за моїх часів. Багато я прожив уже, багато...

28 / VII [19] 55

Ранок. Прокинувся о 7-й годині. Приснився дивний сон два рази: неначе Ленін мене обнімав і цілував. Цілував мене в лоб, в очі і говорив якісь хороші слова. І я, повний подяки і високого хвилювання, зворушений до краю, цілував його в щоки і очі і дякував дорогій безцінній людині. Так і прокинувся. Потім сон повторився. Очевидно, буде мені трудно...

2 години ночі, субота
12 листопада (1955)

// Писати тільки правду. Не зраджувати її ні за яких обставин. Пам'ятати про час, про народ, про свої літа.

Піднести її високо і нести біля самого серця.

Катерину і Голика трактувати однаково, без поділу на позитивних і негативних. Не боятися ніяких пристрастей, ніяких узагальнень.

Боятися тільки брехні і утрировки.

Думай неухильно тільки про велике. Піднести природу до самого себе, і хай всесвіт буде відображенням твоєї душі. Борись во ім'я честі. Якщо доведеться ще раз бути пораненим, проливай свою кров, як благодворну росу, і усміхайся.

— Щастя, щастя... Обійдемося і так.

Є речі важливіші, ніж щастя.

— Які?

— Які? Повинність. Обов'язок.//

ПЕЧАЛЬ

// Гнів може бути дуже сильним. Але печаль не доводить до відчаю, істерії. Це загалом не драма. Це життя наше. А життя прекрасне. І люди, що творять його, загалом прекрасні.

Сцени печалі повинні бути легкими, як білі хмарки. Нерозтрачена ніжність повинна бути знайдена і виражена, філософська мудрість і щедрість народу — творця, воїна, художника.

Звідси: сцена жалю з приводу затоплення, прощання з хатою або коли рубають грушу, прощання з синами і т. д. і навіть розлуки в драматичному плані, якщо треба,— хай будуть... хай зворушують і викликають навіть усмішку, але

не страх і страждання. В усьому повинне бути життєутвердження, душевна краса народу.//

30 / XII [19] 55

КРАВЧИНА

// — Ми ж були з тобою хто? Найзвичайніші люде.

— Ну, а тепер? Ми хто?

— Як хто? Тепер ми незвичайні люде. Я подивився сьогодні на будівництво, послухав, що говорять,— це зовсім інший світ. Саме незвичайний. До сього дня я, признаюсь тобі, ось навіть війну пройшов. Три ордени не добрав — не розумів життя — сьогодні зрозумів.//

1956

[1956]

Є щось глибоке в цьому творенні моря, щось схоже на історичну дрюлю нашого народу. Розширюються береги, нові морські обрії хвилюють серця будівників.

По закінченню цього фільму я, очевидно, відйду від своїх старих принципів і зроблю «Тараса Бульбу» за Гоголем. Це давнє бажання моїх друзів.

28 / VII 1956

Каховка. 20 годин

...Старенька жінка йде до моря. Хвиля берег підмиває. Шумить.

— Ну, як ви тут? — Я хочу спитати її про море.

— Отак, як бачите. Шумить-реве день у день... Ой, ой, ой!.. Коли б сказав мені хто п'ять літ тому, що згинуть плавні отако, би очі видряпала, не повірила. А тепер ось...— Жінка глянула сумно на хвилі і пішла собі геть.

Хата, руїна, ще хата, підмита хвилею, вже репнула стіна. Кажуть, треба, доведеться ще перенести дворів півторапта. Невеселі люде.

— А як же воно починалося? — спитав я парторга М.

— Почалося в листопаді того року: вода стала підніматись. Вода стала підніматись, стали гади з плавнів утікати — гадюки, вужі, полози, жаби, пацюки тисячами, батальонами, страшно було глянуть. А тут на березі вже крига, так на кризі багато замерзало, а багато поховалось на дворах...

Я уявив собі картину зникнення плавнів. І чомусь показала вона мені невеселою, драматичною.

31 / VII 1956

...Згадую С. Н. та його дружину і слова «Нове наше море — нове наше горе». Так народ говорить про море.

Треба написати в Раді Міністрів доповідну записку про села й міста вздовж берегів водосховища.

Якщо не продумати усе одразу в повному масштабі, може стати некрасивим усе Подніпров'я. На цій проблемі треба б зосередити увагу всієї громадськості України.

Другий день почуваю себе погано. Мабуть, піднявся тиск. Але що робить? Треба летіти.

З розмови із Андріановим і власних спостережень над морем, над селами виніс враження, що сценарій в основному й головному написав я правильний...

6 / XI 1956

Вечором дивився по телевізору урочисті святкові збори на сей раз у великому приміщенні Лужниківського комбінату. В залі було чотирнадцять тисяч. Обличчя розумні, замислені, сумні. В президії немолоді знайомі люде, діячі державні. Жодного молодого обличчя. Всі стомлені, стурбовані, збентежені. Доповідь зачитував товариш Суслов. Були оплески, але не було ентузіазму, як колись. Тривожно якомсь у величному залі. Тінь водородної бомби нависла над світом, пахне кров'ю на Заході й Півдні. О, Ізраїль... Єгипет...

7 / XI [19] 56

Оповідав полковник К. таку бувальщину про свого друга. Сюжет, достойний Шекспіра. Під час його [вильоту] загиває кращий командир ланки. На очах у бойового товариства він збиває одну за одною три бойові машини ворога, іде на таран, збиває четверту і сам, підпалений, в ту мить падає вогневою кулею на ворожу територію. Пам'ять його вшанували урочистими словами. І нагородили посмертно званням Героя Радянського Союзу...

Минула світова війна. Виявилось, що він упав на терен ворога живий, напівзгорілий, поламаний. Його вилікували. І от... дома дізнається: позбавили його звання Героя і т. ін. і т. п.

— Товариші, за віщо?

— Як за віщо? Адже ви були приказом нагороджені званням Героя...

— Да!

— ...посмертно. А ви живий.

— Ну й що? Хіба мій подвиг зменшився від того?

— Діло не в подвигу. Був наказ — посмертно. А раз ви живий, ви тим самим вже не відповідаєте формі наказу. І тому...

— Що — тому?

— Тому ви ніякий не Герой. Для звання Героя ми мусимо представити все заново, а де підстави? Хто може засвідчити ваші подвиги?

— Такі-то й такі-то.

— Але ж вони загинули всі...

— Так що це воно виходить, як же се так?

— А так, що ви живі. Могли б же ви, попавши до полону, застрелити себе?

— Постійте... Що ви сказали?

— Якщо ви герой, як же ви могли здатися в полон?

— Я не здавався. Я впав разом з літаком і чудом залишився живий в огні.

— Так. А де дістанете ви докази, що саме ви були в огні і руки ваші не могли тримати пістолета?..

...Довго оповідав мені полковник К., а я слухав його і жався. Се було одне з найжахливіших оповідань моєї доби...

7 / XI [19] 56

Запишу на сон грядущий: «Поему про море» я хотів знімати спільно з Київською студією. Домовився про се з заступником міністра. Сказав йому:

«Я син українського народу, і мені немало вже літ. Сценарій мій присвячений життю українського народу, на Україні відбувається дія. Цілком ясно, що й знімати фільм треба на Україні, в основному з українськими акторами. Інакше я не мислю собі. Інакше се буде щось аморальне і, по суті кажучи, глибоко неприродне й дикунське».

Він погодився зі мною.

Не погодився лише один діяч української некультурності. Ні моє прохання, ні посилення на думку заст. міністра культури СРСР не вплинули на Н...

...На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної УРСР (повністю) викладання наук так же, як і в інших вузах УРСР (повністю), провадиться руською мовою. Такого нема ніде в світі. Згадую листи Леніна з національного питання і думаю: не говоріть мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу,— вся абсолютна решта, себто, ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль, і сором...

24 / XI [19] 56

Причини сірості, безкрилості, нудної буденності нашого мистецтва полягають головним чином у тому, що автори творів стоять холодні і байдужі в одній площині з фактами, з предметами своїх творів.

Високе «умственное плоскогорье», висота і ясність точки зору художника-митця і глибина його світогляду під впливом тридцятилітньої ентропії поступилися своїм місцем діляцтву, байдужості і спекуляції на реалізмі плазунів безідейних і дрібних.

Немає ні любові, ні пристрасті немає.

7 / XI 1956

...Я пригадав ще одне оповідання, значно коротше, але ще жахливіше: оповідання про два написи на стіні на станції, написані рукою однієї дівчини. Перший — коли її везли фашисти в рабство до Німеччини під час Великої світової війни, а другий — коли везли її з фашистської Німеччини на вічне заслання в Сибір за те, що вона була в німецькій неволі. В обох написах вона прощалася з людьми і з Батьківщиною, ідучи на безнадійну загибель. Невже проходять безслідно такі речі?.. Не проходять, ні. Вже не пройшли, і я се бачу, тому так тяжко живеться мені.

Починається приступ стенокардії.

З такими болями в грудях жити довго, очевидно, не можна. Треба як слід усвідомитися й зробити все, що можна. Не робити нічого і тим продовжити свої страждання теж нема смислу: що дасть мені життя без роботи?

Одні поневіряння.

«Нічого мені ділитися з Пир'євим. Знімайте або тут, або там».

Так відмовив мені товстошкірий мерзотник директор Київської студії, якому б не директором студії, а десь начальником тюрми чи, мо', концтабору якраз би личило урядувати.

І я побачив, що ніякого ідейного плану з цієї потвори з партквитком немає, що се куркуль і кат, з дружиною засіли в маєтку, іменуємому Київською студією. Який занепад! Яка дегенерація! Якщо таке можна вчинити безкарно, про що може йти мова?

А зараз,— Горський мені передає, директор Одеської студії,— зараз Копиця організовує в Києві проти мене кампанію. Йому треба виправдати свій хамський вчинок, не пустити мене на Київську студію і підвести під цю ганебну каїнову справу, очевидно, якісь «ідейні», а як же інакше, позиції. За його спиною, звичайно, Корнійчук і міністр культури. До Києва, очевидно, мені вже не вернутись. Тринадцять років марних сподіваюсь...

Лежу з розторганим серцем у лісі під Москвою. Землю снігом замітає.

Сьогодні остаточно переконався, що з постановкою «Поєми про море» буде біда: зрізавши з кошторису 700 тисяч, напівпровідник культури запланував мені фінансовий крах. І всі чиновники се знають і всім абсолютно байдуже. Ми стали безпросвітними бюрократами, холодними і бездушними, і нерозумними, і се, треба думати, одвертає од нас людей.

Читаючи недавно лекцію на режисерських курсах у стані жахливого приступу стенокардії, я ледве тримався на ногах. Мені здавалося, що я помру від болю і того, що не вимовити ніякими словами.

— Не трогайте его. Не заставляйте читать лекции, — благає в учбовій частині моя дружина.

— А вам какое дело? Что за опекунство? — грубо накинувся на Солнцева хам.

— Я буду опекать!.. Если некому больше. Я знаю... Он может неожиданно упасть...

— Ну и пусть падает,— грубо перебив її.— Все мы когда-то упадем.

Слова записані точно. Вони вимовлялись поряд з аудиторією, де я читав, ледве дихаючи.

Таким чином, я мушу не забувати ні на хвилину, що доля мого життя протягом року буде в лапах лютого звіра.

ЗАПИСИ, НЕ ПОЗНАЧЕНІ ДАТАМИ

Навчіть мене, що я мушу проявляти: твердість чи гнучкість?

Бачив уже я і твердість в роботі, і гнучкість, а самої роботи не бачив.

Тільки й чути скрізь на засіданнях: проявіть твердість, проявіть гнучкість. Чому не кажуть: проявіть розум, проявіть доброту, турботу, чесність, увагу і нещадну вимогу акуратності, смаку і витонченості в роботі.

Да, гнучкі поробилися, як в'юни, і тверді, що й не вколупиш.

— Усі архітектурні пам'ятники по всій країні перетворено в нужники. Хто винен? Раднарком — Раднарком такий, як і ми.

— Ми винні. Мовчальники, підлабузники, непротивленці...

— Та й чому нарком мусить бути розумнішим в архітектурних справах, аніж ви?

Я зневажаю уряд України за його скотиняче ставлення до культурних пам'ятників своєї старовини.

У нього немає любові до народу. Народ має багато підстав ненавидіти всіх нас за це.

Меджибож — хтозна-що, нужник.

Лавра — винний склеп і хлібопекарня.

Спитай себе, в чому твоя пошлість, якщо ти сьогодні догодив всім смакам у своєму мистецтві.

Всяка справа має свою нудьгу.

Часта присутність применшує велич.

Моцарт не витримав і вбив Сальєрі, який одержав визнання за свій бездарний архітектурний проект. Убив зопалу в знак гарячого протесту проти нестерпної обмеженості і т. д. Вбивство не відбулося. Це була лише думка. (Перенесення кіноприйому в театральну кінодраматургію. Зображення думки).

Художник, прийшовши на ділове побачення до архітектора, вбиває його внаслідок короткої суперечки. Після

того архітектор знову входить в кімнату, і суперечка відбувається в стриманій обстановці.

(Це зображення думок діючої особи).

При вході архітектора художник злякався.

— Що з вами?

— Нічого. Я думав...

23 грудня 1941 року знищена група «Щорса».

Вигнані з фабрики — співрежисер Ю. Солнцева.

Асистент Л. Бодик.

Асистент І. Ігнатович.

Тріумфує дурноголовий Л.

Мені доручено спішно писати сценарій і крутити великий фільм.

А я один.

Характерною рисою тупиць, що посідають відповідальні посади, є вміння швидко приймати радикальні рішення з будь-якого питання. Це — твердість. Звідси до гнучкості дистанція величезна. Про інші ж якості людської душі, як ось порядність, чесність, благородство, уважливість, навіть звичайна ввічливість та інші мертві якості...

Слабенький драматург:

— За цей рік я дві п'єси написав. 1

— Шкода, що мерці заздрити не можуть.

— Себто?

— Перевернувся б Грибоєдов у домовині.

— А що ви думаєте? За рік я більше написав, ніж він за все життя.

— Так. Дійсно, «Горе от ума» та й більш нічого.

Оповідання Миші Запорожця про те, як тітка Вірка закопала свої гроші, як шукала їх три дні, перекопуючи двір, сінці і хату. Як чоловік її подумав, що вона збожеволіла і допитувався в неї про хворобу, як приводив він ворожку, як Вірка почала напад буйний на свого чоловіка Савку Скляра за крадіжку грошей, як Савка на колінах запевняв її у своїй непричетності до крадіжки, як вона біла Савку, як Савка плигнув на стіл і, захопивши з божниці ікону, затулявся і захищався образом, як Вірка вирвала той святий вінчальний образ із Савчиних рук і вдарила ним Савку по голові і як з розбитої ікони посипались додолю Вірчині гроші.

Савка був плотник, як Христос.

ПАРАДОКСИ

...Скажіть мені, чому до всього ви підходите з естетичних позицій? Вам у першу чергу подавай красу. Це ж не державний підхід до діла. Ми так не можемо.

— Шкода. Адже ми будуємо соціалізм?

— Так.

— Може бути два соціалізми чи один?

— Ну — один.

— Так який ви хочете побудувати соціалізм — красивий чи некрасивий.

— Ну, знаєте, це софістика.

— Не грайте словами і не вихляйте. Соціалізм один, і він красивий.

— А...

— Не може бути некрасивого соціалізму. Запам'ятайте, скрізь, де я бачу ігнорування краси, смаку, я бачу фальшивку, я бачу наближення до соціалізму, не будову його, а засмічення.

— Наприклад?

— Чому ви хочете, щоб усе було одне на одне схоже? Чому нудна однаковість вам засліпила очі?

— Це наклеп на партію.

— Можливо. В статуті цього нема. Але в практиці є.

— Наприклад?

— Чому, наприклад, в Ашхабаді бетонне опудало (інакше й не назову, бо це не пам'ятник вождю Леніну стоїть в бетонному товстеному пальті)? Чому розтикано по всій земній півкулі однаковісінькі гіпси, однаковісінькі сухі будиночки і цербкопівські потворні дарунки?

— Але нам ніколи займатися красою!

— Неправильно. Ми некрасивістю теж не займаємося. А вона лізе з наших голів, як лупа. Ми потураємо їй, і відсутність краси і смаку, себто — некрасивість, лупа оця, обходиться нам в шалену суму щорічник збитків, які, на жаль, не мають графи у бухгалтерській книзі державних збитків. Збитки від ігнорування краси!

— Дурниці.

— Найбільша глупота розпачлива — це наявність нашої розмови на цю тему в двадцятому столітті в Європі, в передовій її частині. Це парадокс.

Погуляєм же в просторах свого серця, полину на Україну (лист до льотчика)...

Про задачник Євтушевського, що його читали на колодах як збірку гумористичних оповідань.

— Я б цю книжку заборонив. Це шкідлива книжка. В ній що не задача, то й наклеп на дійсність.

Сьогодні був Г-кий (директор київської студії)

Я: — Скажіть мені, я живий там?

Г-кий: — Ні.

Я: — Мертвий?

Г-кий: — Абсолютно.

Я: — Яка жорстока доля. Живий мрець.

Г-кий:— Страшно.

Я: — Краще, аби вони зразу тоді ж мене умертвили. Розстріляли, абощо.

Г-кий: — Краще. Легше.

Я: — Легше?

Г-кий: — Так.

Я: — Вам нічого більше мені сказати?

Г-кий: — Нічого.

Я: — Що керує нами? Страх перед Старшим чи внутрішнє почуття ненависті?

Г-кий: — Внутрішнє почуття ненависті?

Я: — Моє життя й робота в Москві?

Г-кий: — Заслання.

Він пішов, аби їхати на Україну керувати студією, де ніхто нічого не вміє.

Я zostався один. Зачинилися двері за мною, і стало мені темно в очах і на душі. Потім стало боліти серце.

Боли, моє серце. Не втихай ні вдень ні вночі.

Замуч мене. Страшно мені жити.

Я абсолютно неправий, думавши, що керівники уряду України і партії винуваті в тому, що не вказали мені своєчасно на мої помилки у сценарії «Україна в огні». Письменник, коли він щось пише, повинен почувати себе вповні на висоті найвищого політичного діяча, а не учня чи прикажчика. Тому в усьому, що сталося, є, безумовно, моя глибока помилка і вина. Друга річ, що я не буржуазний націоналіст. Але читаючи і вдумуючись гостро в деякі деталі мого злочасного твору, товариш Сталін, безумовно, як політик і філософ, міг подумати про мене отаке і возненавидіти мене, забувши на потрібний час всі мої мистецькі заслуги. Війна.

Кому я принесу радість, якщо кожного дня буду голосно виспівувати «Інтернаціонал» своїм ріденьким поганючим голосом?

Як тяжко, і болісно, і страшно бути бездітним в житті і в творчості.

В житті трапляється частенько, що дурнуваті люди опиняються в ролі наставників і повчителів.

Розмовляючи по телефону, К. так розсердився, що зсукав навіть дулю і тикав нею у повітрі...

Промова діда Колимана на відкритті пам'ятника Леніну в Яреськах:

— Дак от, будем говорити, примірно, скажем, при старому режимі ми, казав той, нічого, добре собі жили... Ну да, казав той, і тепер яюсь да жить можна.

Хтось смикнув діда ззаду за штани.

— Отаке-то. Ізвиняйте...— і дід тихесенько зійшов з трибуни. Було дідові сто літ.

Комунізм — це краса і благородство людини.

У мистецтві завжди було і буде — боротьба людських пристрастей. А коли пристрастей немає, немає мистецтва, є нудні керівники.

Американський нью-йоркський композитор живе в світі виття, стуку, скреготу, какофонії, божевільного ритму автомашин, ліфтів т. і. Це створює його світовідчуття. Жалюгідне явище, але це факт. Він — антипод гармонії і мелодії через те, що гармонія й мелодія в нашому розумінні і в розумінні великих класиків відсутні в його серці. Він продукт іншого середовища, іншої сили речей. Творити по-нашому він не може так само, як і ми не можемо і не повинні створювати нічого по-їхньому.

Ми не лише автори різні, але й продукти різного середовища.

У найголовнішому художник завжди самотній.

Діячі аплодисментних мистецтв, у яких життя протікає у сфері особистої слави,— у величезній більшості випадків антипатичні і неприємні. Їх краще знати здалеку... Це артисти й артистки всіх мастей, режисери театру і пошлого кіно, співаки, танцюристи, музиканти, лауреати і т. д.

Нема добра на Україні

Мало ми шанувалися. Все думали вимітати залізною мітлою та «кальоним» залізом. Та все доказувати щось там не одному.

ЗМІСТ

<i>Від видавництва</i>	5
ПЕРША ЗАПИСНА КНИЖКА	9
ДРУГА ЗАПИСНА КНИЖКА	77
ТРЕТЯ ЗАПИСНА КНИЖКА	143
ЧЕТВЕРТА ЗАПИСНА КНИЖКА	168
1945—1956	205

ДОВЖЕНКО Олександр Петрович

СТОРІНКИ ЩОДЕННИКА (1941–1956)

Відповідальний за випуск *А. М. Михайлян*
Художній редактор *Б. О. Прокопенко*
Комп'ютерна верстка *О. В. Серьогіна*
Коректор *Т. М. Плахотна*

Підписано до друку 11.02.2005.
Формат 84x108/32. Папір офсет № 1.
Гарнітура Ukrainian Pragmatica. Друк офс.
Ум. друк. арк. 20,16. Ум. фарб. відб. 20,58.
Обл-вид. арк. 22. Тираж 2000 пр.
Зам. 5-32.

Видавництво гуманітарної літератури,
04209, Київ-209, пр-т Оболонський, 43.
Свідоцтво ДК № 1448 від 29.07.2003.

Віддруковано у друкарні Концерну «Видавничий Дім «Ін Юре»
ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги»
Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17–21

